

Міністерство освіти і науки України
Державний заклад
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ імені К.Д.УШИНСЬКОГО»

УДК 159.9.018+159.923+159.955

МАЙДАНЮК ОЛЕНА ОЛЕКСАНДРІВНА

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО
СПРЯМОВАНИХ ПОТРЕБ ОСОБИСТОСТІ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

Спеціальність 19.00.07 – вікова та педагогічна психологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Науковий керівник
Меліхова Ірина Олексіївна,
кандидат психологічних наук, доцент

Одеса - 2013

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1	
КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО СПРЯМОВАНИХ ПОТРЕБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ	
1.1. Методологічні аспекти дослідження соціально спрямованих потреб особистості	10
1.2. Соціально спрямовані потреби у загальній системі потреб	22
1.3. Розвиток соціально спрямованих потреб у контексті розвитку особистості	33
1.4. Домінуючі соціально спрямовані потреби у юнацькому віці.....	41
Висновки до першого розділу.....	49
РОЗДІЛ 2	
ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО СПРЯМОВАНИХ ПОТРЕБ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	
2.1. Соціально спрямовані потреби як провідна ознака спрямованості особистості у юнацькому віці	51
2.2. Розробка та стандартизація методики діагностики соціально спрямованих потреб.....	54
2.3. Задоволеність супідрядних потреб у досліджуваних осіб юнацького віку.....	91
Висновки до другого розділу.....	114
РОЗДІЛ 3	
ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПРОГРАМА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО СПРЯМОВАНИХ ПОТРЕБ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ	
3.1. Теоретичні аспекти дослідження соціально спрямованих потреб.....	118
3.2. Змістовні характеристики програми з розвитку соціально спрямованих потреб.....	130
3.3. Особливості розвитку соціально спрямованих потреб	141
3.5. Аналіз результатів формувального експерименту	147
Висновки до третього розділу.....	160
ВИСНОВКИ.....	163
ДОДАТКИ.....	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	171

ВСТУП

Актуальність проблеми. На сучасному етапі становлення країни, у зв'язку з переходом до ринкової економіки, побудовою демократичних процесів, серед пріоритетних завдань стоїть необхідність створення умов для особистісного розвитку і творчої самореалізації кожного громадянина України. Суспільна ситуація аномії, переоцінка значущості багатьох фундаментальних цінностей активізують увагу до питання соціальних потреб особистості та способів їх задоволення. Розв'язання зазначеної проблеми певною мірою сприяє інтеграції молодого людини в усі сфери суспільної діяльності, запобігає проявам девіантної поведінки, соціальної пасивності, кризових станів, пов'язаних з фрустрацією та депривацією.

Проблема розвитку потреб, зокрема соціально спрямованих, є однією з центральних у педагогічній та віковій психології, оскільки від її вирішення залежить ефективність здійснення виховної роботи, спрямованої на реалізацію завдань Державної національної програми «Освіта: Україна ХХІ століття».

Проблематика потреб започаткована у працях таких вітчизняних учених, як О. А. Гордон, О. Ф. Лазурський, М. М. Ланге, В. Г. Лежньов, С. Л. Рубінштейн, І. М. Сеченов; у значній мірі вона відображена в інформаційній теорії емоцій (П. В. Симонов); теоріях діяльнісного походження мотиваційної сфери (О. М. Леонтьєв); концепції ставлень (В. М. Мясіщев); культурно-історичній теорії (Л. С. Виготський); теорії установки (Д. М. Узнадзе); у дослідженнях ролі волі (В. К. Калін, Ш. Н. Чхартишвілі, М. І. Філіпов) та емоцій (В. Г. Асєєв, Г. О. Вартанян, В. К. Вілюнас, С. С. Занюк, К. Е. Ізард, Є. П. Ільїн, М. Ш. Магомед-Емінов, С. Д. Максименко, В. С. Мерлін, О. П. Саннікова, Хайнц Хекхаузен, О. Я. Чебикін та ін.) в мотивації діяльності. Психолого-педагогічний і психолого-акмеологічний аспекти розглядаються в працях К. О. Абульханової-Славської, Б. Г. Ананьєва, Г. І. Аксьонової,

О. О. Бодальова, Л. І. Божович, А. О. Деркача, В. С. Ільїна, Н. В. Кузьміної, Л. Г. Лаптева, А. К. Маркової, Н. В. Рогової, В. Д. Шадрикова, Ю. В. Шарова, Г. І. Щукіна, П. М. Якобсона. Проблеми соціальної обумовленості потреб людини досліджено в працях В. А. Гузенко, Г. Г. Дилигенського, А. Г. Здравомислова, Д. А. Кікнадзе, В. С. Магуна, Б. Ф. Ломова, Н. М. Михайлової, В. О. Ядова. У зарубіжній літературі серед найбільш відомих дослідників проблематики потреб та мотивації діяльності слід назвати Ф. Герцберга, М. Дауголла, Д. Дьюї, Е. Клапареда, К. Левіна, Е. Лоулера, Д. Макклелланда, А. Маслоу, Д. Медоуза, Х. Мюрера, Ж. Нюттена, К. Обуховського, Л. Портер, К. Роджерса, В. Франкла, З. Фрейда, Х. Хекхаузена та ін. Проте, незважаючи на розробленість проблеми та визнання провідної ролі потреб в активізації діяльності, різноплановими та суперечливими залишаються погляди щодо соціально спрямованих потреб особистості, існує термінологічна невизначеність поняття, відсутня єдина точка зору на зміст і класифікацію, дієві механізми та чинники їх розвитку.

Переважна частина дослідників вважає, що найбільш значні якісні зміни у системі потреб, порівняно з іншими онтогенетичними періодами, відбуваються в юнацькому віці в результаті трансформацій афективної, вольової та ціннісно-сислової сфер особистості. Необхідність ґрунтовного вивчення соціально спрямованих потреб у цьому віці посилюється й унікальною ситуацією розвитку особистості, яка пов'язана з нормативною необхідністю прийняття та засвоєння ролі дорослої людини (І. В. Дубровіна, І. С. Кон), позиції активного суб'єкта соціальних процесів у суспільстві (М. Й. Боришевський).

Наукова значущість зазначеної проблеми, недостатня розробленість з огляду на її багатоаспектний характер зумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Психологічні особливості розвитку соціально спрямованих потреб особистості у юнацькому віці».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження виконана відповідно до наукової програми кафедри теорії та методики практичної психології «Теоретико-методологічні основи становлення особистості психолога в системі фахової підготовки», що входить до тематичного плану Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (номер державної реєстрації 0109U000192). Тема дисертаційного дослідження затверджена вченою радою Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (протокол №3 від 28.10.2010 р.) та узгоджена бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №8 від 30.11.2010 р.). Автором проводилось дослідження особливостей розвитку соціально спрямованих потреб особистості у юнацькому віці.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити соціально спрямовані потреби особистості у юнацькому віці, розкрити особливості їх розвитку.

Завдання дослідження:

1. Здійснити аналіз психолого-педагогічної літератури з проблеми соціально спрямованих потреб, визначити вікові особливості їх прояву та розробити теоретичну модель розвитку цих потреб у юнацькому віці.

2. Розробити програму емпіричного дослідження, скомпонувати релевантну меті і завданням комплексну систему дослідницьких процедур, створити та апробувати оригінальну методику діагностики соціально спрямованих потреб.

3. Емпірично визначити особливості розвитку соціально спрямованих потреб у юнацькому віці, з'ясувати їх місце у структурі потреб, а також зв'язки з рисами особистості.

4. Створити та апробувати програму з розвитку соціально спрямованих потреб у юнацькому віці.

Об'єкт дослідження – мотиваційно-потребова сфера особистості у юнацькому віці.

Предмет дослідження – соціально спрямовані потреби, особливості їх розвитку в юнацькому віці.

Гіпотеза дослідження: Розвиток соціально спрямованих потреб визначається діалектичним протиріччям між сформованими соціальними потребами як результатом взаємовідносин із соціумом та потребами належності до соціумного довкілля з мотиваційними настановами самоактуалізації в ньому. Розвиток соціально спрямованих потреб у юнацькому віці буде ефективним за умови оволодіння стратегією, тактикою, засобами та способами їх задоволення шляхом цілеспрямованого усвідомлення.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: принципи особистісно-діяльнісного підходу (Л. С. Виготський, С. Я. Рубінштейн); загальнотеоретичні положення про особистість як активний суб'єкт життєдіяльності (Б. Г. Ананьєв); теоретичні та методологічні положення щодо проблеми мотивації (Л. І. Божович, В. К. Вілюнас, Б. І. Додонов, Є. П. Ільїн, О. М. Леонт'єв, А. К. Маркова та ін.); вчення про нужду як емоційно-потребову мотивацію (С. Д. Максименко); положення інформаційної теорії емоцій (П. В. Симонов); теорії ставлень (В. М. Мясіщев); соціально-когнітивної теорії (Альберта Бандура) для розкриття значення імітації, наслідування, ідентифікації та мотиваційних і когнітивних факторів як пояснення суб'єктності поведінки особистості в контексті соціальних ситуацій (Дж. Роттер).

Методи дослідження: *теоретичні* (теоретико-методологічний аналіз проблеми, систематизація даних наукових літературних джерел, їх порівняння та узагальнення); *емпіричні* (спостереження, бесіда, тестування); *розвивальні* (соціально-психологічний тренінг, діалогічне спілкування); *методи математичної обробки емпіричних даних* (лінійний кореляційний аналіз Пірсона, вирахування t-критерію Стьюдента). Статистичний аналіз

даних здійснювався за допомогою комп'ютерних пакетів статистичних програм Statistika 6.0 та SPSS.

У дослідженні використовувалися такі психодіагностичні методики: для визначення ступеня вираженості соціально спрямованих потреб – «Потреба у спілкуванні» (Ю. М. Орлов, В. І. Шкуркін, Л. І. Орлова); «Оцінка потреби у схваленні» (Ю. Л. Ханін); «Шкала оцінки потреби в досягненні» (Ю. М. Орлов); для діагностики ступеня задоволеності основних потреб – «Метод парних порівнянь» (В. В. Скворцов), актуальності та задоволеності соціально спрямованих потреб – оригінальна методика «Аналіз соціально спрямованих потреб особистості»; для вивчення властивостей особистості використано 16-факторний особистісний опитувальник Р. Кеттела.

Дослідження проводилося на базі Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К. Д. Ушинського. Вибірку дослідження склали 200 респондентів: студенти 1–5 курсів, віком від 17 до 21 років; з них 108 – дівчата та 92 – хлопці.

Наукова новизна одержаних результатів:

вперше визначено поняття «соціально спрямовані потреби», розкрито його зміст та значення; на основі принципів особистісно-діяльнісного підходу теоретично обґрунтовано і розроблено модель розвитку соціально спрямованих потреб особистості юнацького віку; аргументовано, що уособленням головного протиріччя і детермінантою розвитку соціально спрямованих потреб є система «результат (сформовані потреби як результат взаємовідношень із соціумом) – процес (те, що актуально, знаходиться у постійних змінюваних взаємовідносинах особистості і соціуму)» та ступінь усвідомлення соціальних потреб, що стає основою особистісного зростання; описано рівні розвитку (актуальності – неактуальності та задоволеності – незадоволеності) соціально спрямованих потреб у осіб юнацького віку; встановлено вікову диференціацію в характеристиках соціально спрямованих потреб у період ранньої та зрілої юності;

уточнено класифікацію соціально спрямованих потреб (потреба у схваленні, спілкуванні (приналежності), владі (домінуванні), досягненні успіхів (визнанні), визначено їх місце у потребовій сфері особистості юнацького віку; доповнено уявлення про співвідношення потреб та рис особистості;

дістало подальшого розвитку уявлення про потребу сферу особистості, шляхи оптимізації її розвитку в юнацькому віці, що забезпечує засвоєння соціальних норм, професійне самовизначення, самореалізацію, формування суб'єктної життєвої позиції.

Практичне значення одержаних результатів. Розроблена та апробована оригінальна психодіагностична методика «Аналіз соціально спрямованих потреб особистості» (АССПО), використання якої забезпечує адекватність уявлень про стан актуальності та задоволеності основних соціально спрямованих потреб особистості: у схваленні, спілкуванні (прийнятті), досягненні (визнанні), владі (домінуванні). Самостійну практичну цінність має розроблена програма, яка призначена для подолання станів фрустрації та стимулювання розвитку соціально спрямованих потреб у студентської молоді. Програма може використовуватися в практичній діяльності психологічних служб, соціальними працівниками, педагогами з метою побудови та реалізації допомагаючих і корегуючих стратегій в процесі особистісного самовизначення осіб юнацького віку.

Результати дослідження знайшли практичне втілення у таких навчальних закладах: Одеському національному університеті імені І.І. Мечникова (акт № 06.08-01-453 від 05.03.2013 р.); Одеському державному університеті внутрішніх справ (акт про впровадження від 25.05.2013 р.); Південноукраїнському національному педагогічному університеті імені К.Д. Ушинського (акт № 2 від 20.03.2013 р.).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження доповідались на: Міжнародній науково-практичній конференції «Психологічна освіта в системі вищої

школи» (Одеса, 2009), Міжнародній науково-практичній конференції «Толерантність як основа соціальної безпеки» (Одеса, 2009), II Міжнародній науково-практичній конференції «Когнітивні процеси та творчість» (Одеса, 2009), III Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми переживання життєвої кризи» (Ніжин, 2011), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми рекреаційної психології дитинства» (Одеса, 2011, 2012), II відкритому міжнародному науковому форумі «Сучасні тенденції в педагогічній освіті і науці України та Ізраїлю: шлях до інтеграції» (Одеса, 2011), на засіданнях кафедри теорії та методики практичної психології (2008–2013) і науковому семінарі Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (2013).

Публікації. Основний зміст дисертаційного дослідження висвітлено у 7 публікаціях, з них 6 статей опубліковано у фахових наукових виданнях України.

Структура та обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 191 сторінку тексту. Основний зміст дисертації викладений на 166 сторінках комп'ютерного тексту. Робота містить 19 таблиць та 7 рисунків, 3 додатки на 4 сторінках. Список джерел (218 найменувань) займає 21 сторінку.

РОЗДІЛ 1

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ПСИХОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО СПРЯМОВАНИХ ПОТРЕБ ЮНАЦЬКОГО ВІКУ

1.1 Методологічні аспекти дослідження соціально спрямованих потреб особистості

Для дослідження проблеми потреб взагалі та соціально спрямованих потреб, зокрема, необхідно визначення основного підходу, в якому відображується головний погляд на це складне психологічне явище. Необхідність у такому визначенні випливає з того, що цей термін використовується не тільки для позначення внутрішніх сил живої істоти, які ініціюють її активність, але і як характеристика особистості у значенні складної соціальної системи.

Для того щоб визначити ступінь розробленості проблематики соціально спрямованих потреб як головного феномена активності особистості, необхідно визначити теоретичні позиції щодо загальної сутності поняття потреби у відповідних психологічних категоріях та поняттях.

Так як основним функціональним атрибутом потреби є спонукання індивіда до здійснення відповідних цільових дій як засобу її задоволення, то будь-яка цільова дія може опосередковано вказувати на ту чи іншу потребу, яка імпліцитно присутня у відповідному досягнутому результаті. Якщо розуміти потребу в цьому значенні, то, звичайно, під це формулювання підпадає кожний аспект цілеспрямованої дії.

Якщо звернутися до категорій діалектики, а саме до категорій причинності, причини та наслідку, сутності та явища, змісту та форми, методологічні можливості яких для психологічного дослідження влучно продемонстровано у роботі [42], то можна сформулювати такі вихідні постулати щодо психологічної характеристики понять «потреби» та «соціально спрямовані потреби».

Причинно-наслідкова залежність потреби виявляється у тому, що вона є маніфестацією об'єктивного екзистенційного зв'язку суб'єкта і об'єкта. Якщо у розгляді потреби застосовувати принцип детермінізму, який стосовно проблеми психічного розкривається у ствердженні первинності об'єктивно заданого, то ми певним чином маємо дійти висновку, що предмет потреби є її об'єктивною основою. Подальші трансформації об'єктивної основи у психіці індивіда відбуваються в залежності від його індивідуально-психологічних властивостей.

Виходячи із зазначеного, ми доходимо висновку про те, що виникнення і розвиток потреби є відповіддю суб'єкта на об'єктивні вимоги. Згідно із цим судженням, потреби можна не тільки розглядати як психічний феномен суб'єкт-об'єктної взаємодії, але й стверджувати про їх інтерактивну природу і, отже, про інтерактивність як їх найбільш суттєву загальну ознаку.

Відображення структури причини у структурі наслідку в психології потреби вказує на те, що зміст потреби є суб'єктивною трансформацією способу дії із предметом потреби, в якому позитивні емоції у відповідь виконують функцію підкріплення. Це означає, що розвиток потреби хоча і задається предметом потреби, але все ж остаточне рішення щодо його суб'єктивної значущості і, отже, «потребовості», приймається самим суб'єктом на основі оцінювання міри відповідності отриманого бажаному. Відтак, бажаність (арефлексивна, рефлексивна) наслідку вказує не тільки на характеристику предмета потреби як причини, але й може розглядатись як імпліцитна характеристика суб'єкта потреби.

Використовуючи поняття про інформаційну природу причинності, ми можемо вказати на те, що предмет потреби у значенні її детермінанти містить певну корисну інформацію, яка, як своєрідне повідомлення, керує суб'єктом потреби. Оскільки управління має такі ознаки, як підтримка режиму діяльності, реалізація мети, програми діяльності, остільки предмет потреби як зовнішня причина, як повідомлення діє лиш за умов, що це «повідомлення» буде прийнято реципієнтом. Розглядаючи управління як

різновид впливу у значенні підпорядкування одного іншому, у понятті «потреби» можна вказати на таку додаткову ознаку, як впливовість на суб'єкта потреби.

Взаємні зв'язки наслідку та причини у проблематиці потреби вказують на те, що процес виникнення та розвитку потреби є континуальним процесом – наслідок причини перетворюється на причину наступного наслідку, який забезпечує безперервність та динамічність процесу існування потреби. Це твердження дозволяє нам вказати на таку ознаку потреби, як перманентність.

Категорія сутності та явища стосовно проблеми потреби спонукає до виявлення її внутрішнього стійкого змісту. У пізнанні психології потреби поряд із феноменологічним боком для точного відображення явища необхідно визначити його сутнісні характеристики у термінах свідомості шляхом переходу від парадигми об'єктивної раціональності до парадигми суб'єктивної раціональності. Розгляд будь-якого психічного явища взагалі та потреби, зокрема, як своєрідної функціональної системи дає можливість виявити детермінанти того чи іншого результату, пов'язаного із потребами, шляхом визначення діалектичних протилежностей як основи функціональної системи [див. 42, с. 9].

Зовнішні динамічні форми прояву потреби належать до процесів, що об'єктивно відбуваються, спостерігаються і реєструються за допомогою певних критеріїв. Опис прояву потреб залежить від теоретичної концепції дослідника, який звертає увагу саме на ті аспекти, які він вважає за головні. Наведене вказує на значущість системи критеріїв у дослідженні [див. 42, с. 9].

Категорія змісту та форми не тільки вказує на важливість урахування єдності складових елементів потреби, але й її визначення як цілісного явища з наголошенням на її надсистемній ознаці. Це означає, що форма, у якій проявляються потреби, є передумовою у визначенні її змістовних аспектів, а змістовні аспекти, у свою чергу, вказують на корисний результат потреби як на надсистемну якість, що міститься у тій чи іншій формі.

Особливе значення у дослідженні потреби належить питанню про внутрішню організацію її змісту. Визначаючи чинники інтернального змісту потреби, ми тим самим вказуємо на її психологічну основу. Розглядаючи потреби як системне психічне явище, ми повинні схарактеризувати їх і як елемент деякої системи, і як самостійну систему із власними елементами. З вказівкою на приналежність потреб до певної системи як ознака найближчого роду в її дефініції.

З метою висвітлення принципу та способу побудови теоретичної концепції для дослідження соціально спрямованих потреб в осіб юнацького віку слід визначитися з головною тезою дослідження, у якій була б відображена основна ідея про потреби. Визначення головної тези має ґрунтуватися на фундаментальних психологічних категоріях суб'єкта (носій діяльності і пізнання), особистості (дієспроможний член суспільства), діяльності (засіб задоволення потреб), свідомості (функції відображення та породження). Ця теза повинна також ґрунтуватися на положеннях психології потреб, які стосуються їх класифікації (наприклад, за походженням, за суб'єктом, за об'єктом, за функцією), формування, розвитку тощо. До цієї тези слід також додати положення про найбільш суттєві риси юнацького віку, які є похідними від соціальної ситуації розвитку і притаманних їй психологічних явищ (наприклад, зміна внутрішньої позиції, спрямованість особистості, вибір професії, самовизначення тощо).

Визначення понятійного апарату концепції для дослідження соціально спрямованих потреб потребує визначення вихідних понять. Такими поняттями мають бути поняття, які розкривають психологічну сутність понять «суб'єкт» (функція буття), «свідомість» (функція відображення та породження суб'єктного буття), «особистість» (функція активності суб'єкта в соціальному середовищі), «діяльність» (функція активності суб'єкта в предметному середовищі). Відповідно до цих понять проблема соціально спрямованих потреб може бути сформульована таким чином: соціально спрямовані потреби є внутрішнім організуючим принципом соціального буття людини (функція буття), у якому представлено його зміст (функція

відображення) та її власні вподобання (функція породження уявлення про суб'єктне буття), а також джерело її активності у соціальному (особистість) та предметному середовищі (діяльність).

У зв'язку з наведеним виникає можливість сформулювати таке визначення. Соціально спрямовані потреби є видом потреб, які існують в особистісно-діяльнісній парадигмі інтерактивних відношень із соціумом. Системним результатом соціально спрямованих потреб є розвиток особистості та діяльності людини відповідно до їх змісту і рівня розвитку. Соціально спрямовані потреби є потреби, основну ознаку яких становить розвиток суб'єктності людини відповідно до вимог соціумного існування у плані власного уявлення про належне та бажане. Оскільки суб'єкт регулює свою активність у площині суб'єкт-об'єктних відношень за допомогою діяльності, а у площині суб'єкт-суб'єктних відносин – за допомогою особистості [42], остільки розвиток соціально спрямованих потреб детермінується індивідуальними вподобаннями із змістовним наголосом на діяльнісному або на особистісному в залежності від особливостей власного самосприйняття індивіда.

Із зазначеного випливає висновок про необхідність застосування особистісно-діялісного підходу в дослідженні соціально спрямованих потреб з відповідним наголосом на їх значущості для соціумного існування як діяча (категорія діяльності) та особи з певним соціальним статусом (категорія особистості) осіб юнацького віку.

Для більш детального розгляду питання про соціально спрямовані потреби необхідно з'ясувати питання про найближчий рід до поняття «потреби», а також те, які ознаки можуть бути використані у його дефініції у значенні видових відмінностей.

Історія вивчення потреб бере свій початок у філософських поглядах античності. За Арістотелем, наприклад, прагнення людини взаємопов'язані з метою, яка проявляється у формі думки або образу, і має або позитивні, або негативні значення. Вони визначаються потребами, почуттям задоволення чи незадоволення. Функція ж потреб полягає в повідомленні, оцінці придатності чи непридатності об'єкта для життєдіяльності. За Гераклітом, який аналізував

спонукальні сили, потреби і потяги, потреби визначаються умовами життя [98].

У французькому матеріалізмі значна увага приділялась питанню про основні джерела активності людини. Так, наприклад, Е.Кондільяк розумів потреби як занепокоєння, викликане відсутністю чогось, що веде до задоволення. Завдяки потребам, вважав він, виникають усі душевні і тілесні звички. П. Гольбах також підкреслював певну роль потреб у житті людини як рушійного фактора пристрастей, волі, розумової активності [98].

Питання дослідження потреб знаходиться у взаємозв'язку із проблемою мотиву та мотивації. У теоріях мотивації помітні підходи, які свого часу визначили напрям сучасних концепцій мотивації, – потребові, біхевіористичні, когнітивні, психоаналітичні та діяльнісні теорії.

За Ж.Нютеном, для організму людини характерний стан не активності, тому мотивація розглядається ним тільки як мобілізація енергії. На думку З.Фрейда, причиною активності слугують потяги – ерос як орієнтований на відтворення життя інстинкт, і танатос – руйнівний інстинкт прагнення до смерті і фізичної агресії. За К.-Г.Юнгом, детермінація поведінки людини визначається колективним несвідомим [162].

Як бачимо, у зазначених поглядах вказується на гадану, умоглядну причину активності, яку слід прийняти на віру.

У потребових теоріях мотивації ХХ століття формулюється положення про те, що енергія, спрямованість і стійкість поведінки визначається потребами. Так, наприклад, за Г.Мюрреєм, потреба є психічною силою, яка породжує організовану діяльність. Потребовим теоріям мотивації були протиставлені біхевіористичні теорії спонукань К.Халла, підкріплення на подразники Б.Ф.Скіннера, у яких подразник розглядався як причина реакції, вважаючи динамічною умовою поведінки людини реактивність організму.

У когнітивних теоріях мотивації помітне бажання подолати механіцизм біхевіоризму на основі положення про те, що поведінка людини детермінована її знаннями, уявленнями, думками про події в зовнішньому

світі, про причини і наслідки, а не визначається лише зовнішніми подразниками [41]. Так, на думку У.Джемса, існують декілька типів прийняття рішення як навмисного свідомого мотиваційного акту. Він запропонував терміни «підстави» або «мотиви», які охарактеризував, як об'єкти думки, що затримують остаточну дію або сприяють рішенню.

У когнітивних теоріях мотивації були запропоновані поняття когнітивних чинників, цінностей, рівня домагань, соціальних потреб. Так, зокрема, пізнавальна цікавість, необхідна для набуття знань, виникає з концептуального конфлікту, а не з пізнавальної потреби (Д.Є. Берлайн); при внутрішній мотивації поведінка мотивується когнітивною невідповідністю або невизначеністю (Дж. Хант); мотиви є когнітивні конструкти (Г.Хекхаузен) [цит. за 41, с. 102].

У вітчизняній психологічній літературі загальнотеоретичні засади мотиваційної детермінації діяльності розкриваються в роботах Л.С.Виготського, С.Л.Рубінштейна, О.М.Леонтьєва.

Наразі проблематика потреб у тому чи іншому аспекті представлена в інформаційній теорії емоцій (П.В.Симонов), теорії діяльнісного походження мотиваційної сфери (О.М.Леонтьєв), теорії установки (Д.М.Узнадзе), теорії волі (Ш.Н.Чхартишвілі, М.І.Філіпов), у дослідженнях з формування мотивів навчання та духовних потреб (В.С.Ільїн, Г.І. Щукіна, Ю.В. Шаров), мотивації (В.С.Мерлін, В.Г. Асеев, В.К.Вілюнас, Є.П.Ільїн).

Психолого-педагогічний і психолого-акмеологічний аспект розробляється в працях К.О.Абульханової-Славської, Б.Г.Ананьєва, Г.І.Аксьонової, О.О. Бодальова, Л.І.Божович, А.О.Деркача, Н.В.Кузьміної, Л.А.Лаптева, А.К.Маркової, В.Д.Шадрікова, М.П.Якобсона та ін.

Кожна із наведених концепцій висвітлює окремі аспекти у феномені потреб особистості та відповідає лише на невелику частину питань, що виникають у цій царині психологічних досліджень. Так, зокрема, емоційно-інформаційна теорія емоцій П.В.Симонова, яка є така, що інтегрує дані психології, біології та нейрофізіології людини, уможлиблює розуміння

проблеми потреби у зв'язку із загальною проблематикою функцій емоцій у співвідношенні з потребами організму (особистості).

За П.В.Симоновим, свідоме регулювання потреб відбувається як вибір шляхів задоволення потреби. Свідомість займається оснащенням потреб засобами та способами їх задоволення і які, по суті, є результатом трансформації потреб. Вона слугує регулюванню вибору предметів потреби, форм, методів, способів і прийомів діяльності згідно зі змістом мотивації [185].

У трактуванні потреб як спонукальних сил активності особистості зазвичай вказують на таку ознаку, як стан напруги, що виникає внаслідок порушення рівноваги між організмом і середовищем, постійне подолання якого є одним з істотних моментів у житті людини [98, с. 28].

У цілому потреби активізують діяльність людини. Вони є переживанням протиріч фізичного, соціального чи духовного плану людини, показником контрасту між тим, чим вона володіє, і тим, що їй не вистачає. Усвідомлюючи цілі як потребу, людина розуміє, що задоволення потреби можливе через досягнення цілі.

Зазначимо, що потреба є джерелом активності лише за умов наявності можливостей її задоволення. Так, на думку Д.М. Узнадзе, акти поведінки людини неможливі без якої-небудь потреби у суб'єкта поведінки, а також без ситуації, у якій ця потреба могла б бути задоволена [198]. Для цього у людини повинно бути певне уявлення про доступність їй предмета потреби. Інакше кажучи, ситуація задоволення потреби можлива за умов, за яких існують або можуть бути створені засоби (предмети діяльності) або способи (знання, алгоритми дій) задоволення цієї потреби. Чим більше різноманіття засобів та способів, тим більше вірогідності задоволення потреби. Це вказує на значущість для особистості володіння способами та засобами задоволення потреб взагалі та соціально спрямованих, зокрема.

Рівень досяжності предмета потреби (дистанція, за К.Левіном, бар'єр, за Г.Г.Ділігенським) визначає легкість-трудність у досягненні об'єкта

потреби. Так, за К.Левіном, найбільшу валентність (привабливість предмета потреби для її суб'єкта) мають об'єкти, відокремлені від суб'єкта бар'єрами середньої величини. Валентність слабшає в результаті зниження або підвищення «бар'єра» [92].

Якщо розглядати проблематику потреби у контексті вольової регуляції та характеру її зв'язків з потребою сферою, то слід зазначити наступне. Воля визначається здебільшого як частина свідомості, її діяльнісне та регулююче начало, покликане створити зусилля і утримувати його так довго, як це необхідно [66]. Це означає, що завдяки волі людина може з власної ініціативи, виходячи з усвідомленої необхідності, виконувати певні дії як вольові [180].

Згідно із мотиваційною теорією К. Левіна, поведінка особи здійснюється під впливом особистості та оточення. Якщо дії людини більшою мірою визначаються ситуацією (полем), то така поведінка називається «польовою», якщо ж людині вдається стати «над полем», виконати дії опосередковано, незалежно від конкретної ситуації, то така поведінка, за К. Левіном, є «вольовою». На нашу думку, теорія К.Левіна має важливе значення для розкриття механізмів формування вольової поведінки на етапі становлення особистості. Вважаємо за доцільне вказати на особливість взаємозв'язку потреб, волі та вольової поведінки як на таку, що підпорядковується, у першу чергу, особистості як суб'єкту волі [186] .

Залежність волі від відповідного мотиву означає, що воля, «обслуговуючи» потреби, виконує регулюючі функції лише у контексті існуючих на даний момент у індивіда потреб.

При пильнішому розгляді ситуацій, пов'язаних з вольовими діями, з'ясовується, що поруч з волею обов'язково існує потреба, яка цю волю і направляє. Наприклад, існуюча у людини потреба вищого рівня може запускати механізм вольової регуляції не тільки для подолання перешкод, а і для придушення однієї або декількох потреб, які сприймаються як перешкоди, що стоять на шляху задоволення цієї домінуючої потреби.

У намаганні з'ясувати роль свідомості та волі у регулюванні процесу розвитку потреб ми переслідуюємо мету визначити найбільш дієві механізми їх розвитку, формування та регуляції. Існує думка, відповідно до якої і воля, і свідомість є похідними від трансформації потреб [185]. Ми вважаємо, що хоч свідомість і воля здійснюють регулятивний вплив на потреби в процесі їх реалізації, проте найбільш глибинний та суттєвий вплив на потребу може здійснити тільки інша потреба, сильніша за неї.

Потреба завжди передбачає предмет її задоволення і характеризується тенденцією оволодіти ним. Процес розвитку потреби відбувається як би у два етапи. На першому етапі предмет, який здатен задовольнити потребу, не рефлексується у свідомості, а на другому етапі — після зустрічі з релевантним предметом, він уже усвідомлюється як такий, що має силу задовольнити цю потребу.

О.М.Леонт'єв, описуючи цю особливість потреб, вказує на безліч фактів, які свідчать про те, що на поведінковому (психологічному) рівні конкретні об'єкти потреб не «записані» в спадковості, а відкриваються в результаті активації складних механізмів пошуку [132]. Це означає, що: 1) у потреб існує вельми широкий спектр предметів, здатних їх задовольнити; 2) існують механізми, які забезпечують пошук; 3) у свідомості відбивається переживання необхідності предмета; 4) існують механізми, які швидко фіксують у свідомості необхідний предмет.

Процес усвідомлення предмета як такого, що здатен задовольнити потребу, позначається терміном «опредметнення потреби». Акт опредметнення вказує на перехід потреби на рівень усвідомлення та конкретизації, завдяки яким потреба стає визначеною потребою у певному предметі. За опредметненням потреби слідує діяльність, яка залежить від мотиву як усвідомленої потреби.

До переліку ознак потреб слід додати такі ознаки, як: а) динамічність. Потреби постійно перебувають у динаміці — актуалізуються, згасають, змінюють ступінь напруження; б) інтенсивність. Критеріями інтенсивності

потреби вважають стійкість у часі, подолання перешкод на шляху до її задоволення, урахування співвідношення потреби з вимогами навколишньої дійсності.

Виділяють такі функції потреб, як сигнальна та спонукальна. Перша полягає в тому, що виникнення потреби сигналізує людині про появу дефіциту, зміну стану (фізичного чи психічного), необхідності чогось. Друга функція полягає в спонуканні активності, діяльності для задоволення потреби, з метою усунення або посилення потребового стану людини.

У цілому потреби розглядаються як: а) стан психіки (організму) [98, 210, 18, 209, 164]; б) форму зв'язку із зовнішнім середовищем, необхідна для нормальної життєдіяльності [185, 74, 207]; в) фундаментальна властивість особистості (організму), що визначає спосіб життєдіяльності, ставлення до дійсності [101]; г) напруга [98].

Існує погляд на проблему потреби, згідно з яким вони трактуються як здатність психіки перебувати в стані динамічного напруження, яке спричиняється відображенням недостачі в об'єкті, активності, суспільному явищі, які індивід вважає необхідними для життєдіяльності і власного розвитку як особистості [165, с. 27].

Наведені джерельні дані щодо трактування поняття «потреби» утворюють певну передумову для уточнення сформульованого вище визначення поняття «соціально спрямовані потреби» шляхом додання додаткових ознак.

Ознака «внутрішній організуючий принцип» отримує додаткові уточнення у вигляді вказівки на «реактивність», «порушення рівноваги між організмом і середовищем», «відсутність чогось, що веде до задоволення». Зміст поняття «потреби» як організуючого принципу уточнюється за допомогою ознаки «умови життя». Регулятивний аспект цього принципу розкривається у таких ознаках: «мета», «знання, уявлення, думки», «переживання протиріч», «почуття задоволення чи незадоволення»,

«усвідомлення значущості предмета», «активація складних механізмів пошуку», «мобілізація енергії», «тенденція оволодіти предметом потреби».

За допомогою зазначених ознак можна уточнити загальну характеристику досліджуваного явища. Відтак, *соціально спрямовані потреби є інтернальним регулятором соціального буття людини, який допомагає відновити порушену рівновагу між суб'єктом і соціумним середовищем при відсутності бажаних умов, відповідних його власним уявленням про себе і власну соціальну значущість, які визначають особливості його реакції у відповідь.*

Методологічні та теоретичні узагальнення дозволили нам створити модель розвитку соціально спрямованих потреб особистості у юнацькому віці, що представлена на рис. 1.1.1.

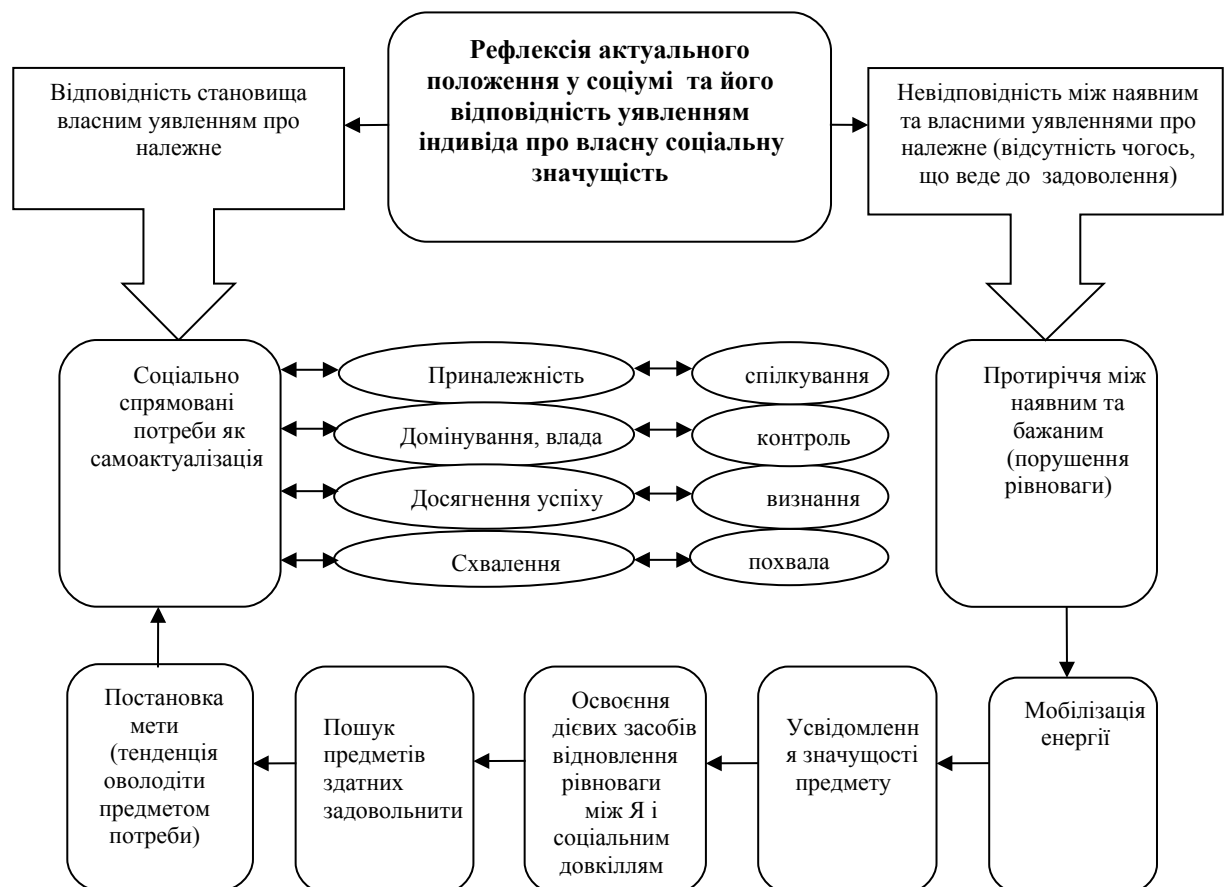

Рис. 1.1.1. Теоретична модель розвитку соціально спрямованих потреб у юнацькому віці

Соціально спрямовані потреби суб'єктивно переживаються людиною як протиріччя між власними уявленнями про належне і, отже, суб'єктно ціннісне, та об'єктивним станом речей. Вирішення цього протиріччя відбувається шляхом постановки мети на основі усвідомлення значущості предмета соціально спрямованої потреби, активації складних механізмів пошуку, мобілізації енергії з метою оволодіти предметом потреби.

1.2 Соціально спрямовані потреби у загальній системі потреб

Соціально спрямовані потреби як системне інтерактивне явище потребує виявлення їх загальної будови та змістовного наповнення шляхом звертання до ознак структурних складових та їх екстраполяції на можливе уточнення дефініції.

Традиційно потреби поділяються за:

1) *походженням* – біогенні (властиві і людині, і тваринам та запрограмовані на генетичному рівні), психогенні (власне людські), соціогенні (власне людські), які формуються в процесі суспільного життя (потреби у пізнанні, творенні, наuczінні, самореалізації, спілкуванні, соціальній ідентифікації).

У потребах убачають «родові потреби» (обумовлені людською природою) і такі, що «спричинені зовнішнім суспільним впливом на конкретну особу» [116]. Потреби підрозділяють на: а) «абсолютні» (існують незалежно від бажань інших людей) і «відносні» (виникають у взаємовідносинах з іншими); б) «елементарні» (пов'язані із біологічною природою людини) і «штучні» (мають соціально-психологічне походження); в) «культуральні» (зумовлені культурним і соціальним середовищем) [127].

2) *об'єктом* – фізіологічні, біологічні, природні тілесні, вісцерогенні, соматичні. Вони відображають залежність людини від умов, необхідних для збереження та підтримки її життєздатності (їжа, вода, повітря, кліматичні умови і т. ін.); матеріальні, які відображають залежність людини від

предметів матеріальної культури (житло, одяг, засоби пересування, знаряддя виробництва і т. ін.); соціальні, які відтворюють залежність від предметів суспільної діяльності (спілкування, громадська діяльність, суспільне визнання і т. ін.); духовні (знання, творча діяльність, створення прекрасного, наукові відкриття і т. ін.).

Задоволення фізіологічних (органічних) потреб забезпечує життєдіяльність людини, зберігаючи її здоров'я, відновлення, розвиток робочої сили, творчих потенцій. Споживанням забезпечується формування особистісних якостей, вироблення активної життєвої позиції, при цьому воно далеко не тотожне споживацтву і, в принципі, при дотриманні міри, не виступає естетично і морально відразливим. Природна необхідність набуває істинно людських форм свого прояву.

Важливо зазначити, що задоволення фізіологічних (органічних) потреб соціально обумовлене. Воно опосередковано умовами соціально-культурного середовища, правилами пристойності, етикетом. Ці потреби проявляються в людини у формах, які відповідають не тільки природним потребам її організму, але й зумовлені історичними і соціальними нормами.

Задоволення потреб біологічного існування становить основу життєдіяльності людини, є необхідною умовою існування організму, формування інших потреб (соціальних, духовних). Зазначимо, однак, що соціальні, духовні потреби не обов'язково розвиваються на основі біологічних потреб і тільки після того, як настає насиченість потреб органічного порядку. Тому важливе значення для нашого дослідження має теоретичне положення про не вторинність соціальних потреб перед біологічними. Адже і ті й інші однаково важливі у процесі онтогенезу. І, в залежності від конкретних обставин, у деяких випадках соціальні та ідеальні (духовні) потреби можуть поступатися біологічним і навпаки [13].

Задоволення біологічних потреб об'єктивно необхідне людині для підтримки своєї життєдіяльності (фізичного існування). Однак задоволення ідеальних та соціально спрямованих потреб абсолютно необхідне для

формування людини як особистості. Проте існує думка, що задоволення «нижчих» потреб знижує їх психологічну інтенсивність (відбувається зниження бар'єрів, що відокремлюють їх предмети від суб'єкта) і тим самим відкриває простір для актуалізації потреб інших типів. За справедливим зауваженням О.М. Леонтьєва, сфера людських потреб має внутрішню єдність, і їх поділ на необхідні для підтримки життя і духовні потреби відносний. Проблема системного взаємозв'язку між потребами різних типів - одна з головних і найбільш складних у психології мотивації.

3) *суб`єктом* – в залежності від суб'єкта, якому притаманні потреби, розрізняють потреби індивідуальні, групові, суспільні [158]. Потреби соціальних груп характеризуються: масовидністю проявів, стійкістю в часі і просторі, інваріативністю в специфічних умовах життєдіяльності членів соціальних груп, взаємозалежністю.

4) *орієнтованістю* – егоцентричні (потреби «для себе»); соціоцентричні (потреби «для інших»). Усі види потреб фізіологічного, соціального та духовного існування можуть водночас характеризуватися і як потреби «для себе», і як потреби «для інших». Наприклад, спрямовані на соціум потреби можуть бути і потребами «для себе» і потребами «для інших», тобто бути его- і соціоцентричними.

Егоцентрично-особисті потреби пов'язані із самоствердженням людини. Зазвичай вони спрямовані на досягнення певних переваг у соціальній сфері та у сфері володіння матеріальними благами. Егоцентрично-особисті потреби історично і культурно детерміновані. Прикладом цьому може слугувати прагнення егоцентрично налаштованої людини віддавати належну данину існуючому в її епоху стилю життя. Якщо егоцентрично-особисті потреби не обмежені у своєму підпорядкуванні вищим духовним потребам, вони справді не знають меж, що, втім, невідворотно призводить до сумного фіналу [185]. На вибір особою конкретної мотивації впливають рівень її моральної культури, існуюча в групі та у суспільстві в цілому система цінностей, вплив ситуації тощо.

5) *функціональною роллю* – домінуючі / другорядні; центральні / периферичні, стійкі / ситуативні потреби.

6) *аналогією з безумовними і умовними рефlekсами* – вроджені, прості та складні набуті потреби. Під простими набутими потребами розуміються потреби, сформовані на основі власного практичного досвіду індивіда (наприклад, потреба в улюбленій роботі), під складними ж – потреби, які виникають завдяки власним умовиводам і уявленням неемпіричного походження.

Основна ознака у понятті потреби полягає в тому, що потребовий стан людини спричиняється відображенням недостачі явищ *субстанціональних* (таких, що матеріально сприймаються), *суспільних* або ідеальних (мають значення для людини як суспільної істоти) та *функціональних* (фізична, пізнавальна, емоційна активність) [165].

За П.В.Симоновим, потреби слід підрозділяти на: а) біологічні (і продиктовані ними матеріальні потреби); б) соціальні; в) ідеальні (духовні, культурні, потреби пізнання). Соціальну потребу він розглядає як потребу належати до соціальної групи і займати в ній певне місце, користуватися увагою, повагою і любов'ю з боку інших людей [185].

Соціальні потреби мають принципово іншу природу та не зводяться ні до біологічних потреб, ні до матеріальних умов, необхідних для їх задоволення. Потреби, які виникають з відносин між людьми та, які пов'язують індивіда із суспільством, визначаються як потреби соціального існування людей [74].

У поглядах на соціальні потреби можна помітити наявність спільної ознаки щодо соціуму як об'єкта соціальної потреби. Соціальні потреби особистості вказують на певну залежність людини як суб'єкта діяльності від суспільного середовища. Недостача певних (шуканих) суспільних явищ, які породжуються практикою суспільних відносин, спричиняє стан психічної напруги.

Окрім усіх згаданих ознак, існує ще одна ознака соціальних потреб — їх соціальна спрямованість. Враховуючи напрямок активності, породженої соціальною потребою, ми пропонуємо позначати такі потреби терміном «соціально спрямовані потреби».

Вважаємо за необхідне зазначити, що усі групи людських потреб незалежно від об'єкту свого задоволення – біологічні та похідні від них матеріальні, соціальні, духовні – є соціально обумовленими і задовольняються відповідно до соціальних норм. Тому ознаку соціальності, яка зазвичай використовується для позначення потреб, спрямованих на процес суспільної діяльності, з огляду на цей факт слід трактувати як соціальну обумовленість будь-якої потреби інших категорій, яка є соціалізованою і задовольняється людиною відповідно до прийнятих у суспільстві соціальних норм.

За Д.О.Леонтьєвим, потреби визначаються через форми діяльності, у яких вони реалізуються. Завдяки цьому вони перетворюються на потреби в діяльності, а не в самому предметі, і постають як певне відношення між особою і світом, що реалізується у відповідній діяльності [132].

На нашу думку, коли ми говоримо про соціальні потреби як такі, що відображають залежність людини від явищ суспільної діяльності, більш точним був би термін, що вказував би на основну ознаку цих потреб — соціальну спрямованість психічної напруги, спричиненої невідповідністю і, отже, протиріччям між соціальними відносинами та очікуванням індивіда. Соціально спрямовані потреби забезпечують цілісність соціальної сфери як системи, її регулювання та розвиток. Без соціально спрямованих потреб людини як суб'єктного джерела зусиль стосовно реалізації того чи іншого суспільного явища, існування соціальної сфери було б неможливим.

Зазначене дає можливість більш диференційовано підійти до визначення змісту поняття «соціально спрямовані потреби», у якому до ознак «інтерактивні відношення із соціумом», «вимоги соціумного існування», «уявлення про належне та бажане», «індивідуальні вподобання стосовно

бажаного», «самосприйняття» слід додати ознаку «протиріччя між соціальними відносинами та очікуваннями особи».

Таким чином, у змісті поняття «соціально спрямовані потреби» з'являються дві протилежні групи ознак, які мають інтернальну (психічну, суб'єктивну) природу, з одного боку, а з другого – природу екстернальну (соціальну, об'єктивну). До першої групи ми відносимо ознаки «уявлення про належне та бажане», «самосприйняття», «індивідуальні вподобання стосовно бажаного» «очікування», а до другої – «соціальні відносини», «вимоги соціумного існування», «інтерактивні відношення із соціумом».

Для деталізації загального поняття «соціально спрямовані потреби» ми звернулися до розгляду джерельних даних з цієї проблематики. Так, у теорії набутих потреб Д. Мак-Клелланда останні розглядаються як придбані під впливом життєвих обставин, досвіду та навчання. До них належать потреби у досягненні, у співучасті (прагнення до дружніх взаємовідносин з оточуючими), у владі [158].

На нашу думку, потреба у досягненні не є виключно соціально спрямованою за своїм об'єктом, оскільки містить ще таку додаткову ознаку як прагнення людини до поліпшення результатів власної діяльності, незадоволеність досягнутим, наполегливість у досягненні своїх цілей. Це означає, що основна активність особи спрямовується на продукти власного творення, а не на визнання та схвалення як соціальне явище.

Потреба співучасті проявляється як прагнення до дружніх відносин з оточуючими. Для осіб з такою потребою характерна спрямованість на встановлення і підтримання добрих стосунків з оточуючими, інтерактивні стосунки, прагнення до схвалення і підтримки, залежність від оцінювальної думки інших тощо.

Ми вбачаємо у цій потребі прояви трьох різних самостійних потреб: а) потреба у спілкуванні («прагнення встановлювати і підтримувати добрі стосунки з оточуючими»); б) потреба у схваленні («прагнуть отримати від

оточуючих схвалення і підтримку, стурбовані тим, що про них думають інші»); в) потреба у визнанні («бажання бути потрібним комусь»).

До потреб соціального існування людей належать «статусні» потреби, які пов'язані зі становищем особи у соціальній групі (визнання, повага, влада, солідарність тощо), із емоційно позитивними міжособистісними стосунками (любов, дружба, спілкування), а також різноманітні морально-етичні потреби в соціально значущій діяльності [74].

Перелік соціальних потреб можна розширити шляхом додання до нього назв таких потреб, на які вказує Е.Фромм, як потреба у: а) самоствердженні (переживання власної значущості для уникнення почуття неповноцінності та ураженні самолюбства); б) людських зв'язках (приналежність до групи, уникненні самотності); в) прихильності (теплі почуття до живої істоти і необхідність у таких же почуттях у відповідь); г) системі орієнтації та об'єкті поклоніння (причетності до культури та ідеології); д) самоусвідомленні (усвідомлення себе як неповторної індивідуальності) [202].

Не маючи на меті збільшувати перелік потреб, які можуть належати о до соціально спрямованих потреб, ми повинні визначити ці потреби у такій кількості та згрупованості, щоб вони були придатні для діагностування соціально спрямованих потреб особистості та їх формування.

Викладене вище дозволяє нам виділи соціально спрямовані потреби, які є найбільш значущі з огляду на практичну поведінку особи. До категорії соціально спрямованих потреб нами було внесено наступні: а) потреба у спілкуванні (душевне спілкування та відносини); б) потреба у схваленні (похвала і схвалення); в) потреба у визнанні (визнання та повага); г) потреба у владі (вплив).

Розглянемо ці види потреб докладніше.

Потреба у спілкуванні є однією з основних соціально спрямованих потреб. Вона реалізується в активності, якій притаманні ознаки афіліативності, комунікативної діяльності, потреби в іншій людині,

самопізнання і самооцінки, впливовості на психічний розвиток, на загальний рівень діяльності.

Спілкування у цілому та розвиток пасивної та активної комунікації, зокрема, має не тільки генетичну детермінацію, але й є результатом активного впливу на особу середовища і «втягування» її як особистості в комунікативну мережу людського суспільства [133].

Зазвичай розрізняють такі функції спілкування, як інформаційна, афективна і регулятивна. Інформаційна функція пов'язана з передачею інформації один одному, афективна – із взаємним обміном емоціями. Під регулятивною функцією мається на увазі психологічний вплив одного партнера на іншого з метою викликати в останнього зміну поведінки, емоційного стану, властивостей особистості при виховних впливах [40].

В останній функції виокремлюють: а) регулятивну функцію (обопільний вплив на партнера по спілкуванню з метою зміни або збереження його поведінки, активності, стану, ставлення один до одного); б) функцію соціального контролю (регламентування поведінки і діяльності за допомогою групових і соціальних норм шляхом використання позитивних (схвалення, похвала) чи негативних (несхвалення, осуд) санкцій; в) соціалізації (формування у членів колективу вміння діяти в інтересах колективу, розуміти інтереси інших людей, виявляти доброзичливість).

Усі ці функції спілкування не виступають неодмінно порізно, але нерідко накладаються одна на іншу. Тому важко визначити, коли і яка з них виконується у певному акті спілкування. Це спричиняє нечітку диференціацію між потребами.

Знайомство з відповідними дослідженнями показало досить тісний зв'язок потреби у спілкуванні з іншими потребами, оскільки безліч дій, що виконуються людиною, полягають у співпраці з іншими людьми і вимагають комунікативних зусиль.

Потреба у спілкуванні часто виступає допоміжною у потребах влади/домінування (суб'єкт прагне заручитися підтримкою оточення для

досягнення високого становища у соціумі), досягнення (для співпраці заради виконання завдання), пізнання тощо.

На нашу думку, проявами істинної потреби у спілкуванні можна вважати лише ті дії, які спрямовані на задоволення саме нужди людини в іншій людині і спілкування заради самого спілкування. Адже воно переслідує мету, яка, на нашу думку, полягає у реалізації передусім афективної функції спілкування. А у разі, коли саме спілкування не становить мети діяльності, мова повинна йти про шлях задоволення інших потреб, на якому людина лише послуговується спілкуванням.

У результаті такого тісного переплетення потреби у спілкуванні з іншими соціально спрямованими потребами вважається, що потреба у спілкуванні має складну структуру і об'єднує в собі елементи інших потреб, наприклад, допомога іншим, потреба у співчутті тощо [100].

Як і всяка потреба, потреба у спілкуванні викликає певні емоції та почуття. У разі задоволення потреби – позитивні (довіра, доброзичливість, прихильність, любов, емпатії), а незадоволення супроводжується фрустрацією, викривленим сприйняттям оточення, самого себе тощо.

Описуючи потребу в спілкуванні, слід вказати додатково на потребу у відокремленні («потреба в усамітненні», за А.В.Мудриком), яка виступає у потребовій сфері як протилежна потребі у спілкуванні, і особливо проявляється в ранньому юнацькому віці, слугуючи меті усвідомлення своєї позиції серед інших шляхом осмислення свого «Я» [183].

Оскільки перебування людини у групі супроводжується двома протилежними мотивами, такими як прагнення до автономності, незалежності від середовища і, з іншого боку, прагненням бути частиною групи, остільки потреба в усамітненні не тільки є невід'ємною частиною потреби у спілкуванні, але й її протилежністю. Знання умов, що впливають на рівень потреби у спілкуванні, уможлиблює управління потребою в спілкуванні з метою мотивування особистості, психологічної корекції

девіантної поведінки тощо. Вона також сприяє ефективному керуванню навчальним процесом, дієвому впливу на особистість у вихованні і навчанні.

Потреба у владі розуміється здебільшого, як властиве людям прагнення впливати на людину чи групи людей за допомогою засобів влади, контролювати їх дії, нести за них відповідальність. Так, наприклад, за А.Адлером, прагнення до переваги, досконалості і соціальної влади компенсує природні недоліки людей, які переживають так званий комплекс неповноцінності.

Людина із високим рівнем потреби у пануванні (владі) характеризується, як домінуюча, діяльна, владна, рішуча, авторитетна, старанна, дисциплінована. Така людина отримує задоволення від контролю над іншими людьми [147].

Потреба у владі в будь-якому зі своїх проявів властива більшості людей. Прагнення до влади при задоволенні цієї потреби, крім насолоди, надає ще можливість досягати своєї мети, отримуючи доступ до благ. Саме тому розвинена потреба у владі асоціюється з досягненням високих рівнів в організаційній ієрархії [99].

Особи з високою потребою у владі здебільшого прагнуть включатися в змагання, організовувати роботу інших людей, займати керівні посади або посади, на яких необхідно впливати на людей, щоб мати цей самий «високий статус».

Задоволення потреби у владі може служити створенню приємних переживань внаслідок підпорядкування оточуючих своїй волі, що призводить до підвищення своєї самооцінки. Але воно, крім особистої вигоди, може служити і груповим інтересам і цілям.

Психологічно влада однієї людини над іншими людьми підкріплюється можливістю: а) нагороджувати і карати людей; б) здатністю примушувати їх до вчинення певних дій; в) системою правових і моральних норм; г) авторитетом, який одна людина має в очах іншої [162].

Потреба у схваленні властива кожній людині. Ознаками потреби у схваленні є: а) дії, спрямовані на дотримання поведінкових норм (як загальнолюдських, так і групових); б) негативні емоційні переживання, пов'язані з втратою підтримки з боку інших людей; в) задоволення від позитивних оцінок або засмучення з приводу негативних. Проявами високого рівня потреби у схваленні є бажання підкорятися іншим людям, піддатливість думкам більшості, конформізм.

Потреба у схваленні є складовою потреби в афіліації [99]. Пристосовування людини до оточення спричиняється, однак, не потребою у схваленні, а комунікативною (афіліативною) потребою. У цілому взаємодія з оточенням завжди пов'язана з певним компромісом, оскільки комунікативна потреба пристосування до правил і умовностей, прийнятих у суспільстві, що вимагає певного обмеження особистісних потреб. Дотримання існуючих норм базується на притаманній членам спільноти соціальної потреби додержуватись еталонів – поведінкових, моральних, естетичних тощо[152].

Вважаємо за доцільне вказати на те, що у регулюванні соціально спрямованих потреб існують певні взаємовідношення між потребами і можливостями їх задоволення: потреби і можливості їх задоволення детермінують зміст норм, а норми можуть регулювати весь комплекс процедур, пов'язаних з рухом потреб. Втілюючи соціальні норми в діяльності, пов'язаній з вираженням інтересів і задоволенням потреб, людина отримує можливість перетворювати свою діяльність на зрозумілу для інших людей, вступати у співпрацю з ними і досягати таких результатів, які поодиноці недосяжні. Зокрема, так виникає об'єктивна зацікавленість в інших людях і пов'язана з цією зацікавленістю потреба в моральних нормах і цінностях, покликаних регулювати і спрямовувати суспільну діяльність.

Проте не всяка людська діяльність регламентована суспільством, і в певний момент за певних обставин потреби у схваленні можуть бути пересилені іншою актуальнішою потребою.

Потреба у визнанні є незамінною важливою соціально спрямованою потребою. Її віднесення до групи соціально спрямованих потреб вказує на те, що предмет її задоволення лежить у соціальному колі. Потребу у визнанні ми описуємо як потребу особистості отримати пошану ззовні. Характеристиками особистості з високою потребою у визнанні є позитивно (гідність, самолюбство) і негативно (претензійність, гордовитість, зарозумілість) забарвлені характеристики.

Потреба у визнанні, на нашу думку, є однією з найсильніших соціально спрямованих потреб за критерієм інтенсивності потреби (стійкість у часі, подолання перешкод на шляху до її задоволення). Людина може прагнути до широкого суспільного, публічного визнання або до визнання з боку референтної групи (друзів, знайомих), що дозволяє їй уникнути стану фрустрації.

Використовуючи отримані ознаки деталізації стосовно більш змістовного наповнення поняття «соціально спрямовані потреби», можна стверджувати, що «порушення рівноваги між суб'єктом і соціумним середовищем» спонукає індивіда до пошуку засобів, за допомогою яких, на його думку, рівновага може бути відновлена. Уявлення про дійові засоби відновлення рівноваги вказує на особливості уявлень індивіда про себе і власну соціальну значущість. Відтак, такими засобами можуть бути можливості, які містять спілкування, влада, схвалення.

1.3 Розвиток соціально спрямованих потреб у контексті розвитку особистості

Відповідно до нашого попереднього визначення соціально спрямованих потреб як внутрішнього організуючого принципу соціального буття людини, у якому відтворюються особливості її буття, активності у соціальному та предметному середовищі, ми повинні визначити ознаки

розвитку у становленні потребової сфери, переходів від одного якісного рівня до іншого, джерела її розвитку.

Оскільки особистість визначається її спрямованістю, а в основі спрямованості лежить система провідних мотивів, що виникає в процесі життєдіяльності [25], тому розвиток потребової сфери та її конструювання людиною може слугувати вказівкою на закономірності, які утворюють основу розвитку особистості взагалі.

Зазвичай при розгляді питання про формування потреб в онтогенезі вихідною є думка про те, що формування потреб відбувається винятково на основі вже існуючих природжених потреб. Зазначається, що формування потреб в жодному разі не слід розуміти як їх залучення ззовні. Нова потреба виникає шляхом модифікації, розвитку чи, навпаки, шляхом деформації та збіднення якої-небудь з потреб, що раніше існували. При цьому нова потреба може отримати риси, які якісно відрізняють її від вихідної потреби, але наявність задатків, що модифікуються, залишається необхідною умовою розвитку і ускладнення сфери потреб. Протягом життя на основі первинних потреб утворюється ціла система супідрядних вторинних потреб і пов'язаних з ними почувань, прагнень [185].

Фундаментом людських потреб є матеріальні потреби (в їжі, одязі, житлі і т.д.), які в процесі історичного розвитку суспільства створили передумови для виникнення та розвитку духовних потреб [24, 209]. Сформовані філогенетично потреби та механізми їх задоволення є внутрішнім фактором, який впливає на розвиток новонародженого, як начало усіх начал у його подальшій поведінці [196]. Більшість учених вважають, що формування нових потреб відбувається на основі вже існуючих природжених потреб [24, 80, 190, 196, 209]. Потреби у фізичній, перцептивній та емоційній активності відіграють роль біологічних передумов для розвитку потреб соціального рівня. Так, наприклад, біологічна потреба в перцептивній активності за сприятливих умов активної пізнавальної діяльності перетворюється на потребу в нових враженнях, що надалі трансформується у

пізнавальну потребу [25, 185, 203]. Наявність вихідних потреб, що модифікуються, є необхідною умовою розвитку і ускладнення мотиваційної сфери. Загалом, можна констатувати, що сформовані потреби автоматично породжують відповідні їм нові, стосовно до обставин, які змінюються. Мотиваційна сфера розвивається шляхом відбору та зміцнення певних потреб та послаблення інших, таким чином у кожної людини формується унікальна ієрархічна система потреб [75].

Розвиток потреби у спілкуванні визначається умовами спілкування з дорослими. Подальший розвиток комунікативної діяльності залежить від особливості інтерактивних відносин у системі «дорослий – дитина» [185, 190].

Найважливіше значення для розвитку у дітей навичок задоволення соціально спрямованих потреб має дорослий, який постійно спрямовує діяльність дитини, чим стимулює формування потреб більш високого рівня. Збагачення змісту кожної із соціально спрямованих потреб дітей та їх взаємовідносин з оточуючими призводить до зміни передуючих форм соціально спрямованих потреб на нові. Розвиток соціально спрямованих потреб відбувається як зумовлений взаємодією з оточуючими.

У процесі розвитку потреби змінюються як за змістом, так і за своєю будовою. В одних випадках вони мають безпосередній характер у вигляді бажання виконувати дію, а в інших вони опосередковуються метою або наміром, які не обов'язково співпадають з безпосереднім бажанням [171].

Загальна проблематика розвитку потреб представлена поглядами про такі його етапи.

1. *Зародження потреби* (стадія неусвідомлюваної модальності мотивації). Зазвичай виникнення потреби пов'язується з моментом її усвідомлення як специфічного потягу. Попередній етап її розвитку, а саме зародження (недиференційована напруга), випадає з поля зору дослідників, оскільки, поки потреба невідчутна і неусвідомлювана, вона ніби не існує взагалі і не впливає на психічну діяльність. Цій стадії характерна

неусвідомлювана модальність нужди (мотивації). Для неї характерне виникнення у суб'єкта якогось нового для себе стану. Психологічно це переживається як відчуття тривоги, що посилюється. Енергія мотивації неспецифічна, і це може мотивувати будь-яку поведінку, пов'язану з джерелом напруги.

При цьому стані напруги даної потреби підвищується загальний тонус організму, а особливо тих аналізаторів, розрізнявальна діяльність яких необхідна для пошуків і оволодіння предметом потреби. У першій фазі різко підвищується збудливість цих аналізаторних систем, посилюються різноманітні орієнтовні реакції до безпосередньої зустрічі людини з предметом потреби.

На цій стадії розвитку виникає поведінка, яка викликається потребою, а не її предметом, тобто в умовах, коли предмет потреби відсутній або не відомий суб'єкту (пошукова поведінка).

У деяких випадках у першій стадії виділяють латентну стадію, протягом якої відбувається специфічна настроювання чуттєвості до зовнішніх подразників [178].

2. *Інтенсивний розвиток потреби* (стадія усвідомлення мотивації). На даному етапі розвитку відбувається усвідомлення потребового стану та предмета, здатного його задовольнити. На цьому етапі думки про процес задоволення відповідної потреби здатні викликати позитивні емоційні переживання. Навіть невелика інтенсивність позитивних емоцій є стимулюючим фактором до споживання предмета потреби.

3. *Стабілізація* (стадія мотиваційної поведінки) Після усвідомлення об'єкта як такого, що може імовірно задовольняти потребу, відбувається його використання або споживання:

а) якщо потреба вже має свій предмет, то людина одразу підшукує способи оволодіння предметом, і якщо ці способи доступні, вона переходить до етапу реалізації потреби;

б) якщо предмет сприймається як імовірно здатний задовольнити потребу, то відбувається споживання (реалізація) з подальшим визначенням його здатності задовольняти потребу.

У тваринному світі при появі у середовищі нових об'єктів (наприклад, нових видів їжі) і зникненні колишніх потреби продовжують задовольнятися, набуваючи нового конкретно-предметного наповнення. А в умовах прогресивного характеру їх зміни (наприклад, при переході до краще засвоюваних і різноманітніших видів їжі) вони збагачуються і розвиваються. Зазначене дає підставу для судження про те, що розвиток потреб відбувається через розвиток їх об'єктів. Само собою зрозуміло, що зміна конкретно-предметного змісту потреб приводить також до зміни і способів їх задоволення [130].

Як відомо, процес споживання відповідно потребі викликає позитивні емоції. Отже, цей стан запам'ятовується як значущий у зв'язку з предметом потреби [165]. Завдяки нейрофізіологічному механізму активації слідів зовнішніх об'єктів, здатних задовольнити існуючу в організмі потребу, і тих дій, які раніше приводили до її задоволення, потреба трансформується в мотивацію, стає опредметненою [185, с. 348].

4. *Згасання*. Під час задоволення потреби усувається причина, що викликала напругу. Тож після свого задоволення потреба стає менш інтенсивною і вже не видається актуальною. Якщо перший акт споживання супроводжувався значущими позитивними емоціями, то в індивіда виникає потребовий стан пережити позитивні емоції в процесі повторного споживання. Об'єкт, який когнітивно відобразився у психіці індивіда як потребово значущий, закріплюється в якості об'єкта потреби. Від інтенсивності емоцій та їх значимості для індивіда залежить сила напруги, яку в майбутньому може викликати неможливість задоволення потреби. Це означає початковий зв'язок між когнітивними відбитками деяких подій та відповідними емоційними реакціями, завдяки яким когнітивна та емоційна

складові психічного відображення виявляються в пам'яті не тільки як взаємопов'язані, але й очевидні [142].

Індивідуальна система потреб виникає та розвивається шляхом відбору та зміцнення конкретних потреб, що відповідають базовим мотиваційним тенденціям в їх певній комбінації за ієрархічним принципом [74]. Важливу роль у пізнанні системи потреб як гнучкої та динамічної грає вивчення перехідних етапів і кризових періодів у розвитку особистості. Індивідуальна система потреб обумовлена життєвим досвідом особи, її природними задатками, соціальними впливами.

Розгляд ситуації розвитку з позицій психосоціального підходу, в якому стверджується примат психічного по відношенню до соціального, є, по суті справи, розглядом проблеми у термінах системи «індивід – соціум», в якій одна з протилежностей розташована в людині, а інша – у соціумі. Відтак, розвиток особистості представляється як постійний конфлікт між суб'єктивним і об'єктивним.

Враховуючи можливість не тільки конфліктних, але й безконфліктних періодів у розвитку особистості, дослідники, наприклад, К.Мюррей, Е.Еріксон, Г.Салліван, доходять висновку, що у безконфліктний період розвитку вчинки особи відображають ті потреби, які не йдуть врозріз із життям у суспільстві. У цей період особа планує і здійснює поведінку за рахунок раціонального мислення і точного сприйняття, що супроводжується насиченням потреби і ослабленням її напруги.

Відомо, що усвідомлена потреба, знайшовши свій предмет, ще не приводить одразу до цілеспрямованої діяльності. Встановлення зв'язків між потребами і ресурсами сприяє визначенню мети, у якій вбачають зв'язок між відображенням потреби і дії, що нею спонукається. Мета є образом потреби, яка у суб'єкта асоціюється з відображенням дії, яка приводить до її задоволення. Кінцева мета, у якій найбільш повно відображена ідея потреби, є змістовною характеристикою мотиву [143].

Подальший розвиток процесу задоволення потреби залежить від того, як співвідноситься даний мотив (опредметнена потреба) з іншими потребами і мотивами людини. Оскільки діяльність людини зазвичай супроводжується певною боротьбою мотивів, оскільки їх супідрядна система, яка вказує на провідні мотиви, є найбільш представницькою у характеристиці особистості [25].

Виникаючі у зв'язку з потребами мотиви, як то усвідомлення завдань, які ставить перед людиною суспільне життя, і обов'язків, яке воно на неї накладає, спонукають людину до діяльності, яка виходить за межі активності, що безпосередньо служить задоволенню наявних потреб. Ця діяльність може породити нові потреби, тому що не тільки потреби породжують діяльність, а і діяльність породжує потреби [180].

Мотиваційна стратегія виражається у відборі та зміцненні конкретних потреб, що відповідають базовим мотиваційним тенденціям, і в їх комбінації за ієрархічним принципом. Коли ми говоримо про стратегії, про відбір потреб, мова йде про неусвідомлений (принаймні в більшості випадків) процес, який обумовлений життєвим досвідом особи, її природними задатками, соціальними впливами [75].

Суть потреб як ієрархічної системи полягає у певному наборі потреб, кожна з яких вимагає свого задоволення в залежності від індивідуальної значущості для особи у зв'язку із особливостями спрямованості особистості як домінуючої системи [25].

Відомо, що коли за раннього дитинства потреба задовольняється безумовно, без допущення ситуації неможливості задоволення потреби, — механізми, які спонукають шукати шляхи задоволення, не формуються. Відчуття нестачі як головного прояву потреби не виникає, у зв'язку з чим сама потреба не конкретизується, і особа не шукає шляхів її задоволення [164, с. 177].

Виникнення у людини нових потреб і перетворення їх на реально діючі мотиви поведінки є складним процесом. Усвідомлення появи нових

соціальних потреб виникає у зв'язку зі зміною системи цінностей, при переході з одного вікового періоду в інший [3].

У вітчизняних наукових працях радянського періоду наголошувалось, що потреби особистості в умовах соціалізму формуються, в основному, цілеспрямовано. Соціальні інститути, сім'я, система загальної та спеціальної освіти спрямовували свої зусилля на формування потреби у сумлінній праці, свідомій дисципліні, дотриманні законності [7, с. 3].

Оскільки, на нашу думку, потреби розвиваються через розвиток способів та засобів їх задоволення, а останні реалізуються в діяльності, остільки можна вважати, що розвиток потребової сфери особистості відбувається саме в процесі того чи іншого виду діяльності (ігрової, пізнавальної, трудової тощо). Отже, найбільш повне задоволення людських потреб означає одночасно і необхідність включення індивідів у різні види діяльності. І чим різноманітнішими будуть види діяльності, у які включена особа, тим, по-перше, більша кількість у неї потреб і, по-друге, ширший діапазон засобів та способів їх задоволення. Тому ми вважаємо, що розвиток соціально спрямованих потреб можливий шляхом усвідомлення предметів потреби, визначення реальних можливостей, шляхів і способів їх досягнення, що означає перехід від стадії усвідомлення потреби до стадії мотиваційної поведінки.

Зазначене дає можливість уточнити наше формулювання щодо поняття «соціально спрямовані потреби». Наголосивши вище на таких ознаках, як «пошук засобів для відновлення порушеної рівноваги між суб'єктом і соціумним середовищем» відповідно «уявленням про себе і власну соціальну значущість індивіда» та можливостях в ознаці «спілкування, влада, визнання, схвалення як засоби відновлення рівноваги», ми можемо тепер до цього ряду додати ознаки «спрямованість особистості», «ієрархічність», та «інструментальність». Відтак, визначення поняття «соціально спрямовані потреби» набуває такого вигляду: соціально спрямовані потреби є внутрішній організуючий принцип соціального буття людини, у якому

представлено зміст і функцію спрямованості особистості стосовно інструментальної активності у соціальному та предметному середовищі.

1.4 Домінуючі соціально спрямовані потреби в юнацькому віці

Розглядаючи потреби у співвідношенні із зовнішніми умовами їх задоволення і підкреслюючи їх інструментальність та інтерактивність як ознак, що існують у точці зіткнення суб'єктивного з об'єктивним, ми повинні зробити особливий наголос на вікових особливостях їх розвитку з огляду на ієрархічність потребової системи.

Зазначимо, що перші місця в ієрархії актуальних соціальних потреб людини займають швидше за все ті з них, які є найбільш значущими і які можуть бути, на думку даної людини, задоволені найкращим чином, з найбільшою вірогідністю і найменшими втратами. Знання про актуальні соціальні потреби різних вікових категорій дозволять зорієнтувати особистість та озброїти її засобами задоволення саме тих потреб, які нагально цього потребують.

На кожному віковому етапі людина відрізняється будовою її особистості – розвитком психічних процесів, структурою свідомості, характером ставлення до дійсності тощо. У тому числі сфера потреб людини має специфічну вікову характеристику. У попередньому розділі ми розглянули основні соціально спрямовані потреби, що виділяються у психології. Звертаючись до більш вузького розгляду даного виду потреб у певній віковій ніші – юнацькому віці, доцільним є спершу дати загальну характеристику даного вікового періоду крізь призму потреб.

У кожному віковому періоді у людини є певні домінуючі потреби. Період юності, у якому розрізняють період ранньої (від 15 до 18 років) та пізньої юності (від 18 до 23 років), зазвичай характеризується як психологічний вік переходу до самостійності, самовизначення, придбання

психічної, ідейної та громадянської зрілості, формування світогляду, моральної свідомості та самосвідомості [150].

Роль молоді як суб'єкта і об'єкта в історичному процесі розвитку суспільства вельми специфічна. З точки зору механізму соціалізації молоді, спочатку молода людина, вступаючи у життя, є об'єктом впливу соціальних умов, сім'ї, друзів, інститутів навчання та освіти, а після того у процесі дорослішання і переходу від дитинства до юнацтва вчиться і починає сама творити світ, стаючи суб'єктом соціально-економічних, політичних та суспільних перетворень [65, с. 18].

Формування особистості в юнацькому віці залежить від розвиненості у попередньому віковому періоді психічних процесів, станів, властивостей. Метою особи цього віку стає самовиховання з метою формування якостей для подолання внутрішніх і зовнішніх перешкод на основі вироблення системи власних жорстких свідомо-вольових вимог до себе, правил, норм поведінки, життєвих принципів щодо діяльності [14, с. 53]. Отже, особа юнацького віку не тільки спостерігає та осмислює доросле життя, але й приймає безпосередню участь у ньому. У зв'язку з цим значно розширюється коло потреб, що вимагає від юнаків та дівчат розширення і вдосконалення способів та засобів їх задоволення.

У процесі розвитку особистості потреби змінюються не тільки за своїм змістом, динамічними властивостями, але й за своєю будовою. Так, в одному випадку вони мають прямий, безпосередній характер, в іншому – опосередковані метою або свідомо прийнятим наміром.

Потреби дитини простіші за структурою, не мають особливого різноманіття, характеризуються нестійкістю і слабким контролем. Спонукання викликає безпосереднє бажання виконувати дану дію, що характеризує мотиваційну сферу дитини як ситуативну та імпульсивну [14, с. 52].

Приблизно такою ж характеристикою володіють і потреби у підлітковому віці, проте мають вже більш складну структуру. Вони не

завжди підпорядковуюються контролю свідомості та волі. У порівнянні з ними в мотиваційній сфері юнаків виникає ієрархічне підпорядкування мотивів, мотиваційних тенденцій на основі свідомо поставленої мети та провідних суспільно значущих мотивів [24, с.218].

У юнацькому віці так звана «дальня мотивація» забезпечується включенням механізмів регуляції на основі передбачення перспективного задоволення потреб вищого порядку та здатності до вольової регуляції діяльності.

Задоволення актуальних вікових потреб передбачає оволодіння видами діяльності, що є провідними для даного вікового періоду. Провідною діяльністю у психічному та особистісному розвитку в юнацькому віці є навчально-професійна діяльність, під час якої виникають нові відносини із соціальним середовищем, новий тип знань і способи їх отримання, що змінює пізнавальну сферу і психологічну структуру особистості. Кожна провідна діяльність сприяє прояву типових вікових особливостей (новоутворень), а перехід від однієї провідної діяльності до іншої вказує на зміну вікового періоду [63].

Формування потребової сфери у юнацькому віці визначається також рівнем розвитку психічних процесів і властивостей, на основі яких здійснюється регуляція емоційних станів і вольових зусиль.

Для більшості юнаків на перші позиції в індивідуальній системі потреб виходить потреба у самоактуалізації. Вона має цілеспрямований характер і пов'язана з професійною діяльністю. Залучення молодого людини до професійної діяльності, до суспільного життя забезпечує формування соціально цінних та потреб, притаманних цьому віку.

Коло соціально спрямованих потреб у юнацькому віці значно розширюється. Соціальне життя характеризується більшою насиченістю та різносторонністю. Тому ми вважаємо за необхідне звернутися детальніше до вікових особливостей розвитку, віднесених нами до соціально спрямованих потреб – потреби у спілкуванні, схваленні, владі, визнанні.

Потреба у спілкуванні. Рання юність є періодом інтенсивного сплеску розвитку потреби у спілкуванні. Спілкування з однолітками продовжує відігравати велику роль у житті юнаків та дівчат. Перехід дитини до нового етапу в розвитку комунікативної потреби характеризується збереженням попередніх складових, які перетворюються на складові елементи іншого цілого. Це означає не збільшення потреби у спілкуванні, а розширення, поглиблення, індивідуалізація спілкування на тлі посилення вибірковості і глибини, а також вимогливості, критичності, безкомпромісності, егоцентричності, які часом породжують труднощі і напруженість у взаєминах [199].

До факторів, які сприяють розвитку потреби у спілкуванні в юнацькому віці, ми відносимо: а) фізіологічне дозрівання (впливає на взаємовідносини з особами протилежної статі, взаємини з однолітками, переживання інтимного характеру); б) розумовий розвиток (і в зв'язку з цим розширення інтересів, що впливає на розвиток потреби у спілкуванні).

Юнаки і дівчата активно шукають спілкування з оточуючими — як з однолітками, так і з дорослими. Комунікативна потреба юних у спілкуванні з дорослими і однолітками має ряд специфічних особливостей. Зміст спілкування з дорослими визначається питаннями про пошук сенсу життя, пізнання самого себе, життєвих планів і шляхів їх реалізації, професійних інтересів, взаємин між людьми [199]. Реалізація потреби в інтимному спілкуванні характеризується довірливістю між близькими людьми, набуваючи форм симпатії, захоплення, закоханості [199].

На даному етапі більш повноцінно проявляються почуття любові. У старшому юнацькому віці потреба в інтимному спілкуванні поглиблюється і стає все більш значущою в житті людини. Хоча немає підстав стверджувати, що її розвиток є домінуючим на даному віковому етапі, проте її формування та збагачення відбувається досить інтенсивно. Окрім романтизму у стосунках, з'являються мрії, пов'язані з майбутнім у сім'ї, закладаються основи материнського і батьківського почуття.

Зазначимо, що більшість проявів потреби у спілкуванні є видозміненими проявами інших соціально спрямованих потреб, у задоволенні яких людина послуговується спілкуванням. До них відносять потребу в діяльності, яка забезпечує задоволення потреби у новому досвіді та визнанні [183].

Потреба у схваленні в ранній юності вказує на значущість для юнаків і дівчат нового референтного середовища відповідно до потреби бути емоційно прийнятним оточуючими, відчувати впевненість, уникати осуду [145].

Прагнення заслужити схвалення з боку оточення може формувати конформну поведінку, яка відіграє як позитивну, так і негативну роль у соціалізації особистості. Як запорука додержання соціальних норм вона сприяє виправленню помилкової думки або поведінки, а як пасивне дотримання суспільної думки вона формує безініціативність, схиляння перед більшістю.

Особливо великий вплив на розвиток потреби у схваленні має шкільна оцінка успішності. Так, наприклад, мотиви отримання оцінок в учнів I-III класів вказують на їх зовнішній характер, у яких виявляються прагнення дітей до доброго або поблажливого ставлення з боку дорослих [150].

Потреба у владі, яка є властивою для більшості людей, формується з дитинства на основі задоволення від можливості контролювати вчинки інших людей. Розвиток потреби у владі відбувається за умов отримання значимих результатів, підтримки дорослими. Якщо намагання дитини впливати на оточуючих не знаходить підтримки з їх боку (ігнорується, жорстко присікається, супроводжується негативними наслідками), розвиток потреби у владі гальмується.

На нашу думку, першим піком розвитку в людини потреби у владі є рання юність. Саме у юнацькому віці вона має всі шанси до успішної реалізації. Адже дана потреба, що здебільшого пригнічується дорослими у

дитинстві та підлітковому віці, зустрічає менше перешкод, коли особистість вступає у доросле життя і стає його повноцінним учасником.

У ранній юності у значної частини юнаків та дівчат потреба у владі буває досить розвинена. Її задоволення здебільшого підкріплюється успіхом та позитивними емоціями у разі актуальності даної потреби для особистості. Однією з перешкод у багатьох випадках є соціальний осуд проявів потреби у владі, оскільки особи з високим рівнем потреби у владі авторитарні, підозрілі, вимогливі до оточуючих і прагматичні.

Негативним проявом потреби у владі в юнацькому віці є зневажливе ставлення до осіб, що стоять нижче у груповій ієрархії (за матеріальним, соціальним статусом). Проте, беручи до уваги, що кожна потреба людини є апріорі корисною, вважаємо за необхідне підкреслити, що сама по собі потреба у владі не може бути названа негативною чи шкідливою. А негативні прояви, зокрема у юнацькому віці, є своєрідною деформацією у наслідок відсутності в особі ефективних способів реалізації даної потреби.

З огляду на навчально-професійну діяльність як провідну у юнацькому віці можна стверджувати, що у юнаків та дівчат потреба у владі реалізується відповідно у сферах, пов'язаних з цією діяльністю (участь у самоврядуванні навчальної групи тощо). Особи з високою потребою у владі всіляко намагаються зайняти керівні посади (староста групи, член оргкомітету навчального закладу тощо) та виконувати доручення, пов'язані з впливом на людей, контролем діяльності оточуючих.

У той час, як особи з невисокою потребою у владі не відчують значного емоційного піднесення від виконання подібних функцій, та іноді навіть відчують дискомфорт і невпевненість в ситуаціях, що вимагають виказувати вплив на людину чи групу людей. Якщо необхідність виконувати дії, що представляють собою засоби реалізації потреби у владі, викликає в особи негативні емоції, то потреба у владі буде незадоволеною та неактуальною у свідомості, у такому разі може йти мова про депривацію даної потреби.

Виражена потреба у владі позитивно впливає на кар'єру. Її відсутність навіть при високій потребі у досягненні не дає можливості йти до високих рівнів управління. Причину цього явища вбачають у тому, що для набуття певних позицій необхідно просто вирішувати якісь завдання, а для здобуття влади доводиться знову і знову підніматися ієрархічними сходами [160].

Зазвичай вважають, що у юнаків з особливо сильно розвиненою потребою у владі потреба в спілкуванні виражена слабше. Проте, у той же час, саме в юності потреба у владі, спрямована на досягнення контролю та впливу на людей, може реалізовуватися за допомогою тієї чи іншої сфери спілкування. Тому, на нашу думку, ця спрямованість потреби у владі може підсилювати потребу особи в спілкуванні. Таким чином, стає очевидною теза про найтісніший взаємозв'язок соціально спрямованих потреб між собою.

Потреба у визнанні. У юнацькому віці на перші місця в ієрархії потреб починає виступати потреба у визнанні. Це потреба у високій оцінці самого себе, повазі оточуючих, в першу чергу, відповідно до вимог провідної діяльності [130]. Таким чином, потреба у визнанні пов'язана з досягненням успіху. У юнацькому віці для реалізації потреби у визнанні (досягненні успіху) потрібно добре володіти засобами та способами здійснення провідної у цьому віці діяльності – навчально-професійної. Задоволення цієї потреби забезпечує відчуття впевненості, значимості, адекватності, і навпаки недостатнє задоволення – почуття приниженості, слабкості.

Вказуючи на те, що соціально спрямовані потреби у період юності набувають нового смислового наповнення, слід окремо наголосити на тому, що у юнацькому віці значно розширюються сфери можливого задоволення цього виду потреб. Особливо це стосується розвитку духовних потреб, серед яких найбільш значущою визнається самоактуалізація як прагнення визначити своє місце в житті, яка у значній мірі впливає на реальні відносини із соціумом

У цьому віці юнаки та дівчата визначають для себе моральні принципи та норми і відчують духовну потребу в узгодженні з ними своєї діяльності.

Формування узагальнених уявлень про себе, інших людей, вироблення ціннісних орієнтацій впливає на формування ієрархії потреб та визначає допустимі шляхи та способи їх задоволення. Духовні потреби починають суттєво впливати на формування всіх інших потреб, у першу чергу, потреб у спілкуванні, схваленні, владі та визнанні (досягненні).

Вказуючи на юнацький вік як важливий період становлення зрілої особистості, під час якого відбувається засвоєння соціальних норм, професійне самовизначення, починається активна самореалізація, визначення життєвої позиції, ми тим самим підкреслюємо його важливість для реалізації потенційних можливостей особи. У цьому контексті становлення здорової особистості потребує перегляду ієрархії потреб та способів їх задоволення, а також уміння ефективно справлятися з важкими життєвими ситуаціями і кризами. У період зміни оточуючого середовища змінюються об'єкти, що можуть служити задоволенню потреб людини. Колишні потреби можуть задовольнятися новими способами та отримувати нове предметне наповнення.

Поряд з цією зміною відбувається і зміна самих потреб. В умовах прогресивного розвитку особистості потреби збагачуються і розвиваються. Подолання труднощів задоволення соціально спрямованих потреб у юнацькому віці є основою для формування конструктивних стратегій уникнення стресів та кризових станів у зрілому віці. Таким чином, якщо розглядати розвиток потреб і вважати їх задоволення необхідною умовою формування здорової особистості, стійкої до кризових явищ, то з цього кута зору нам видається актуальним дослідження розвитку соціально спрямованих потреб у юнацькому віці.

Розглядаючи вище соціально спрямовані потреби як внутрішній організуючий принцип соціального буття людини, який у соціальному та предметному середовищі є відображенням спрямованості особистості, ми необхідним чином маємо доповнити це визначення ознаками, що вказують на

вікові особливості носія потреб – потреби у спілкуванні, схваленні, владі, визнанні/досягненні.

Розглядаючи дихотомію «соціальні потреби – соціально спрямовані потреби» як діалектичне протиріччя у значенні джерела розвитку соціально спрямованих потреб в осіб юнацького віку, ми гіпотетично припускали, що їх розвиток визначається взаємодією між сформованими соціальними потребами як результатом взаємовідношень із соціумом, з одного боку, та потребами суб'єктної соціумної приналежності з установкою на соціумну активність як передумовою взаємовідношень із соціумом, з іншого. Механізмом розвитку соціально спрямованої потреби є оволодіння стратегією, тактикою, засобами та способами її задоволення шляхом їх цілеспрямованого усвідомлення.

Висновки до першого розділу

1. Соціально спрямовані потреби є видом потреб, які існують в особистісно-діяльнісній парадигмі інтерактивних відношень із соціумом. Системним результатом соціально спрямованих потреб є розвиток особистості та діяльності людини відповідно до їх змісту і рівня розвитку. Соціально спрямованими потребами є потреби, основну ознаку яких становить розвиток суб'єктності людини відповідно до вимог соціумного існування у плані власного уявлення про належне та бажане. Розвиток соціально спрямованих потреб детермінується індивідуальними вподобаннями із змістовним наголосом на діяльнісному або на особистісному в залежності від особливостей власного самосприйняття індивіда.

2. Соціально спрямовані потреби є внутрішній організуючий принцип соціального буття людини, який характеризується порушенням рівноваги між суб'єктом і середовищем, відсутністю бажаних умов, відповідних його власним уявленням про себе і власну соціальну значущість, які визначають особливості його реакції у відповідь (реактивність як здатність реагувати).

Соціально спрямовані потреби суб'єктивно переживаються людиною як протиріччя між власними уявленнями про належне і, отже, суб'єктно ціннісне, та об'єктивним становищем речей. Вирішення цього протиріччя відбувається шляхом постановки мети на основі усвідомлення значущості предмета соціально спрямованої потреби, активації складних механізмів пошуку, мобілізації енергії з метою оволодіти предметом потреби.

3. Порушення рівноваги між суб'єктом і соціумним середовищем як провідна ознака виникнення потреби спонукає індивіда до пошуку засобів, за допомогою яких, на його думку, рівновага може бути відновлена. Уявлення про дійові засоби відновлення рівноваги вказує на особливості уявлення індивіда про себе і власну соціальну значущість. Відтак, такими засобами можуть бути можливості, які містять спілкування, влада, визнання, схвалення.

4. Пошук засобів для відновлення порушеної рівноваги між суб'єктом і соціумним середовищем відповідно до уявлень особи про себе і власну соціальну значущість у таких явищах, як спілкування, влада, схвалення, відбувається у межах спрямованості особистості і формується як ієрархічна інструментальна система. Це означає, що у соціально спрямованих потребах представлено зміст і функцію спрямованості особистості стосовно інструментальної активності у соціальному та предметному середовищі.

5. Встановлено, що саме юнацький вік є сенситивним періодом для розвитку потребової сфери особистості. У юнаків та юнок відбувається становлення самосвідомості і стійкого образу Я, яке включає емоційне ставлення до самого себе, самооцінку зовнішності, розумових, моральних, вольових якостей, усвідомлення своїх достоїнств і недоліків, свого місця у соціумі, зростає значення індивідуальних контактів і прихильностей при збереженні великої ролі колективно-групових форм відносин з однолітками.

6. Соціально спрямовані потреби як внутрішній організуючий принцип соціального буття особи юнацького віку відображуються як потреби у самостійності, самовизначенні, самоактуалізації, бути емоційно прийнятним оточуючими, відчувати впевненість, уникати осуду, впливати на оточуючих, які, у цілому, вказують на потреби у спілкуванні, схваленні, владі, визнанні/досягненні.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО СПРЯМОВАНИХ ПОТРЕБ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

2.1 Соціально спрямовані потреби як провідна ознака спрямованості особистості в юнацькому віці

Виходячи з гіпотетичного припущення про визначення розвитку системними інтерактивними взаємозв'язками між сформованими соціальними потребами як *результатом* взаємовідношень із соціумом, з одного боку, та потребами суб'єктної соціумної приналежності з установкою на соціумну активність як її *передумовою*, з іншого, а також про оволодіння стратегією, тактикою, засобами та способами її задоволення як механізм розвитку соціально спрямованих потреб, ми створили вихідну модель як досліджувальну основу для визначенні психологічних закономірностей у соціально спрямованих потребах в юнацькому віці.

Основною ідеєю, якою ми користувались при створенні стратегії дослідження, була ідея про вирішення діалектичних протиріч як джерела розвитку. Отже, розглядаючи сформовані потреби особи як результат взаємовідношень із соціумом, а соціально спрямовані потреби – як те, що актуально знаходиться у постійних змінюваних взаємовідношеннях особи і соціуму і, отже, має ознаки процесу, ми дійшли висновку про систему «результат – процес» як уособлення головного протиріччя і детермінанти розвитку соціально спрямованих потреб.

Ми виходили також із ідеї про причинно-наслідкові відношення між результатом (сформовані потреби) та процесом (потреби, що формуються) у таких поєднаннях: а) результат впливає на процес, що спричиняє новий результат; б) процес впливає на результат як дещо, в якому міститься вказівка на те, що є важливим у результаті з огляду на його значущість для процесу; в) результат і процес є протилежностями у межах єдиної

функціональної системи, спрямованої на отримання деякого бажаного результату.

Якщо розглядати ідею розвитку соціально спрямованих потреб у термінах впливу попереднього результату на актуальний процес, то слід визнати існування простої причинно-наслідкової залежності у значенні детермінанти розвитку. Це означало би, що сформовані потреби автоматично породжують відповідні їм нові потреби стосовно до нових обставин, що ускладнюються.

У випадку із зворотним впливом процесу на результат ми певним чином зустрічаємось із визнанням вибіркового ставлення суб'єкта життєдіяльності до попереднього досвіду при виконанні актуальних завдань, які відповідають спрямованості особистості і, отже, вказують на її потреби.

На нашу думку, найбільш ємною є ідея про майбутній результат, який не тільки вказує на відмінні ознаки у спрямованості особистості, але й є вказівкою на потенційну функціональну систему, в якій уже з початку закладено протиріччя між певними протилежностями. Це означає, що визначення шуканого результату утворює передумову для виокремлення у дослідженні певних протилежностей як основи функціональної системи.

Таким чином, системотвірною ознакою в емпіричному дослідженні соціально спрямованих потреб слід було визнати результат (результати), до якого прагне суб'єкт у взаємовідносинах із соціумом. Останні ми розглядали, як: а) вплив суб'єкта на соціум в реалізації *потреби у владі (домінуванні)* та *потреби у досягненні (визнанні, успішності, повазі)*; б) вплив соціума на суб'єкт, що сприймається відповідно до *потреби у схваленні*; в) встановлення реципрокних відношень між суб'єктом і соціумом як реалізація *потреби у спілкуванні (приналежності, міжособистісної взаємодії)*.

Емпіричне дослідження соціально спрямованих потреб проводилось у контексті: а) вивчення сфери потреб в осіб юнацького віку за допомогою відповідних психодіагностичних методик; б) розробки та апробації власної методики для вивчення соціально спрямованих потреб.

На початку констатуючого експерименту були визначені параметри дослідження соціально спрямованих потреб, підібрані діагностичні методики, підготовлені бланки та всі необхідні інструменти для обробки результатів.

Першим етапом емпіричного дослідження була розробка психодіагностичної методики аналізу соціально спрямованих потреб. Був розроблений стимульний матеріал, проведено пілотажне дослідження та процедура стандартизації.

Логіка дослідження враховувала необхідність виділення основних груп соціально спрямованих потреб, визначення рівнів прояву, актуальності тих чи інших потреб у юнацькому віці, наявності безпосередніх та опосередкованих зв'язків між соціально спрямованими потребами та рисами особистості.

У дослідженні брали участь студенти 1-5 курсів Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського та Одеського національного політехнічного університету віком 17 – 21 років у кількості 200 осіб (108 дівчат і 92 юнаки).

При обробці було застосовано коефіцієнт кореляції, t-критерій Стьюдента. Математичний та статистичний аналіз проводився за допомогою пакета програмного забезпечення Basic Statistics.

Загальна процедура тестування займала 1,5 – 2 години. Було використано психодіагностичні методики призначені для: а) виявлення ступеня вираженості потреби людини у спілкуванні «Потреба у спілкуванні» (Ю.М. Орлов) б) вимірювання рівня потреби у схваленні «Оцінка потреби у схваленні» (Ю.Л. Ханін); в) вимірювання потреби в досягненні мети, успіху і в цілому досягнень «Шкала оцінки потреби в досягненні» (Ю.М.Орлов) г) діагностики ступеню задоволеності основних потреб «Метод парних порівнянь» (В.В.Скворцов), дозволяє виявлення відносної задоволеності основних потреб – матеріальних, потреб у безпеці, самовираженні (самоактуалізації), визнанні, соціальних (міжособистісних) контактах; д) 16-

ти факторний особистісний опитувальник Р.Кеттела, в якій найбільш значущими для нашого дослідження є: а) фактор А «замкнутість — товариськість» для вимірювання товариськості та потреби у спілкуванні; б) фактор Е «підпорядкованість - домінантність» для вимірювання потреби у домінуванні, владі; в) фактор G «вразливість – висока нормативність поведінки» для встановлення міру впливу норм та заборон на поведінку та відносини людини; г) фактор Q2 «конформізм – нонконформізм», який вказує на залежність від групи; д) фактор Q3 «низький самоконтроль – високий самоконтроль» як показник особливостей внутрішнього контролю поведінки.

2.2 Розробка та стандартизація методики діагностики соціально спрямованих потреб

Для дослідження місця соціально спрямованих потреб в системі потреб особистості юнацького віку, нами було розроблено та стандартизовано методику, спрямовану на виявлення ступеня: а) усвідомлення; б) задоволеності; в) актуальності виділених соціально спрямованих потреб.

Стандартизацію ми розглядали як: а) вироблення єдиних вимог до процедури експерименту; б) визначення єдиного критерію оцінки результатів діагностичних випробувань.

Домогтися об'єктивності діагностичної методики ми намагалися при виконанні таких умов, як: а) однаковість процедури проведення тесту для отримання порівнянних з нормою результатів; б) однаковість оцінки виконання тесту; в) визначення норми виконання тесту для зіставлення з ними показників, отриманих в результаті обробки даних тестування.

Етапами стандартизації психологічного тесту були:

1. Створення однакової процедури тестування, що містить визначення таких моментів діагностичної ситуації, як: а) умови тестування (приміщення,

освітлення та інші зовнішні фактори); б) зміст інструкції та особливості її пред'явлення; в) наявність стандартного стимульного матеріалу.

2. Створення однакової оцінки виконання тесту на основі:
а) попередньої обробки та інтерпретації отриманих результатів; б) порівняння отриманих показників з нормою виконання цього тесту для даного віку.

3. Визначення норм виконання тесту для різного віку, професій, статі.

4. Вибір критерію, за яким проводиться порівняння результатів діагностичних випробувань.

Стандартизація методики здійснювалася шляхом її проведення на великій репрезентативній вибірці такого типу, для якого методика призначена. Щодо цієї групи досліджуваних вироблялись норми, які вказують не тільки середній рівень виконання, а й відносну варіативність вище і нижче середнього рівня.

Для виконання статистичної норми застосовувалися прийоми математичної статистики: σ - стандартне відхилення; x - середнє арифметичне, процентиль.

При розробці та застосуванні будь-якої точки відліку ми звертали увагу на вибірку досліджуваних. У математичній статистиці розрізняють генеральну сукупність (популяція) і вибірку. Один із способів забезпечення репрезентативності вибірки є обмеження популяції (стать, вік, професія, здоров'я, соціально-економічний статус та ін.) Така популяція визначається як специфічна.

1. Відбір досліджуваних у вибірку стандартизації.

2. Визначення популяції з виділенням в її структурі змінних значущих, малозначущих (вік, стать).

3. Популяція ділиться на частини залежно від значущих змінних.

4. Досліджувані відбираються у випадковому порядку і пропорційно чисельності кожної значущої частини сукупності.

Мінімальний поріг вибірки – 200 осіб.

За наведеними вище вимогами була сформована вибірка стандартизації. До вибірки увійшли 200 осіб. Вибірка була досить однаковою за статевим, віковим показником (приблизно рівна кількість осіб віком 17 років (42 особи: 31 дівчина та 11 юнаків), 18 років (40 осіб: 32 дівчини та 8 юнаків), 19 років (36 осіб: 20 дівчат та 16 юнаків), 20 років (36 осіб: 16 дівчат та 20 юнаків) та 21 рік (47 осіб: 28 дівчат та 19 юнаків) та професійним напрямом (студенти, що навчаються за технічним та гуманітарним напрямами).

Розробка та стандартизація проєктивної методики «Аналіз соціально спрямованих потреб особистості» (АССПО), проходила у декілька етапів: а) розробка ідеї, формулювання цільового призначення методики; б) визначення показників вимірювання; в) підбір та підготовка стимульного матеріалу; г) розробка інструкції для досліджуваного та алгоритму проведення діагностики; д) розробка алгоритму обробки та інтерпретації даних; е) визначення надійності та валідності тесту.

На етапі розробки ідеї, формулювання цільового призначення методики для діагностики соціально спрямованих потреб, за результатами теоретичного аналізу були виділені такі види соціально спрямованих потреб, як потреба у спілкуванні/приналежності, схваленні, визнанні/досягненні, владі/домінуванні.

На етапі визначення показників вимірювання було встановлено, що такими показниками мають бути: а) оцінка актуальності соціально спрямованих потреб; б) оцінка задоволеності соціально спрямованих потреб; в) визначення ступеня розвитку соціально спрямованих потреб.

На етапі підбору та підготовки стимульного матеріалу було визначено, що підґрунтям для розробки та організації стимульного матеріалу методики АССПО мають бути:

1. Тематичний апперцептивний тест Г.Мюррея, який складається з 31 таблиці з чорно-білими графічними фотографіями на тонкому білому матовому картоні. Опитуваному пропонується набір з 20 малюнків у певному

порядку залежно від віку та статі. Його завдання полягає в складанні сюжетних розповідей на основі зображеної на кожній таблиці ситуації. Це дає можливість охарактеризувати особистість обстежуваного завдяки тому, що завдання, яке ставиться перед ним, дозволяє йому фантазувати без видимих обмежень і сприяє ослабленню механізмів психологічного захисту. Аналіз розповідей дозволяє виявити мотиваційні тенденції.

Проте методика Г. Мюррея має один істотний недолік – її незручно використовувати у повсякденному обстеженні через дуже великий час, необхідний для її проведення. Але вона дає досить велику кількість інформації для детальної діагностики особистості, що є необхідним для терапевтичної роботи з нею.

2. Методика малюнкової фрустрації Розенцвейга. Стимульний матеріал методики складається з 24 схематичних контурних малюнків (що є принциповою відмінністю від методики Г. Мюррея), на яких зображені дві людини або більше, зайняті ще незакінченою розмовою. Ці малюнки пред'являються досліджуваному. Передбачається, що «відповідаючи за іншого», досліджуваний легше, достовірніше викладає власну думку і проявляє типові для нього реакції виходу з конфліктних ситуацій.

Саме контурні малюнки у порівнянні з ситуаціями, зображеними на фотографіях, є, на наш погляд, більш сильним стимулом, що викликає проекцію підсвідомості. Чіткі обличчя, зображені на фотографіях, можуть викликати спогади та асоціації із знайомими особами або образами кіногероїв і, відповідно, прийняття або неприйняття особи, зображеної на фотографії. Така реакція, з одного боку, дозволяє виявити актуальні відносини та переживання досліджуваного, а, з іншого боку, обмежує умови проекції, і робить методику невалідною відносно чіткого діагностичного критерію.

Інструкція для дорослих передбачає оцінку висловів одного з героїв, що зображені на малюнку, та самостійне формулювання безпосередньої

відповіді на вислів. Така процедура дозволяє зафіксувати зміст проєкції у відповідь на ситуацію, що зображена на малюнку, для подальшого аналізу.

3. Проективна методика дослідження особистості Р. Жіля призначена для обстеження дітей. Стимульний матеріал методики складається з картинок, на яких зображені діти, діти і дорослі, а також із тестових завдань, спрямованих на виявлення особливостей поведінки в різноманітних життєвих ситуаціях, актуальних для дитини, і які торкаються її стосунків з іншими людьми. Малюнки є контурними, що дозволяє обстежуваному легко проєктувати власні взаємини на запропоновані стимули.

На основі аналізу вище наведених методик були сформульовані вимоги до стимульного матеріалу нашої власної методики: а) в якості стимулів повинні виступати малюнки з зображенням ситуацій, що за сюжетами відповідають актуалізації або задоволенню певних соціально спрямованих потреб; б) малюнки повинні бути графічними. Стимульний матеріал у вигляді графічних малюнків полегшує проєкцію та дозволяє виявити потреби, які представлені у свідомості випробуваного і які є прихованими або відсутніми, для стимулювання вільного прояву проєкції; в) у бланку для відповідей (оцінки малюнків) потрібно надати чіткий перелік соціально спрямованих потреб, що дозволяє звузити кількість показників, що досліджуються і є підґрунтям валідності методики; г) у бланку для відповідей (оцінки малюнків) потрібно надати шкалу оцінювання актуальності та задоволеності потреби. Оцінка за шкалою дозволяє виявляти актуальність та задоволеність потреби, а також стандартизувати методику та використовувати для масових дослідження; д) окремим завданням має бути розповідь, складена досліджуваним за кожним малюнком. Аналіз розповіді дозволяє провести більш деталізовану діагностику, виділити особливості розвитку певної потреби та визначити шляхи терапевтичної роботи з клієнтом.

Першим кроком у розробці стимульного матеріалу методики АССПО став відбір сюжетів для діагностики соціально спрямованих потреб. Було

підібрано 100 чорно-білих фотографій із зображенням ситуацій, які відповідають умовам або результатам актуалізації, реалізації та задоволення соціально спрямованих потреб: а) потреби у визнанні/досягненні успіху (на малюнках зображена взаємодія, на якій один із персонажів отримує символи визнання — аплодисменти аудиторії, вручення нагород тощо); б) потреби у владі (на малюнках зображена взаємодія, на якій один із персонажів виконує керівництво, лідирує, демонструє жести переваги - жартома погрожує пальцем, кулаком, організовує мітинг тощо); в) потреби у схваленні (на малюнках зображена взаємодія, на якій один із персонажів отримує невербальні знаки схвалення — схвальне поплескування по плечу тощо); г) потреби у спілкуванні (зображені ситуації взаємної насолоди спілкуванням — гармонічна дружня або романтична бесіда).

Зміст соціально спрямованих потреб полягає в приналежності особи до певної спільноти, що потребує певного реального прояву, який включає в себе: повагу, прив'язаність, любов оточуючих тощо як знаки визнання цієї приналежності. Виходячи з цього, ми обрали сюжети, що демонструють прояви соціальних відносин, у яких виражається ставлення до індивіда. На кожному малюнку зображена ситуація задоволення однієї із соціально спрямованих потреб. Ми обрали для демонстрацій лише позитивно забарвлені ситуації задоволення потреб, щоб викликати приємні асоціації у досліджуваного. Даний вибір зумовлений також тим, що у формувальній роботі, спрямованій на розвиток соціально спрямованих потреб, навчання способам їх задоволення повинно проводитись на моделях досягнення успіху, а не уникнення невдач.

Оцінка та відбір фотографій проводилась у два етапи. Перший етап передбачав відбір сюжетів, які відповідали б заявленим чотирьом потребам. Студентам різного віку пропонувалися набори малюнків, які пропонувалось віднести до певної категорії. Загалом у відборі сюжетів взяли участь 368 осіб, студентів перших – п'ятих курсів Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. Через оцінку пройшло

100 різних фотографій. В результаті аналізу оцінок був сформований набір із 20 сюжетів.

Другий етап проводився за допомогою експертної групи. До групи експертів увійшли особи юнацького віку (18-20 років) різної статі, які навчались за спеціальностями соціологія, психологія та соціальна робота в різних навчальних закладах, та викладачі соціологічних і психологічних дисциплін віком до 40 років (загалом 42 особи).

За результатами експертних оцінок кожний сюжет отримав певний відсоток виборів, які відповідали змісту соціально спрямованих потреб. Результати експертної оцінки представлено у таблиці 2.2.1.

Незважаючи на положення Г. Мюррея стосовно схожості обстежуваного з персонажем картини за статтю, віком та іншими параметрами, що є умовою ефективності проєкції, у даному наборі малюнків немає розрізнення зображень на «чоловічі» та «жіночі», оскільки положення про статеву або вікову ідентифікацію обстежуваного з персонажем сюжету не підтверджене експериментально.

За допомогою експертів були відібрані 8 сюжетів. З них 4 з високим рівнем визначеності змісту представленої ситуації, а 4, згідно з оцінкою експертів, приблизно однаково підходять для виявлення всі чотирьох соціально спрямованих потреб (додаток Б). До сюжетів з високим рівнем визначеності змісту експерти віднесли сюжети № 1, 5, 12 та 17. Сюжет №1, призначений для діагностики потреби у визнанні/досягненні, отримав 97% виборів. Сюжет №5, призначений для діагностики потреби у владі, отримав 95% виборів. Сюжет №12, призначений для діагностики потреби у схваленні, отримав 88% виборів. Сюжет №17, призначений для діагностики потреби у спілкуванні, отримав 97% виборів. Сюжети №3, 6, 9 та 20 отримали приблизно рівну кількість виборів. Ці сюжети доречно буде використати для виявлення індивідуальної значущості та рівня усвідомлення соціально спрямованих потреб.

Таблиця 2.2.1

**Експертна оцінка відповідності сюжетів фотографій змісту
соціально спрямованих потреб (% , N=42)**

Зміст сюжету	Номер сюжету									
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
Визнання та повага	97	68	25	54	3	22	27	11	26	27
Вплив та влада	3	0	27	11	95	22	40	73	19	16
Похвала та схвалення	0	42	23	16	3	30	22	14	22	11
Душевне спілкування	0	0	25	19	0	26	11	0	33	46
	Номер сюжету									
	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
Визнання та повага	41	3	9	32	81	0	0	11	54	19
Вплив та влада	6	0	9	14	3	16	0	16	19	25
Похвала та схвалення	43	88	68	54	3	9	3	32	6	25
Душевне спілкування	10	9	14	0	13	73	97	54	21	31

Відібрані фотографії пройшли графічну обробку, після чого був виготовлений комплект карток для проведення діагностики, який містить 8 таблиць. Всі таблиці складаються з чорно-білих зображень ситуацій соціальних контактів. Таблиці виконані на матовому картоні розміром А3.

У пілотажному випробуванні стимульного матеріалу приймала участь та ж сама група експертів. Дослідження проводилось з метою виявлення

впливу зміни якості малюнків на вибір експертів. Порівнювались оцінки вихідних фотографій та малюнків, що були з них вимальовані.

Таблиця 2.2.2

**Експертна оцінка малюнків для діагностики соціально
спрямованих потреб (%, N=42)**

Зміст сюжету	Номер малюнку та відповідного сюжету							
	№1Малюнок	Сюжет №1	№2Малюнок	Сюжет №3	№3Малюнок	Сюжет №5	№4Малюнок	Сюжет №6
	Визнання та успішність	97	97	25	25	3	3	22
Вплив та влада	0	3	25	27	97	95	22	22
Похвала та схвалення	3	0	23	23	0	3	27	30
Душевне спілкування та приналежність	0	0	27	25	0	0	27	26
	Номер малюнку та відповідного сюжету							
	№5Малюнок	Сюжет №12	№6Малюнок	Сюжет №9	№7Малюнок	Сюжет №17	№8Малюнок	Сюжет №20
	Визнання та успішність	3	3	26	26	0	0	30
Вплив та влада	0	0	22	19	0	0	22	25
Похвала та схвалення	95	88	22	22	3	3	26	25
Душевне спілкування та	3	9	30	33	97	97	22	31

У таблиці 2.2.2 представлені результати порівняння експертних оцінок сюжетів та відповідних малюнків, які свідчать про те, що графічне зображення сюжетів не вплинуло на результати оцінок експертів.

На етапі розробки інструкції для досліджуваного та алгоритму проведення діагностики стандартизація процедури діагностичного обстеження передбачала уніфікацію інструкцій, бланків обстеження, способів реєстрації результатів, умов проведення обстеження.

Було сформульовано такі вимоги до проведення діагностичного обстеження: а) інструкцію слід повідомляти досліджуваним в однаковий спосіб, як правило, письмово; в разі усних вказівок вони даються в різних групах одними й тими ж словами, зрозумілими для всіх, в однаковій манері; б) жодному досліджуваному не слід давати ніяких переваг перед іншими; в) у процесі експерименту не слід давати окремим досліджуваним додаткові пояснення; г) експеримент з різними групами слід, по можливості, проводити в однаковий час дня, в подібних умовах; д) часові обмеження у виконанні завдань для всіх досліджуваних повинні бути однаковими.

Залежно від діагностичної мети розроблено дві процедури обстеження:

Перша процедура спрямована на діагностику рівня усвідомлення, актуальності, задоволеності та розвитку соціально спрямованої потреби.

Згідно з поняттям гештальт-психології, у своєму сприйнятті особа вибирає те, що є для неї найбільш важливим і значимим, наприклад, відчуття голоду змушує шукати певну їжу, якою можна швидше усунути це почуття, решта на даний момент не має ніякого значення. Під час презентації малюнків із зображенням ситуацій задоволення соціально спрямованих потреб досліджуваний, в першу чергу, звертає увагу на найбільш значущі для нього на даний момент образи та інтерпретує їх як задоволення актуальної для нього потреби (наприклад, аплодисменти публіки можуть відобразитися у свідомості досліджуваного як образи “схвалення”, “визнання” “влади” тощо, в залежності від того, образ задоволення якої потреби для нього найбільш актуальний), а інші деталі залишаються непоміченими. На основі цієї особливості ми робимо висновок, що, розглядаючи малюнки з нечітким смислом, досліджуваний називає потребу тим більше разів, чим більш значимою для нього вона є.

Явища оточуючого середовища, що потрібні людині для задоволення у даному випадку соціально спрямованих потреб, можуть мати різну міру необхідності, тому і напруження психіки, викликане сприйняттям цієї нестачі має різну силу. Ми запропонували питання, спрямоване на вимірювання сили цієї нестачі: «Наскільки не вистачає Вам таких відчуттів?».

Потребова сфера характеризується підпорядкованістю елементів у її структурі, відповідно до чого різні соціально спрямовані потреби можуть виходити на перші позиції як найбільш актуальні для даної особи. Для виявлення актуальності потреби нами було запропоноване питання: «Наскільки є важливими для Вас такі відчуття?»

Кожний із пропонованих малюнків спрямований на діагностику ступеня: а) усвідомлення потреби; б) задоволеності потреби; в) актуальності потреби.

Досліджуваному пропонується така інструкція:

«Перед Вами набір малюнків із зображенням людей у певній взаємодії. Погляньте на малюнки та уявіть які почуття, емоції переживають персонажі. Уявіть себе у подібній ситуації. Дайте відповідь на запитання:

1. Яка, на Вашу думку, ситуація зображена на малюнку: визнання та повага; вплив / влада; похвала та схвалення; душевне спілкування та ставлення?

2. Наскільки не вистачає Вам таких почуттів?(оцініть за шкалою від 1 до 10, де 1 – почуттів вистачає, а 10 – почуттів сильно не вистачає)

3. Наскільки є важливими для Вас такі почуття? (оцініть за шкалою від 1 до 10, де 1 – почуття неважливі, а 10 – почуття є дуже важливими)».

Відповіді досліджуваного фіксуються у такому бланку (див. табл. 2.3.3).

Таблиця 2.2.3

Бланк відповідей досліджуваного

Потреба	Оцінка	Рис. 1	Рис. 2	Рис. 3	Рис. 4	Рис. 5	Рис. 6	Рис. 7	Рис. 8
визнання та повага	не вистачає								
	важливо								
вплив / влада	не вистачає								
	важливо								
похвала та схвалення	не вистачає								
	важливо								
душевне спілкування та ставлення	не вистачає								
	важливо								

У методиці використано самотестування, націлене на оцінку внутрішніх індивідуальних співвідношень і не пов'язане з вивченням міжіндивідуальних відмінностей. Інформація, отримана в результаті психологічного тестування, шкалюється. Модель шкалювання визначає спосіб виведення балів, рівень отриманого виміру (тип шкали) і вибір способів оцінки функціонального єдності отриманого інструменту виміру.

З основних шкал, що використовуються у психометриці (шкала інтервалів, шкала відношень і абсолютна шкала), була обрана абсолютна шкала. Дана оціночна шкала застосовується в ситуації, коли є нуль (відсутність ознаки або якості), від якого йде відлік в абсолютних частках.

При проведенні психодіагностичного обстеження враховуються наступні моменти діагностичної ситуації: а) умови тестування, відповідно до яких обстеження проводиться у спокійній обстановці, у приміщенні з добрим освітленням (природним або штучним). Присутність сторонніх глядачів не є доцільною. Для отримання більш достовірних результатів, особливо при другому варіанті психодіагностичного обстеження, слід заручитися довірою обстежуваного; б) зміст інструкції та особливості її пред'явлення мають проголошуватися середнім тоном голосу. Темп мовлення повинен бути помірним, щоб сприяти швидкості та точності засвоєння інструкції

досліджуваним. Крім того, інструкція обов'язково розміщується у бланку для реєстрації відповідей досліджуваного.

3. Наявність стандартного стимульного матеріалу.

Стимульний матеріал являє собою набір чорно-білих графічних малюнків. Матеріал – твердий картон. Поверхня картону повинна бути матовою, для запобігання світлових відблисків. Ламінування стимульного матеріалу є недоречним. При копіюванні стимульного матеріалу для проведення дослідження слід дотримуватися яскравості, насиченості та контрастності оригіналу.

4. Обмеження часу виконання тесту.

При проведенні методики АССПО час не обмежується. Слід створити максимально комфортні умови обстеження. Вільний обсяг часу, про який слід повідомити обстежуваному, сприятиме розслабленню та вільному прояву проєкції. Це дозволить детальніше та точніше провести діагностику рівня розвитку, актуальності та задоволеності соціально спрямованої потреби.

5. Стандартний бланк для фіксації результатів, використання якого полегшує процедуру обробки.

Розроблено бланк для реєстрації відповідей досліджуваного. Бланк є зручним як для проведення індивідуальної діагностики (причому заносити відповіді у бланк може як діагност, так і досліджуваний), так і для групової діагностики.

(Російськомовна версія діагностичного бланку подана у додатку В.)

6. Врахування впливу ситуаційних змінних на процес і результат тестування.

На процес та результат діагностики може вплинути: втома та перенапруження досліджуваного, погане освітлення, гучний шум та розмови у приміщенні, переривання тестування, недовіра до дослідника, бажання мати гарний вигляд в очах дослідника, ефект соціальної бажаності, соціальні установки.

7. Врахування впливу поведінки діагноста на процес і результат тестування.

При проведенні обстеження досліднику слід утриматись від оціночних суджень та зайняти позицію повної толерантності. При оцінці результату, отриманого за першим варіантом проведення психодіагностичного обстеження, слід чітко дотримуватись інструкції. На сучасному етапі при оцінці результату, отриманого після проведення другого варіанту психодіагностичного дослідження, слід опиратися тільки на коментарі досліджуваного, оскільки статистично значущих показників на основі контент аналізу вільних розповідей, створених на основі малюнків, ще не вироблено.

8. Врахування впливу досвіду досліджуваного в тестуванні.

Досвід досліджуваного має велике значення для психодіагностичного обстеження за допомогою методики АССПО. Власне саме досвід досліджуваного зумовлює характер та зміст його відповідей. Передбачається, що зміни, які відбуваються з моменту першого тестування, відібраються у результатах. Повторне тестування може полегшити процедуру обстеження через обізнаність досліджуваного. Діагносту в цьому випадку необхідно сформулювати у досліджуваного установку на спонтанність відповідей.

Етап 5. Розробка алгоритму обробки та інтерпретації даних.

Методика була апробована на вибірці стандартизації у 200 осіб. За результатом тестування були отримані первинні тестові оцінки або «сирі» бали. Для кращого розуміння цього результату в ряду інших результатів проводилось його подальше штучне перетворення, засноване на аналізі емпіричного розподілу тестових оцінок у вибірці стандартизації.

Відомо три основних види стандартизації первинних тестових оцінок:

- а) приведення до нормального виду;
- б) приведення до стандартної форми;
- в) квантильна стандартизація.

Нормативне вимірювання на інтервальному рівні використовує припущення про рівність одиниць вимірювання показника тесту в усьому

інтервалі його варіації. Для порівняння показників різних тестів вони переводяться в стандартні шкали. Зв'язок багатьох статистичних параметрів з нормальним розподілом визначає перевагу нормального розподілу тестових оцінок. Якщо емпіричний розподіл відрізняється від нормального, він може бути в більшості випадків нормалізований штучно (стандартизовано).

Оскільки оцінка досліджуваним ступеня значущості та задоволеності соціально спрямованих потреб проводилась за десятибальною числовою шкалою, було доречним використання нормального розподілу. Був проведений математичний аналіз отриманих оцінок на предмет близькості до нормального (гауссівського) розподілу.

Існують дві головні обставини, якими пояснюється доцільність штучного приведення розподілу первинних тестових оцінок до нормального вигляду. По-перше, значна частина процедур класичної математичної статистики розроблена для випадкових величин з гауссовим нормальним розподілом. По-друге, це дає можливість описувати діагностичні норми в компактній формі.

Були розраховані критичні значення асиметрії та ексцесу для вибірки 200 осіб. Критичне значення асиметрії $A_{кр} = 0,52$, $E_{кр} = 1,04$.

За малюнком №1:

- Оцінка важливості виділеної потреби $M = 4,85$, $\sigma = 2,48$,
 $A = 0,46$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,87$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

- Оцінка нестачі виділеної потреби $M = 5,34$, $\sigma = 2,93$,
 $A = 0,39$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,73$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

За малюнком №2:

- Оцінка важливості виділеної потреби $M = 4,73$, $\sigma = 2,67$,
 $A = 0,35$ ($A < A_{кр}$), $E = 1,0$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

- Оцінка нестачі виділеної потреби $M = 5,02$, $\sigma = 2,36$,

$A = 0,40$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,65$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

За малюнком №3:

- Оцінка важливості виділеної потреби $M = 5,32$, $\sigma = 2,02$,

$A = 0,22$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,38$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

- Оцінка нестачі виділеної потреби $M = 4,92$, $\sigma = 2,03$,

$A = 0,25$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,46$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

За малюнком №4:

- Оцінка важливості виділеної потреби $M = 5,65$, $\sigma = 2,23$,

$A = 0,46$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,87$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

- Оцінка нестачі виділеної потреби $M = 4,74$, $\sigma = 2,87$,

$A = 0,49$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,81$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

За малюнком №5:

- Оцінка важливості виділеної потреби $M = 5,34$, $\sigma = 2,05$,

$A = 0,36$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,34$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

- Оцінка нестачі виділеної потреби $M = 4,85$, $\sigma = 2,63$,

$A = 0,30$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,56$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

За малюнком №6:

- Оцінка важливості виділеної потреби $M = 5,14$, $\sigma = 1,89$,

$A = 0,50$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,56$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

- Оцінка нестачі виділеної потреби $M = 5,68$, $\sigma = 2,45$,

$A = 0,41$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,81$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

За малюнком №7:

- Оцінка важливості виділеної потреби $M = 4,58$, $\sigma = 3,16$,
 $A = 0,06$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,72$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

- Оцінка нестачі виділеної потреби $M = 4,34$, $\sigma = 1,93$,
 $A = 0,50$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,34$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

За малюнком №8:

- Оцінка важливості виділеної потреби $M = 5,33$, $\sigma = 1,86$,
 $A = 0,48$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,26$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

- Оцінка нестачі виділеної потреби $M = 4,69$, $\sigma = 2,75$,
 $A = 0,24$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,38$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

Оцінки за парними (№2, №4, №6, №8) малюнками також обчислювались за тією ж схемою, що і непарні, незалежно від потреби, яка була визначена у відповіді досліджуваного.

Відповіді на запитання до малюнків передбачали визначення певних потреб. Таким чином, одна потреба може бути названа досліджуваним мінімум 1 раз, максимум - 5 разів. Тому оцінка значущості та ступеня незадоволеності потреб проводилась за допомогою розрахування середнього значення оцінок за кожною потребою за формулою:

$$y = y_{in}, \text{ де}$$

$\bar{y}$ - середня оцінка потреби; $\sum y_i$ - сума оцінок потреби за різними малюнками; n - кількість випадків називання потреби при сприйнятті малюнків.

Була складена таблиця середніх значень оцінок кожної потреби та проведена перевірка відповідності до нормального розподілу.

Потреба у визнанні/досягненні:

- Оцінка важливості виділеної потреби $M = 5,51$, $\sigma = 2,93$,

$A = 0,31$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,54$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

- Оцінка нестачі виділеної потреби $M = 4,47$, $\sigma = 2,48$,

$A = 0,35$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,42$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

Потреба у владі:

- Оцінка важливості виділеної потреби $M = 5,18$, $\sigma = 3,02$,

$A = 0,28$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,20$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

- Оцінка нестачі виділеної потреби $M = 4,14$, $\sigma = 2,39$,

$A = 0,36$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,55$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

Потреба у схваленні:

- Оцінка важливості виділеної потреби $M = 5,74$, $\sigma = 3,19$,

$A = 0,31$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,67$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

- Оцінка нестачі виділеної потреби $M = 4,58$, $\sigma = 2,55$,

$A = 0,41$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,78$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

Потреба у спілкуванні:

- Оцінка важливості виділеної потреби $M = 5,26$, $\sigma = 1,87$,

$A = 0,35$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,64$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

- Оцінка нестачі виділеної потреби $M = 4,54$, $\sigma = 2,16$,

$A = 0,21$ ($A < A_{кр}$), $E = 0,58$ ($E < E_{кр}$). Співпадає з нормальним розподілом.

Ґрунтуючись на результатах статистичного аналізу, можна сформулювати висновок щодо підтвердження гіпотези про нормальний розподіл оцінок актуальності та задоволеності потреб за методикою АССПО.

Для подальшої обробки даних доцільно використати шкалу інтервалів.

Відмінність даної шкали від інших параметричних шкал полягає в тому, що початок відліку (нуль) і інтервали вибиралися умовно.

Перетворення тестових оцінок в стандартну форму передбачає врахування того, що під стандартною формою розуміють лінійне перетворення нормальної (або штучно нормалізованої) тестової оцінки за формулою:

$$Z_i = y_i - \mu_y / \sigma_y$$

де Z_i - стандартна тестова оцінка i -го досліджуваного; y_i - нормальна оцінка i -го досліджуваного; μ_y - середнє арифметичне значення; σ_y - середньоквадратичне відхилення y .

Це корисно для проведення порівняльного аналізу стандартних оцінок різних психодіагностичних показників. Оскільки Z -оцінки можуть приймати дробові і негативні значення, що незручно для сприйняття, то на практиці частіше використовуються зважені стандартні оцінки (V_i).

$$V_i = a + bZ_i$$

де a і b – відповідно, константи центрування і пропорційності.

У даному випадку параметр a має значення середнього арифметичного зваженої стандартної оцінки V , а b інтерпретується як середньоквадратичне відхилення V .

У психодіагностиці найбільш популярні такі значення констант центрування і пропорційності:

1. Т-шкала Мак-Колла - $a = 50, b = 10$.
2. Шкала IQ - $a = 100, b = 15$.
3. Шкала «стенайнов» (значення від 1 до 9 - стандартна дев'ятка) - $a = 5.0, b = 2$.
4. Шкала «Стен» (стандартна десятка) - $a = 5.5, b = 2$.

Оскільки оцінка актуальності та задоволеності потреб проводилась за шкалою «Стен», то в якості констант центрування та пропорційності обрані $a = 5.5, b = 2$.

Значення, що потрапили до інтервалу $[0; 3,5]$, свідчать про задоволеність та низьку актуальність потреби.

Значення, що потрапили до інтервалу $[3,5; 7,5]$, вказують а часткову задоволеність та актуальність потреби.

Значення, що потрапили до інтервалу $[7,5; 10]$, вказують на незадоволеність та високу актуальність потреби.

У розробці норм тестових оцінок для різних груп, на наш погляд, немає необхідності, оскільки рівень актуальності та задоволеності соціально спрямованих потреб залежить від соціальної ситуації існування людини та від рівня розвитку особистості. Оскільки в процесі тестування проводиться оцінка потреб за двома основними параметрами (актуальність - задоволеність), то подальша інтерпретація відбувається за схемою, що дозволяє оцінити розвиток потреби. На малюнку 2.2.1 зображено запропонований нами спосіб оцінки розвитку потреби через поєднання двох характеристик: актуальність – задоволеність.

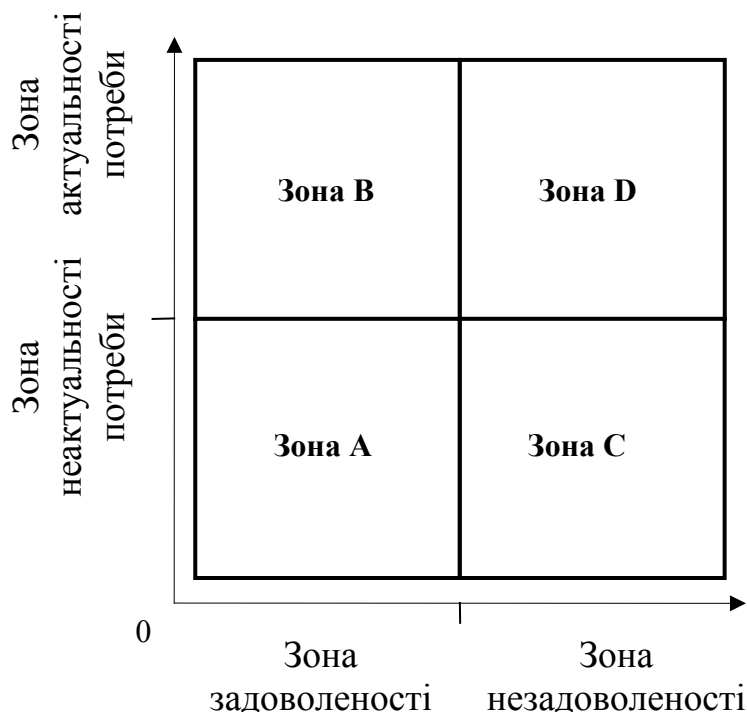

Рис. 2.2.1. Квадрат оцінки розвитку потреби

Зона А – потреба неактуальна та задоволена. Актуалізація потреби – це презентація її на рівні психічного віддзеркалення. В.К. Вілюнас виділяє два типи актуалізації потреб: ендогенний та екзогенний [51, 52] Актуалізація соціально спрямованих потреб відноситься до екзогенного типу. Актуалізація потреби відбувається під впливом зовнішніх впливів. Зазвичай потреби турбують суб'єкта емоційним нагадуванням про незадоволеність тільки в ситуаціях, коли необхідні його активні дії. Однак існують ситуації, коли такої необхідності нема, і для задоволення потреб достатньо, щоб деякі блага, які вже є в наявності, просто зберігались.

В активній презентації таких потреб на рівні психічного віддзеркалення немає необхідності, оскільки є достатнім, щоб механізми цих потреб сигналізували суб'єктові тільки про порушення умов, що підтримуються. Таким чином, поряд із випадками активної презентації потреб суб'єкта, що виражається у певному емоційному переживанні стану потреби, слід виділяти такі випадки, коли потреба актуально не переживається, проте виявляє підвищену готовність викликати відповідні переживання при порушенні необхідних умов. Це означає, що потреба стає актуальною при появі певного предмета або впливу, які позначають порушення або попереджують про його появу.

Таким чином, результати оцінки потреби, що потрапили до зони А, свідчать про високий рівень розвитку потреби. Суб'єкт володіє достатнім арсеналом засобів задоволення певної соціально спрямованої потреби, які дозволили створити стабільну ситуацію, коли відсутня необхідність у термінових активних діях з його боку. Зміни умов сигналізуватимуть про можливість виникнення стану незадоволення потреби та спонукатимуть суб'єкта до активних дії щодо збереження або стабілізації ситуації.

Стосовно потреби у спілкуванні прикладом стабільної ситуації є наявність у суб'єкта сталого кола осіб, з якими існує постійний комунікативний зв'язок. Стосовно потреби у схваленні прикладом стабільної ситуації є наявність референтної групи осіб та володіння поведінковими

засобами, які заздальгідь схвалюються представниками цієї групи. Стосовно потреби у визнанні/досягненні прикладом стабільної ситуації є чітка відповідність критеріям успішності, які визнані референтною групою. Стосовно потреби у владі прикладом стабільної ситуації є отримання посади або набуття певного соціального статусу (керівник, власник, батько тощо), який був би достатньо високим відповідно до рівня домагань і який дозволяє задовольнити цю потребу.

Зона В (потреба актуальна та задоволена). Якщо підсумкова оцінка потрапила до квадрату В, це свідчить про значну розвиненість потреби, що діагностується. Суб'єкт швидко розпізнає та усвідомлює виникнення потреби, володіє досить широким арсеналом засобів її задоволення і вміє своєчасно їх застосовувати, залежно від зміни оточуючої ситуації.

Зона С (потреба неактуальна та незадоволена). Свідчить про відсутність у полі свідомості певної потреби. Потреба усунена зі свідомості через захисні механізми або не сформована (заблокована).

Одним з центральних в аналізі цих факторів є введене К.Левіном поняття «дистанція». Цим терміном характеризується, по суті, когнітивне утворення, а саме – уявлення суб'єкта про доступність йому предмета потреби. Повна недоступність означає, що психологічна дистанція до мети нездоланна, в цьому випадку актуальна потреба в даному предметі не виникає (або, додамо, пригнічується, витісняючи її в сферу мрії або в підсвідомість). Потреби спрямовуються лише до об'єктів, сприймаються суб'єктом як щодо доступні, відокремлені від нього переборними дистанціями. Як зазначається Г.Г.Ділігенським, ця спрямованість зберігається до тих пір, поки об'єкт не присвоєно суб'єктом, вона утворює специфічну психічну напруженість [74].

У першому випадку людина перебуває у стані депривації, тобто відчуває недостатнє задоволення своїх потреб або відсутність ресурсів та можливостей для їх задоволення. Депривація потреби може виникати як

через об'єктивну відсутність доступу до об'єкта задоволення потреби (наприклад, заборона спілкування з певною особою або групою осіб), так і через розбіжність ціннісних очікувань (схвалення, похвала, позитивна оцінка та відзначення досягнень тощо), і ціннісних можливостей (наявність у колі суб'єкта референтної групи осіб, які були б здатні активізувати необхідні переживання, надати засоби задоволення потреб). У різних обставинах депривованими можуть виявитися різні потреби. У зв'язку з цим термін «депривація» традиційно розглядається як родове поняття, яке об'єднує цілий клас психічних станів особистості, що виникають у результаті тривалого її віддалення від джерел задоволення тієї чи іншої потреби.

При депривації потреби у схваленні людина, ймовірно, могла ніколи не проходити через ситуації схвалення її дій та результатів діяльності, а на даний момент не відчуває необхідності ухвалювати свої дії з прийнятими поведінковими еталонами. У досвіді такої особи можуть бути відсутніми переживання, пов'язані з підбадьорюванням, схваленням та ін. Депривація також виникає, коли людина потрапила в обставини, за яких вона позбавлена таких переживань.

При депривації потреби у визнанні/досягненні в досвіді особи відсутні переживання, пов'язані із визнанням та високою оцінкою результатів діяльності людини, або вона довгий час позбавлена їх. Бажання людини бути позитивно оціненою не знаходить відображення у ставленні до неї сторонніх людей. Депривація потреби у визнанні призводить до сильного зниження або не сформованості мотивації досягнень (як мотивації досягнення успіху, так і мотивації уникнення невдач).

При депривації потреби у спілкуванні, відповідно, передбачається відсутність у досвіді особи комунікативних ситуацій. Проте відомо, що при комунікативній депривації у ранньому дитинстві відбуваються вагомі відхилення психіки від норми. Окрім поодиноких неординарних випадків, усі люди мають досвід комунікації. Таким чином, депривація потреби у спілкуванні носить вибіркового характеру, залежно від співвідношення

очікувань та можливостей. Депривація потреби у спілкуванні може виникати при неможливості комунікації з певними особами (батько, мати, кохана людина та ін.).

Депривація потреби у спілкуванні може бути явною та прихованою. Явна депривація спостерігається в умовах соціальної ізоляції (наприклад, ув'язнення). Прихована депривація може виникнути при зовні сприятливих умовах, проте які не дають можливості задовольнити потреби (наприклад, відсутність у колі контактів людей, з якими є можливість налагодити неформальне спілкування, або група перешкоджає включенню особи до її складу).

При депривації потреби у владі в досвіді людини відсутні переживання, пов'язані з керівництвом або виконанням ролі ведучого, або вона позбавлена можливості реалізувати свою потребу. Прикладом ситуації, що може привести до депривації потреби у владі, є наявність у колективі сильного, іноді деспотичного лідера, який за рисами особистості значно переважає останнього. Таким чином, особистість потрапляє до ситуації підпорядкування.

У кожному окремому випадку ступінь деприваційної «шкоди» на особистості різна. Вирішальне значення тут мають вираженість і співвіднесеність двох основних груп факторів: 1) рівень стійкості конкретної особистості, її деприваційний досвід, здатність протистояти впливу ситуації; 2) ступінь жорсткості, модифікаційної потужності і міра багатоаспектності деприваційного впливу. Часткове обмеження можливостей задоволення якоїсь однієї з потреб, особливо в разі тимчасової деприваційної ситуації, за своїми наслідками принципово менш небезпечна для особистості порівняно з випадками, коли вона потрапляє в умови тривалої і практично повної неможливості задоволення цієї потреби.

І все ж односпрямований деприваційний вплив, яким би жорстким він не був, часом може бути в істотній мірі ослабленим завдяки повноцінному задоволенню інших основних потреб даної особи.

Відмінність депривації від фрустрації полягає у тому, що при депривації людина раніше не мала благ, яких і зараз позбавлена (наприклад, спілкування у вищому світі, великі гроші, освіта). При фрустрації людина раніше була добре знайома з благом і зараз бажає отримати його знову (повага, подружня вірність, соціальна стабільність, самостійність і таке інше). Порівняно з останньою депривація істотно більш важкий, хворобливий й іноді особистісно руйнівний стан, що відрізняється якісно більш високим рівнем жорсткості і стійкості в порівнянні з фрустраційною реакцією.

У другому випадку, відсутність у свідомості певної потреби може стати результатом нівелювання її значущості та необхідності. Подібне, наприклад, відбувається в результаті суворого релігійного виховання. Виховання певних моральних, релігійних та естетичних цінностей призводить до формування стійких патернів поведінки, що відповідає досить жорстким нормам. Так, потреба у владі, яка зневажається, заміщується покірністю, смиренністю, боязкістю, нерішучістю, сором'язливістю. Потреба блокується і через захисні механізми усунення повністю «зникає зі свідомості». Несформованість, витіснення потреби є результатом штучної соціальної депривації, як відсутності можливостей для засвоєння автономної соціальної ролі.

Зона D (потреба актуальна та незадоволена). Для позначення психічного стану, що виникає при блокаді актуальних потреб (яке можна оцінити клінічно або за допомогою психодіагностичних методик), ми використовуємо термін «фрустрація». А для ситуацій, у яких виникає цей стан, і факторів, його викликають, ми використовуємо термін «фруструюча ситуація» або «фруструючий вплив». Незважаючи на надзвичайне різноманіття фруструючих ситуацій, вони характеризуються двома обов'язковими умовами: наявністю актуально значущої потреби та перешкоди для реалізації мотивованої поведінки. Цими двома умовами ми визначаємо Зона D (потреба актуальна та незадоволена).

Фрустрація виникає в результаті відсутності очікуваного результату, це психічний стан особистості, який розкривається у своєрідному комплексі негативних переживань (страх, гнів, почуття провини, сорому тощо) і поведінкових реакцій, що базується на суб'єктивній оцінці ряду перешкод як непереборних при вирішенні особистісно значущих завдань. При цьому подібні перешкоди можуть існувати лише у полі суб'єктивного сприйняття конкретної особистості, а можуть бути і об'єктивно представлені в реальності. Фрустрація, порівняно з депривацією потреби, носить досить ситуативний та короткочасний характер і виникає не тільки через зовнішні обставини, але й через невідповідність засобів, що застосовуються особою для задоволення потреби, нормам та вимогам соціальної ситуації. Бар'єри, що перешкоджають задоволенню потреби, можуть виникати ситуативно як ззовні, так і породжуватися самим суб'єктом. Часто фрустрація потреби вимагає активізації діяльності для її задоволення, проте така активність сама по собі не несе за особою задоволення.

Ступінь гостроти фрустраційного переживання і фрустраційних наслідків залежить, перш за все, від двох у психологічному плані досить рівномірних чинників: потужність фрустратора і ступінь фрустраційної захищеності особи. Крім цього, фоновим, але вкрай значущим фактором тут є така змінна, як функціональний стан особистості, що опинилася в фрустраційній ситуації. Слід також зазначити, що останнім часом стійкість до фрустраційного впливу визначають, як правило, в якості «фрустраційної толерантності». Фрустрація потреби, з одного боку, говорить про: а) нерозвинутість потреби (суб'єкт не володіє в достатній мірі засобами задоволення потреби); б) низьку толерантність до стимулів, що фруструють.

Наступним параметром інтерпретації діагностичних даних є аналіз домінування потреб. Малюнки з чітким змістом допомагають викликати переживання конкретної потреби. За допомогою ж малюнків з розмитим змістом віршується питання про ступінь домінування потреби у свідомості на момент проведення діагностичної процедури.

Оскільки малюнки з нечітким змістом можуть викликати визначення всіх чотирьох потреб, то кількість визначень («називань») певної потреби буде свідчити про «площу», яку займає потреба у свідомості досліджуваного. Чим частіше заявлена потреба в процесі проведення безпосереднього діагностичного обстеження, тим більше місця займає дана потреба у свідомості людини порівняно з іншими потребами.

Якщо всі чотири потреби, що діагностуються, визначаються досліджуваним однаковою кількістю разів, це свідчить про врівноваженість соціально спрямованих потреб.

Таким чином, ми отримуємо цілком доступні для огляду орієнтири, що показують, які соціально спрямовані потреби у досліджуваного підлягають розвитку в першу чергу, а також якого індивідуального підходу вимагає кожна з діагностованих потреб.

Останнім етапом стандартизації методики була перевірка її валідності та надійності. Надійність тесту передбачає відносну сталість, стійкість, узгодженість результатів тесту при первинному і повторному його застосуванні на одних і тих же досліджуваних.

Надійність методики АССПО досить важко перевірити, оскільки вона «вимірює» нестабільне психологічне явище. Згідно з теоретичним аналізом, потреби знаходяться у постійній динаміці. Кожна потреба час від часу потрапляє до зони незадоволеності або часткової незадоволеності. У міру задоволення однієї потреби актуалізується інша. Цей процес ніколи не зупиняється. Тому цілком імовірно, що результати, отримані з інтервалом навіть у місяць, можуть суттєво відрізнятись залежно від проміжку часу при ретестуванні. Оскільки методика є напівпроективною, то на результатах діагностики можуть позначитись ситуація обстеження, коливання у функціональному стані досліджуваного.

Відносну надійність результатів можна забезпечити регламентацією процедури обстеження, однотипною інструкцією, порядку пред'явлення завдань та особливостям контакту з досліджуваним.

Структурна валідність завдань перевірялась на вибірці стандартизації шляхом визначення відсотка випадків називання потреби, що відрізняється від змісту малюнку, серед оцінок малюнків з високим рівнем визначеності змісту та, окремо, оцінок малюнків з невизначеним змістом.

Результати аналізу оцінок малюнків з високим рівнем визначеності змісту:

- Малюнок 1 (потреба у визнанні): потреба у визнанні (71%); потреба у владі (17%); потреба у схваленні (10%); потреба у спілкуванні (3%).

- Малюнок 3 (потреба у владі): потреба у визнанні (7%); потреба у владі (87%); потреба у схваленні (6%); потреба у спілкуванні (0%).

- Малюнок 5 (потреба у схваленні): потреба у визнанні (12%); потреба у владі (4%); потреба у схваленні (64%); потреба у спілкуванні (20%).

- Малюнок 7 (потреба у спілкуванні): потреба у визнанні (4%); потреба у владі (5%); потреба у схваленні (3%); потреба у спілкуванні (88%).

Отримані дані свідчать про високу структурну валідність завдань з високим рівнем визначеності змісту.

Результати аналізу оцінок малюнків з невизначеним змістом:

- Малюнок 2: потреба у визнанні (27%); потреба у владі (23%); потреба у схваленні (28%); потреба у спілкуванні (22%).

- Малюнок 4: потреба у визнанні (25%); потреба у владі (23%); потреба у схваленні (22%); потреба у спілкуванні (30%).

- Малюнок 6: потреба у визнанні (23%); потреба у владі (27%); потреба у схваленні (25%); потреба у спілкуванні (25%).

- Малюнок 8: потреба у визнанні (24%); потреба у владі (25%); потреба у схваленні (24%); потреба у спілкуванні (27%).

Отримані дані свідчать про високу структурну валідність завдань з невизначеним змістом.

Визначення стабільності методики проводилось методом тест-ретест. Зрізи проводились через два тижні, один місяць та 2 місяці. Проміжок часу відраховувався від моменту останнього випробування. Таким чином між першим випробуванням та останнім проміжок часу склав 3 місяці 2 тижні.

Аналіз відповідей проводився за двома групами оцінок. Першу групу склали оцінки, отримані за малюнками з високим рівнем визначеності змісту. Другу групу склали оцінки, отримані за малюнками з невизначеним змістом. Коефіцієнт стабільності повинен бути досить високим (не нижче 0,80).

Результати кореляційного аналізу оцінок у першій групі через 2 тижні від першого випробування:

- Малюнок 1: потреба у визнанні ($r = 0,89$); потреба у владі ($r = 0,97$); потреба у схваленні ($r = 0,85$); потреба у спілкуванні ($r = 0,85$).
- Малюнок 3: потреба у визнанні ($r = 0,98$); потреба у владі ($r = 0,82$); потреба у схваленні ($r = 0,95$); потреба у спілкуванні ($r = 0,93$).
- Малюнок 5: потреба у визнанні ($r = 0,86$); потреба у владі ($r = 0,88$); потреба у схваленні ($r = 0,90$); потреба у спілкуванні ($r = 0,86$).
- Малюнок 7: потреба у визнанні ($r = 0,82$); потреба у владі ($r = 0,86$); потреба у схваленні ($r = 0,84$); потреба у спілкуванні ($r = 0,86$).
- Середні показники вираженості потреб: потреба у визнанні ($r = 0,82$); потреба у владі ($r = 0,80$); потреба у схваленні ($r = 0,86$); потреба у спілкуванні ($r = 0,84$).

Результати кореляційного аналізу оцінок у другій групі через 2 тижні від першого випробування:

- Малюнок 2: потреба у визнанні ($r = 0,82$); потреба у владі ($r = 0,79$); потреба у схваленні ($r = 0,86$); потреба у спілкуванні ($r = 0,90$).
- Малюнок 4: потреба у визнанні ($r = 0,75$); потреба у владі ($r = 0,78$); потреба у схваленні ($r = 0,86$); потреба у спілкуванні ($r = 0,89$).
- Малюнок 6: потреба у визнанні ($r = 0,91$); потреба у владі ($r = 0,86$); потреба у схваленні ($r = 0,83$); потреба у спілкуванні ($r = 0,78$).

- Малюнок 8: потреба у визнанні ($r = 0,80$); потреба у владі ($r = 0,74$); потреба у схваленні ($r = 0,86$); потреба у спілкуванні ($r = 0,98$).
- Середні показники вираженості потреб: потреба у визнанні ($r = 0,81$); потреба у владі ($r = 0,85$); потреба у схваленні ($r = 0,84$); потреба у спілкуванні ($r = 0,81$).

Таким чином, оцінки малюнків 1, 3, 5 та 7 є досить стабільними. Оцінки малюнків (з невираженим змістом) 2, 4, 6, 8 є менш стабільними, порівняно з малюнками з високими рівнем визначеності змісту. Загальні середні оцінки кожної потреби є стабільними.

Результати кореляційного аналізу оцінок у першій групі через 1 місяць від попереднього випробування:

- Малюнок 1: потреба у визнанні ($r = 0,80$); потреба у владі ($r = 0,79$); потреба у схваленні ($r = 0,83$); потреба у спілкуванні ($r = 0,64$).
- Малюнок 3: потреба у визнанні ($r = 0,75$); потреба у владі ($r = 0,82$); потреба у схваленні ($r = 0,82$); потреба у спілкуванні ($r = 0,89$).
- Малюнок 5: потреба у визнанні ($r = 0,67$); потреба у владі ($r = 0,78$); потреба у схваленні ($r = 0,80$); потреба у спілкуванні ($r = 0,69$).
- Малюнок 7: потреба у визнанні ($r = 0,67$); потреба у владі ($r = 0,77$); потреба у схваленні ($r = 0,69$); потреба у спілкуванні ($r = 0,72$).
- Середні показники вираженості потреб: потреба у визнанні ($r = 0,79$); потреба у владі ($r = 0,76$); потреба у схваленні ($r = 0,68$); потреба у спілкуванні ($r = 0,83$).

Результати кореляційного аналізу оцінок у другій групі через 1 місяць від попереднього випробування:

- Малюнок 2: потреба у визнанні ($r = 0,63$); потреба у владі ($r = 0,74$); потреба у схваленні ($r = 0,60$); потреба у спілкуванні ($r = 0,73$).
- Малюнок 4: потреба у визнанні ($r = 0,75$); потреба у владі ($r = 0,71$); потреба у схваленні ($r = 0,69$); потреба у спілкуванні ($r = 0,65$).
- Малюнок 6: потреба у визнанні ($r = 0,65$); потреба у владі ($r = 0,76$); потреба у схваленні ($r = 0,73$); потреба у спілкуванні ($r = 0,69$).

- Малюнок 8: потреба у визнанні ($r = 0,80$); потреба у владі ($r = 0,75$); потреба у схваленні ($r = 0,63$); потреба у спілкуванні ($r = 0,73$).
- Середні показники вираженості потреб: потреба у визнанні ($r = 0,78$); потреба у владі ($r = 0,65$); потреба у схваленні ($r = 0,73$); потреба у спілкуванні ($r = 0,71$).

Результати кореляційного аналізу оцінок у першій групі через 2 місяці від попереднього випробування:

- Малюнок 1: потреба у визнанні ($r = 0,43$); потреба у владі ($r = 0,21$); потреба у схваленні ($r = 0,32$); потреба у спілкуванні ($r = 0,35$).
- Малюнок 3: потреба у визнанні ($r = 0,08$); потреба у владі ($r = 0,14$); потреба у схваленні ($r = 0,29$); потреба у спілкуванні ($r = 0,41$).
- Малюнок 5: потреба у визнанні ($r = 0,50$); потреба у владі ($r = 0,22$); потреба у схваленні ($r = 0,16$); потреба у спілкуванні ($r = 0,37$).
- Малюнок 7: потреба у визнанні ($r = 0,17$); потреба у владі ($r = 0,19$); потреба у схваленні ($r = 0,14$); потреба у спілкуванні ($r = 0,09$).
- Середні показники вираженості потреб: потреба у визнанні ($r = 0,47$); потреба у владі ($r = 0,11$); потреба у схваленні ($r = 0,35$); потреба у спілкуванні ($r = 0,48$).

Результати кореляційного аналізу оцінок у другій групі через 2 місяці від попереднього випробування:

- Малюнок 2: потреба у визнанні ($r = 0,02$); потреба у владі ($r = 0,04$); потреба у схваленні ($r = 0,06$); потреба у спілкуванні ($r = 0,08$).
- Малюнок 4: потреба у визнанні ($r = 0,10$); потреба у владі ($r = 0,12$); потреба у схваленні ($r = 0,14$); потреба у спілкуванні ($r = 0,16$).
- Малюнок 6: потреба у визнанні ($r = 0,22$); потреба у владі ($r = 0,20$); потреба у схваленні ($r = 0,34$); потреба у спілкуванні ($r = 0,18$).
- Малюнок 8: потреба у визнанні ($r = 0,24$); потреба у владі ($r = 0,30$); потреба у схваленні ($r = 0,32$); потреба у спілкуванні ($r = 0,12$).

- Середні показники вираженості потреб: потреба у визнанні ($r = 0,26$); потреба у владі ($r = 0,34$); потреба у схваленні ($r = 0,28$); потреба у спілкуванні ($r = 0,34$).

Отримані показники коефіцієнтів кореляції свідчать про стабільність оцінок при першому ретестовому випробуванні через двотижневий проміжок часу. У другому та третьому повторному тестуванні оцінки досить помітно змінилися, про що свідчать отримані низькі коефіцієнти кореляції. Проте, якщо обрати за нижчу межу для порівняння коефіцієнтів кореляції, критичне значення коефіцієнту для вибірки у 200 осіб, яке дорівнює 0,16, то отримані показники є статистично значущими. Таким чином, стабільність показників доведена.

Окремо проводився аналіз причин зниження значень коефіцієнтів. Була виділена група з 26 осіб, у яких досить швидко відбувалися внутрішні психологічні зміни. Імовірно, причиною цього була участь у навчальному тренінгу, який був частиною їхньої професійної підготовки. Крім того, до вибірки потрапила група осіб (10), що проходила через програму неформального навчання в межах європейського проекту. Оскільки програма передбачала інтенсивне занурення протягом 7 днів в атмосферу інтернаціонального спілкування, це могло позначитись на сфері цінностей та мотиваційно-потребовій сфері. У цій групі були відмічені досить значні зміни:

Результати кореляційного аналізу оцінок:

- Малюнок 1: потреба у визнанні ($r = 0,13$); потреба у владі ($r = -0,09$); потреба у схваленні ($r = -0,008$); потреба у спілкуванні ($r = 0,03$).
- Малюнок 2: потреба у визнанні ($r = 0,02$); потреба у владі ($r = 0,04$); потреба у схваленні ($r = 0,06$); потреба у спілкуванні ($r = 0,08$).
- Малюнок 3: потреба у визнанні ($r = 0,08$); потреба у владі ($r = 0,07$); потреба у схваленні ($r = -0,16$); потреба у спілкуванні ($r = 0,01$).
- Малюнок 4: потреба у визнанні ($r = 0,10$); потреба у владі ($r = 0,12$); потреба у схваленні ($r = 0,14$); потреба у спілкуванні ($r = 0,16$).

- Малюнок 5: потреба у визнанні ($r = 0,05$); потреба у владі ($r = 0,12$); потреба у схваленні ($r = 0,16$); потреба у спілкуванні ($r = -0,07$).
- Малюнок 6: потреба у визнанні ($r = 0,12$); потреба у владі ($r = 0,02$); потреба у схваленні ($r = 0,03$); потреба у спілкуванні ($r = 0,18$).
- Малюнок 7: потреба у визнанні ($r = 0,17$); потреба у владі ($r = 0,10$); потреба у схваленні ($r = 0,04$); потреба у спілкуванні ($r = 0,009$).
- Малюнок 8: потреба у визнанні ($r = 0,04$); потреба у владі ($r = -0,13$); потреба у схваленні ($r = -0,002$); потреба у спілкуванні ($r = 0,01$).
- Середні показники вираженості потреб: потреба у визнанні ($r = 0,13$); потреба у владі ($r = 0,11$); потреба у схваленні ($r = -0,05$); потреба у спілкуванні ($r = -0,08$).

Визначення константності (відносної незалежності результатів від особистості експериментатора) проводилась при першому повторному зрізі. Група була поділена на дві підгрупи. У першій підгрупі повторне тестування проводилось тим самим дослідником, що й першого разу. У другій групі дослідник змінився. При аналізі даних були отримані такі результати:

Результати кореляційного аналізу оцінок у першій підгрупі з тим самим експериментатором:

- Малюнок 1: потреба у визнанні ($r = 0,85$); потреба у владі ($r = 0,93$); потреба у схваленні ($r = 0,86$); потреба у спілкуванні ($r = 0,83$).
- Малюнок 2: потреба у визнанні ($r = 0,76$); потреба у владі ($r = 0,90$); потреба у схваленні ($r = 0,90$); потреба у спілкуванні ($r = 0,83$).
- Малюнок 3: потреба у визнанні ($r = 0,83$); потреба у владі ($r = 0,92$); потреба у схваленні ($r = 0,90$); потреба у спілкуванні ($r = 0,87$).
- Малюнок 4: потреба у визнанні ($r = 0,73$); потреба у владі ($r = 0,87$); потреба у схваленні ($r = 0,85$); потреба у спілкуванні ($r = 0,90$).
- Малюнок 5: потреба у визнанні ($r = 0,85$); потреба у владі ($r = 0,83$); потреба у схваленні ($r = 0,77$); потреба у спілкуванні ($r = 0,96$).
- Малюнок 6: потреба у визнанні ($r = 0,80$); потреба у владі ($r = 0,87$); потреба у схваленні ($r = 0,80$); потреба у спілкуванні ($r = 0,84$).

- Малюнок 7: потреба у визнанні ($r = 0,88$); потреба у владі ($r = 0,87$); потреба у схваленні ($r = 0,89$); потреба у спілкуванні ($r = 0,85$).
- Малюнок 8: потреба у визнанні ($r = 0,83$); потреба у владі ($r = 0,77$); потреба у схваленні ($r = 0,90$); потреба у спілкуванні ($r = 0,80$).
- Середні показники вираженості потреб: потреба у визнанні ($r = 0,89$); потреба у владі ($r = 0,81$); потреба у схваленні ($r = 0,83$); потреба у спілкуванні ($r = 0,87$).

Результати кореляційного аналізу оцінок у другій підгрупі з іншим експериментатором:

- Малюнок 1: потреба у визнанні ($r = 0,82$); потреба у владі ($r = 0,85$); потреба у схваленні ($r = 0,76$); потреба у спілкуванні ($r = 0,93$).
- Малюнок 2: потреба у визнанні ($r = 0,86$); потреба у владі ($r = 0,90$); потреба у схваленні ($r = 0,90$); потреба у спілкуванні ($r = 0,93$).
- Малюнок 3: потреба у визнанні ($r = 0,87$); потреба у владі ($r = 0,92$); потреба у схваленні ($r = 0,82$); потреба у спілкуванні ($r = 0,94$).
- Малюнок 4: потреба у визнанні ($r = 0,83$); потреба у владі ($r = 0,83$); потреба у схваленні ($r = 0,85$); потреба у спілкуванні ($r = 0,80$).
- Малюнок 5: потреба у визнанні ($r = 0,78$); потреба у владі ($r = 0,86$); потреба у схваленні ($r = 0,77$); потреба у спілкуванні ($r = 0,86$).
- Малюнок 6: потреба у визнанні ($r = 0,90$); потреба у владі ($r = 0,87$); потреба у схваленні ($r = 0,88$); потреба у спілкуванні ($r = 0,89$).
- Малюнок 7: потреба у визнанні ($r = 0,88$); потреба у владі ($r = 0,87$); потреба у схваленні ($r = 0,89$); потреба у спілкуванні ($r = 0,85$).
- Малюнок 8: потреба у визнанні ($r = 0,83$); потреба у владі ($r = 0,77$); потреба у схваленні ($r = 0,90$); потреба у спілкуванні ($r = 0,80$).
- Середні показники вираженості потреб: потреба у визнанні ($r = 0,86$); потреба у владі ($r = 0,91$); потреба у схваленні ($r = 0,92$); потреба у спілкуванні ($r = 0,80$).

Іншим після надійності ключовим критерієм оцінки якості методик є валідність. Основою теоретичної валідації методики став теоретичний

аналіз існуючих теорій та термінів, що стосуються сфери потреб, а саме соціально спрямованих потреб. Виділені на основі теоретичного аналізу чотири соціально спрямовані потреби склали основу показників, що досліджувалися за допомогою методики АССПО.

Крім цього, теоретична валідність оцінювалась шляхом порівняння результатів, отриманих за методикою АССПО, з результатами інших методик. Розраховувався коефіцієнт конвергентної валідності (ступінь зв'язку зі спорідненою методикою) та дискримінантної валідності (відсутність зв'язку з тими методиками, які мають інший теоретичний базис, але відносяться до тієї ж предметної сфери). Для аналізу має застосовуватись коефіцієнт лінійної кореляції Пірсона [8]. Для перевірки значущості отриманого коефіцієнта загалом наголошується, що достатньо того, щоб коефіцієнт валідності був статистично значущий. Низьким визнається коефіцієнт валідності, який дорівнює 0,20 - 0,30, середнім - 0,30 - 0,50 і високим - понад 0,60.

Аналіз зв'язків проводився між оцінками за кожним малюнком, середніми оцінками кожної потреби за методикою АССПО та показниками рівня матеріальних потреб, потреби у безпеці, соціальних (міжособистісних) потреб, потреби у визнанні, потреба у самореалізації (за методикою парних порівнянь В.В.Скворцова), показником потреби у схваленні (за методикою Ю.Л.Ханіна) та показником потреби у спілкуванні (за методикою Ю.М.Орлова). Були отримані такі результати:

- Оцінки за малюнком 1 з показниками матеріальних потреб ($r = -0,03$), потреби у безпеці ($r = -0,06$), соціальних (міжособистісних) потреб ($r = 0,24$), потреби у визнанні ($r = 0,57$), потреби у самореалізації ($r = 0,11$), потреби у схваленні ($r = -0,12$) та потреби у спілкуванні ($r = 0,13$).
- Оцінки за малюнком 2 з показниками матеріальних потреб ($r = -0,034$), потреби у безпеці ($r = 0,017$), соціальних (міжособистісних) потреб ($r = 0,52$), потреби у визнанні ($r = 0,63$), потреби у самореалізації ($r = 0,20$), потреби у схваленні ($r = 0,48$) та потреби у спілкуванні ($r = 0,64$).

- Оцінки за малюнком 3 з показниками матеріальних потреб ($r = -0,029$), потреби у безпеці ($r = -0,07$), соціальних (міжособистісних) потреб ($r = 0,34$), потреби у визнанні ($r = 0,21$), потреби у самореалізації ($r = 0,23$), потреби у схваленні ($r = 0,44$) та потреби у спілкуванні ($r = 0,35$).
- Оцінки за малюнком 4 з показниками матеріальних потреб ($r = -0,015$), потреби у безпеці ($r = -0,15$), соціальних (міжособистісних) потреб ($r = 0,48$), потреби у визнанні ($r = 0,35$), потреби у самореалізації ($r = -0,002$), потреби у схваленні ($r = 0,25$) та потреби у спілкуванні ($r = 0,46$).
- Оцінки за малюнком 5 з показниками матеріальних потреб ($r = -0,029$), потреби у безпеці ($r = -0,057$), соціальних (міжособистісних) потреб ($r = 0,25$), потреби у визнанні ($r = 0,36$), потреби у самореалізації ($r = 0,16$), потреби у схваленні ($r = 0,78$) та потреби у спілкуванні ($r = 0,02$).
- Оцінки за малюнком 6 з показниками матеріальних потреб ($r = 0,041$), потреби у безпеці ($r = 0,029$), соціальних (міжособистісних) потреб ($r = 0,17$), потреби у визнанні ($r = 0,11$), потреби у самореалізації ($r = 0,002$), потреби у схваленні ($r = 0,09$) та потреби у спілкуванні ($r = 0,58$).
- Оцінки за малюнком 7 з показниками матеріальних потреб ($r = -0,08$), потреби у безпеці ($r = -0,05$), соціальних (міжособистісних) потреб ($r = 0,19$), потреби у визнанні ($r = 0,20$), потреби у самореалізації ($r = -0,05$), потреби у схваленні ($r = 0,27$) та потреби у спілкуванні ($r = 0,30$).
- Оцінки за малюнком 8 з показниками матеріальних потреб ($r = -0,12$), потреби у безпеці ($r = 0,01$), соціальних (міжособистісних) потреб ($r = 0,55$), потреби у визнанні ($r = 0,02$), потреби у самореалізації ($r = -0,14$), потреби у схваленні ($r = 0,34$) та потреби у спілкуванні ($r = 0,87$).

- Показник із задоволення потреби у спілкуванні з показниками матеріальних потреб ($r = -0,02$), потреби у безпеці ($r = 0,04$), соціальних (міжособистісних) потреб ($r = 0,45$), потреби у визнанні ($r = 0,21$), потреби у самореалізації ($r = -0,3$), потреби у схваленні ($r = 0,03$) та потреби у спілкуванні ($r = 0,87$).

- Показник задоволення потреби у схваленні з показниками матеріальних потреб ($r = -0,002$), потреби у безпеці ($r = -0,11$), соціальних (міжособистісних) потреб ($r = 0,35$), потреби у визнанні ($r = 0,65$), потреби у самореалізації ($r = -0,34$), потреби у схваленні ($r = 0,89$) та потреби у спілкуванні ($r = 0,22$).

- Показник задоволення потреби у визнанні з показниками матеріальних потреб ($r = -0,02$), потреби у безпеці ($r = -0,006$), соціальних (міжособистісних) потреб ($r = 0,10$), потреби у визнанні ($r = 0,79$), потреби у самореалізації ($r = 0,05$), потреби у схваленні ($r = 0,23$) та потреби у спілкуванні ($r = 0,12$).

- Показник задоволення потреби у владі з показниками матеріальних потреб ($r = 0,13$), потреби у безпеці ($r = 0,019$), соціальних (міжособистісних) потреб ($r = 0,13$), потреби у визнанні ($r = 0,09$), потреби у самореалізації ($r = 0,18$), потреби у схваленні ($r = 0,20$) та потреби у спілкуванні ($r = 0,003$).

Оскільки методик, що вивчають актуальність потреб, знайдено не було, то дослідити валідність цього показника обраним шляхом не можливо. Проте за загальною тенденцією рівень актуальності потреби був вищим за рівень незадоволеності. У поодиноких випадках ситуація були протилежною.

Таким чином, отримані досить високі коефіцієнти валідності між оцінками малюнків з високим рівнем визначеності змісту з відповідними показниками за іншими методиками, а саме з показниками потреби у визнанні, потреби у схваленні та потреби у спілкуванні.

Між показниками, що визначають рівень задоволеності потреби у спілкуванні/приналежності, у схваленні та у визнанні/досягненні за

методикою АССПО та відповідними показниками за іншими методиками, отримані досить високі показники валідності. Середні та низькі коефіцієнти кореляції отримані між показником потреби у владі та показниками за іншими методиками. Отже, теоретична валідність може вважатись доведеною.

2.3 Задоволеність супідрядних потреб у досліджуваних осіб юнацького віку

Виходячи з того, що юнацький вік є важливим періодом становлення зрілої особистості, який вказує на її потенційні можливості і особливості засвоєння соціальних норм, професійного самовизначення, ми мали на меті встановити певні ознаки, які вказували б на особливості самореалізації, формування життєвої позиції та конструктивних стратегій задоволення соціально спрямованих потреб.

Оскільки у цей момент одночасно відбувається розвиток потреб, змінюється коло об'єктів, які можуть їх задовольнити, збагачуються самі потреби, то в особи цього віку актуалізується низка нових соціально спрямованих потреб. Зазначене вказує на необхідність визначення певної підпорядкованості одних потреб іншим стосовно юнацького віку.

За допомогою методики діагностики ступеня задоволеності основних потреб були отримані емпіричні дані, які вказують на те, наскільки задоволені (повністю, частково, повністю незадоволені) матеріальні потреби, потреби у безпеці, соціальні (міжособистісні) потреби, потреби у визнанні, самореалізації у досліджуваних осіб юнацького віку (табл. 2.3.1).

Таблиця 2.3.1

Задоволеність основних потреб у досліджуваних осіб юнацького віку

(в %) N=200

Міра задоволеності Потреби	Повністю	Частково	Незадоволена
-------------------------------	----------	----------	--------------

Матеріальні потреби	22	69	9
Потреба у безпеці	25	69	6
Соціальні (міжособистісні) потреби	24	67	9
Потреба у визнанні	14	76	10
Потреба у самореалізації	21	56	23

Як видно із таблиці 2.3.1, у більшості досліджуваних потреби є частково задоволеними. Особливо це стосується потреби у визнанні (частково задоволена у 76% досліджуваних). Це означає, що потреба є актуальною, але юнаки та дівчата ще не володіють в повній мірі засобами задоволення цієї потреби. Відсоток осіб, у яких ця потреба є задоволеною або незадоволеною, відносно невеликий (відповідно, 14% та 10%).

Потреба у визнанні – це потреба у високій оцінці самого себе, повазі оточуючих. Задоволення цієї потреби забезпечує переживання почуття впевненості, значущості, адекватності, і навпаки недостатнє задоволення – почуття приниженості, слабкості, що за певних обставин може призводити до невротичних станів. Це вказує на необхідність створення студентам таких умов, за яких існує можливість задовольнити потреби у високій оцінці та повазі з боку оточення за рахунок набутих досягнень, демонстрації власної спроможності, компетентності, набуття визнання та певного статусу.

Частково задоволеними у 69% досліджуваних є матеріальні потреби та потреба у безпеці. Потреба у безпеці повністю задоволена у 25% досліджуваних (найбільший відсоток у порівнянні із задоволеністю інших потреб), та незадоволена у 6% досліджуваних (найнижчий відсоток у порівнянні з незадоволеністю інших потреб). Матеріальні потреби є задоволеними у 22% досліджуваних. Соціальні (міжособистісні) потреби є частково задоволеними у 67% досліджуваних, незадоволені – у 9% та задоволені – у 24%.

Розподіл за зонами задоволеності потреб можна відобразити таким чином (рис 2.3.1).

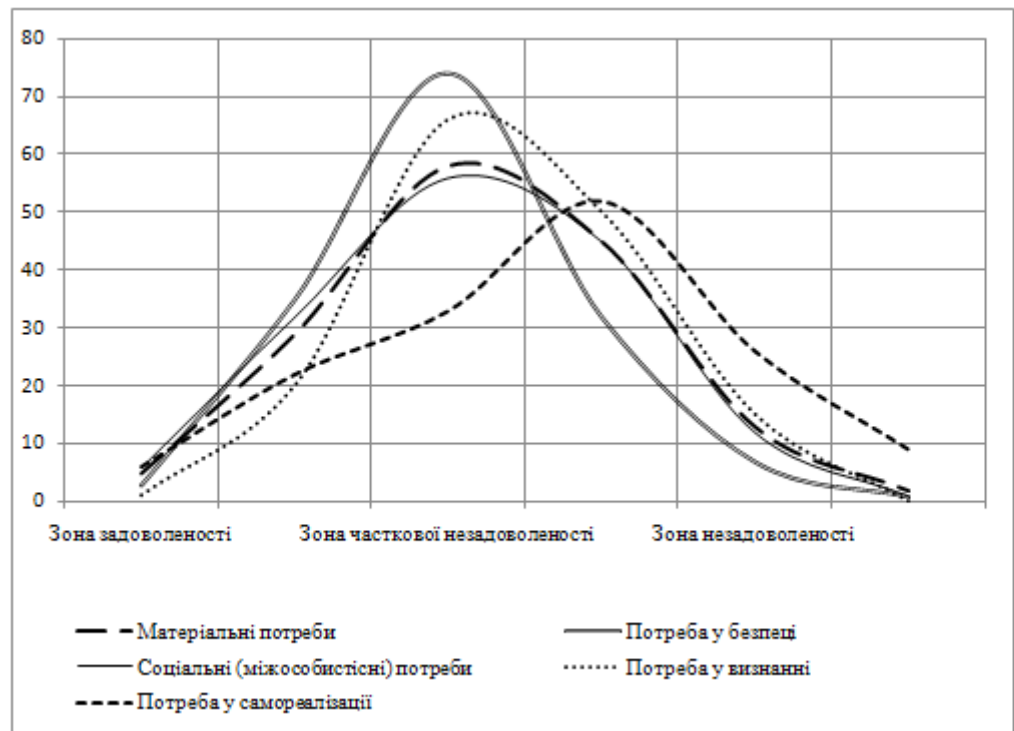

Рис. 2.3.1. Розподіл задоволеності потреб у досліджуваних осіб юнацького віку

Як бачимо, найбільш близька до зони незадоволеності потреба у самореалізації, а до зони задоволеності схиляється потреба у безпеці. Проте більшість значень групується у зоні часткової задоволеності.

За середніми вибірковими всі потреби знаходяться у зоні часткової задоволеності (14 – 28 балів): а) потреба у самоактуалізації – 22,14; б) потреба у визнанні – 20,86; в) матеріальні потреби – 19,52; г) соціальні (міжособистісні) потреби – 19,19; д) потреба у безпеці – 18,40.

Знов таки, за середніми вибірковими потреба у самореалізації є найбільш незадоволеною. Юнаки та дівчата хочуть самореалізуватися в житті: досягти успіхів у професійному житті, створити сім'ю, турбуються про матеріальний достаток і благополуччя. У студентів у цей період

актуалізується потреба до реалізації власного потенціалу. Переживання юнаків та дівчат пов'язані з майбутніми успіхами в житті. За середніми оцінками у вибірці потреба у самореалізації є найбільш незадоволеною.

Потреби у безпеці виражаються у потребі в стабільності, захисті, звільненні від тривоги тощо. Ці потреби можуть домінувати в особи, у такому разі поведінка людини націлена на досягнення безпеки. Збільшення рівня потреби у безпеці ми помічаємо у досліджуваних студентів 1-го і 2-го курсів, що, на нашу думку, пов'язано зі вступом до нового середовища, зміною оточення та структури навчальної діяльності. Проте даний вид потреб не домінує за середніми показниками у досліджуваних студентів з 1-го по 5-й курс. Низхідна ієрархічна система показників міри задоволення структурних компонентів потребової сфери юнацтва має наступний вигляд: потреби в самовираженні, у визнанні, безпеці, матеріальні та соціальні потреби, потреби у безпеці.

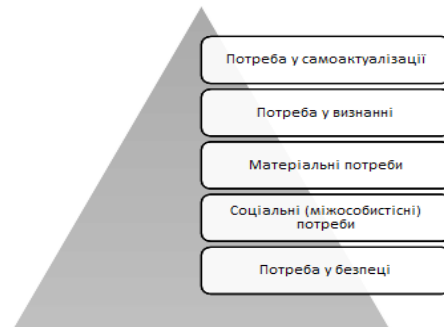

Рис. 2.3.2. Супідрядність потреб у досліджуваних осіб юнацького віку
Використання у роботі з досліджуваними студентами методик «Потреба у спілкуванні» (Ю.М.Орлов) та «Оцінка потреби у схваленні» (Ю.Л. Ханін) уможливило отримання таких результатів.

Для визначення меж зон задоволеності потреб розраховані середні вибіркові значення та стандартне квадратичне відхилення. Для групи даних за методикою «Оцінка потреби у схваленні»: $x = 9,12$, $\sigma = 3,65$. Отримані такі

інтервали: а) 0 – 5 балів: низький рівень потреби; б) 6 – 12 балів: середній рівень; в) 13 балів і вище: високий рівень.

Для групи даних за методикою «Потреба у спілкуванні»: $x = 20,72$, $\sigma = 4,45$. Отримані такі інтервали: а) 0 – 16 балів: низький рівень потреби; б) 17 – 25 балів: середній рівень; в) 26 балів і вище: високий рівень. Результати емпіричного дослідження щодо задоволеності потреб у спілкуванні та схвалені наведено у таблиці 2.3.2.

Таблиця 2.3.2

Задоволеність потреб у спілкуванні, схвалені та досягненні у досліджуваних осіб юнацького віку (у %) N=200

Рівень	Високий	Середній	Низький
Потреба			
Схвалення	17	65	18
Спілкування	11	70	19
Досягнення	10	75	15

Якщо виходити з того, що високий рівень потреби свідчить про незадоволеність, тоді потреба у схваленні є задоволеною у 18% досліджуваних, частково незадоволеною у 65% та незадоволеною у 17% досліджуваних. Потреба у спілкуванні є задоволеною у 19%, частково незадоволеною у 70% та незадоволеною в 11% досліджуваних. Потреба у досягненні є задоволеною у 15%, частково задоволеною у 75% та незадоволеною у 10%.

На нашу думку, потреба у спілкуванні загострюється у тих випадках, коли очікувана індивідом частота та емоційний тон соціальних контактів відрізняється від реального стану контактів між ним та іншими особами у групі. Це означає, що потреба актуалізується тоді, коли соціальна дистанція між особою та групою або іншою особою більша, ніж вона того бажає.

Потреба у досягненні – це прагнення до поліпшення результатів, незадоволеність досягнутим, наполегливість у досягненні своїх цілей,

прагнення домогтися свого будь-якою ціною – є одним з ядерних властивостей особистості, що роблять вплив на все людське життя.

Ймовірно, потреба у досягненні загострюється, по-перше, через стимулювання високої якості діяльності з боку референтної групи, по-друге, високим рівнем притягань, по-третє, інтересом та захопленням предметом діяльності.

За результатами кореляційного аналізу було отримано такі дані (див. табл. 2.3.3).

Таблиця 2.3.3

Взаємозв'язки показників, що характеризують потреби особистості у юнацькому віці

Показники	Матеріальні потреби	Потреба у безпеці	Соціальні (міжособистісні) потреби	Потреба у визнанні	Потреба у самореалізації	Потреба у схваленні	Потреба у спілкуванні	Потреба у досягненні
Матеріальні потреби	1	0.19	-0.39		-0.50	-0.21	-0.17	
Потреба у безпеці	0.19	1	-0.19		-0.36			
Соціальні (міжособистісні) потреби	-0.39	-0.19	1	-0.38	0.23	0.30	0.33	
Потреба у визнанні			-0.38	1		-0.19	-0.19	0.25
Потреба у самореалізації	-0.50	-0.36	0.23		1	0.18	0.19	
Потреба у схваленні	-0.21		0.30	-0.19	0.18	1	0.43	
Потреба у спілкуванні	-0.17		0.33	-0.19	0.19	0.43	1	
Потреба у досягненні				0.25				1

Примітки: 1. У таблиці наведені лише ті значення коефіцієнту добутку моментів Пірсона (r), що мають статистично достовірний характер на рівні $p < 0,05$.

Із отриманих даних випливає, що існує прямий кореляційний зв'язок між матеріальними потребами та потребою у безпеці ($r = 0,19$). Матеріальні

блага та відчуття безпеки у досліджуваних осіб юнацького віку є взаємопов'язаними. Це означає, що чим гострішою є потреба у безпеці, тим сильнішою є матеріальна потреба. І, навпаки, задоволеність матеріальних потреб є пов'язаною із відчуттям безпеки.

Існує зворотній кореляційний зв'язок між матеріальними потребами та соціальними (міжособистісними) потребами ($r = -0,39$). Виходить, що задоволеність матеріальних потреб тягне за собою посилення соціальних потреб. Або задоволеність соціальних потреб, актуалізує посилення матеріальних потреб. Також зворотнім є зв'язок між матеріальними потребами та потребою у спілкуванні ($r = -0,17$).

Між матеріальними потребами та потребою у самореалізації існує зворотній зв'язок ($r = -0,50$). Причому значення досить високе, порівняно з іншими показниками і для рівня достовірності $p < 0,01$. Виходить, що матеріальні потреби та потреба у самореалізації є взаємовиключними. Імовірно юнаки постають перед дилемою: заробляти гроші або займатися в житті тим, до чого є хист. Скоріше за все, спостерігається вплив на потреби соціальних установок та стереотипів: «Неможливо займатися улюбленою справою і заробляти багато грошей».

Між матеріальними потребами та потребою у схваленні існує зворотній кореляційний зв'язок ($r = -0,21$). Посилення матеріальних потреб пов'язано зі зниженням потреби у схваленні. І навпаки, задоволеність матеріальних потреб спричиняє посилення потреби у схваленні.

Між потребою у безпеці та соціальними потребами і потребою у самореалізації існує негативний кореляційний зв'язок (відповідно, $r = -0,19$ та $r = -0,36$). Виходить, що задоволеність потреби у безпеці актуалізує соціальні потреби та потребу в самоактуалізації.

Потреба у визнанні та потреба у досягненні пов'язані між собою ($r = 0,25$). Виходить, потреба у визнанні та потреба у досягненні є взаємопов'язаними і, ймовірно, загострюються або задовольняються одночасно.

Аналіз кореляційних зв'язків між соціально спрямованими потребами показав таке: з'ясувалось, що між потребою у визнанні та потребою у самореалізації кореляційний зв'язок відсутній. Проте існує прямий кореляційний зв'язок між соціальними потребами та потребою у самоактуалізації ($r = 0,23$), потребою у схваленні ($r = 0,30$) та потребою у спілкуванні ($r = 0,33$). Імовірно, задоволеність соціальних потреб пов'язана із задоволеністю потреби у спілкуванні та потреби у схваленні. Крім того, існує зворотній кореляційний зв'язок між соціальними потребами та потребою у визнанні ($r = -0,38$). Вірогідно, задоволеність соціальних потреб актуалізує потребу у визнанні.

Між потребою у визнанні та потребою у схваленні та потребою у спілкуванні існує зворотній кореляційний зв'язок ($r = -0,19$). Імовірно задоволеність потреб у спілкуванні та схваленні актуалізують потребу у визнанні.

Між потребою у схваленні та потребою у спілкуванні існує досить вагомий прямий кореляційний зв'язок ($r = 0,43$). Це означає, що обидві потреби актуалізуються сумісно. Ми вважаємо, що потреба у схваленні, спрямована на досягнення схвалення оточення та уникнення осуду, може реалізовуватись за допомогою спілкування. На нашу думку, ця спрямованість потреби у схваленні підсилює потребу особистості в спілкуванні і забезпечує тим самим найтісніший взаємозв'язок особи з референтною групою.

Якщо зобразити позитивні та негативні кореляційні зв'язки графічно виходить, що потреби, які діагностуються, згруповані у чіткі групи.

За позитивними кореляційними зв'язками виділена група матеріально-фізіологічних потреб (матеріальні потреби, потреба у безпеці) та група соціально спрямованих потреб та ідеальних потреб (соціальні потреби, потреба у спілкуванні, потреба у схваленні, потреба у самоактуалізації).

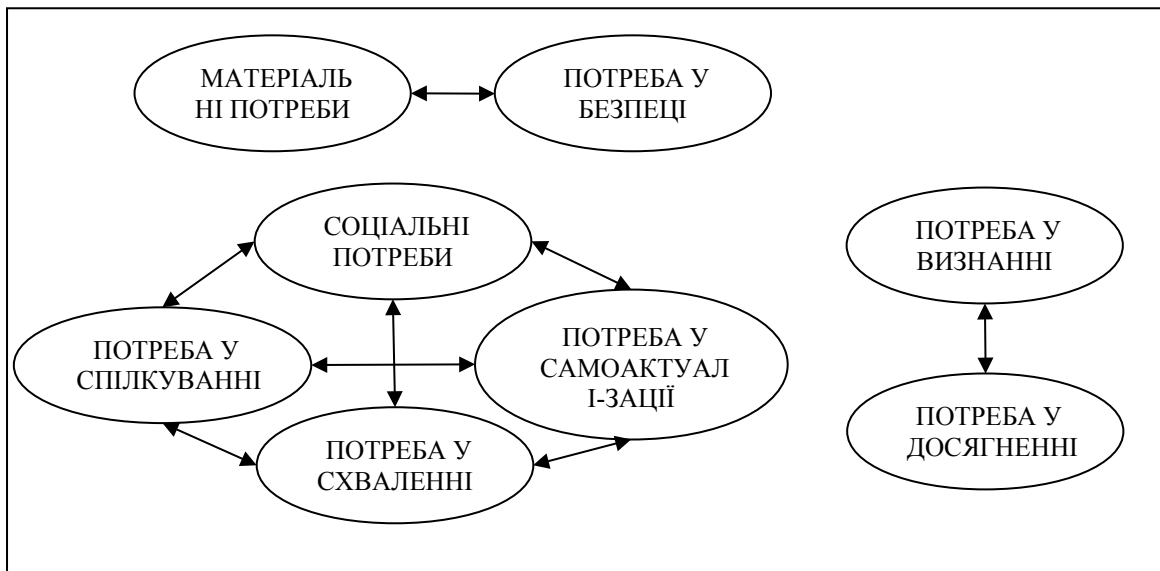

Рис.2.3.3. Прямі кореляційні зв'язки

Показано, що потреби у визнанні та досягненні, хоч і відносяться до соціально спрямованих, але лежить окремо, пов'язані одна з одною (рис. 2.3.3). Ймовірно вони загострюються або задовольняються приблизно одночасно.

Узагальнення отриманих даних показало наявність певних угруповань зв'язків: виділена група матеріально-фізіологічних потреб (матеріальні потреби, потреба у безпеці) та група соціально спрямованих потреб (соціальні потреби, потреба у спілкуванні, потреба у схваленні, потреба у самоактуалізації). Цікаво, що потреби у визнанні та досягненні пов'язані тільки одна з одною.

За зворотніми зв'язками спостерігається інша картина – усі потреби пов'язані між собою, проте розміщуються за певною закономірністю. Так, задоволення матеріальних потреб актуалізує потреби у спілкуванні, схваленні, у самоактуалізації та соціальні (міжособистісні) потреби. Задоволеність потреби у безпеці потребу у самоактуалізації та соціальні потреби. Задоволеність потреб у спілкуванні, схваленні та соціальних потреб актуалізує потребу у визнанні (рис. 2.3. 4).

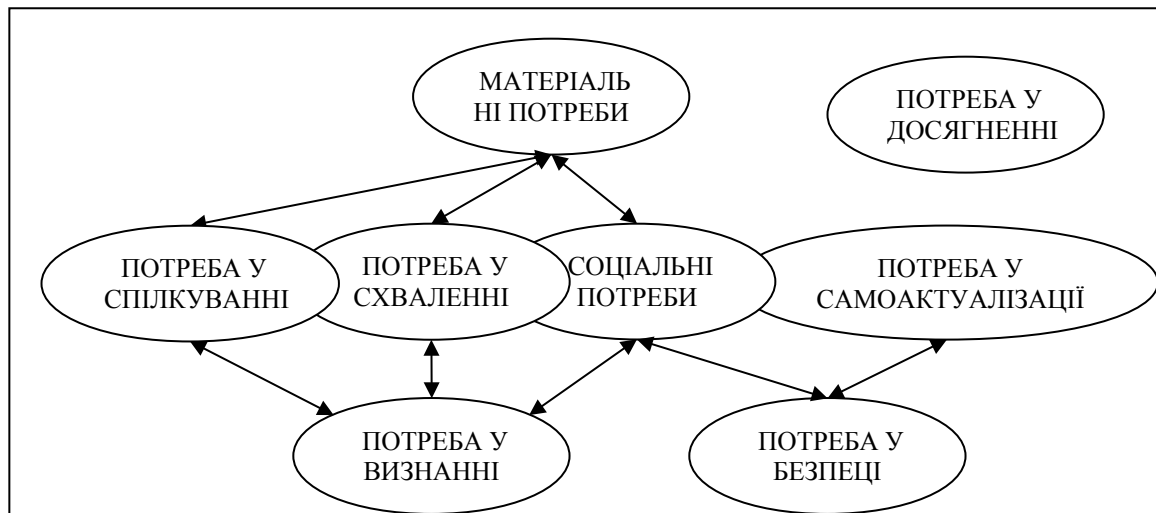

Рис.2.3.4. Зворотні кореляційні зв'язки

За результатами кореляційного аналізу між показниками, що характеризують потреби та властивості особистості виявлено значущі показники (див. табл. 2.3.4).

Таблиця 2.3.4

Взаємозв'язки показників, що характеризують потреби та властивості особистості у юнацькому віці

Показник	Потреба у безпеці	Соціальні (міжособистісні) потреби	Потреба у визнанні	Потреба у самовираженні	Потреба у схваленні	Потреба у спілкуванні
A		-0.231(*)				
F					0.226(*)	0.240 (*)
G	0.362(**)			-0.258(**)		
I			-0.238(*)			
N					0.204(*)	
Q3						0.219(*)

Примітки:

- У таблиці наведені лише ті значення коефіцієнта добутку моментів Пірсона (r), що мають статистично достовірний характер.
- (*) – кореляція статистично достовірна на рівні $p < 0,05$;
(**) – кореляція статистично достовірна на рівні $p < 0,01$.

Між потребою у безпеці та фактором G за методикою Кеттелла існує позитивний кореляційний зв'язок ($r = 0,362$), достовірний на рівні $p < 0,01$. Фактор G характеризує таку властивість особистості, як «схильність до

почуттів – висока нормативність поведінки». Свідоме дотримання норм та правил поведінки, наполегливість у досягненні мети, точність, відповідальність, ділова спрямованість пов'язані з високою актуальністю та незадоволеністю потреби у безпеці. І, навпаки, потреба є неактуальною, якщо людина схильна до непостійності, неорганізована, безвідповідальна, з гнучкими установками щодо до соціальних норм.

Між соціальними (міжособистісними) потребами та фактором А існує негативний кореляційний зв'язок ($r = -0,213$), достовірний на рівні $p < 0,05$. Фактор А за методикою Кеттелла характеризує таку властивість особистості, як «замкнутість – товариськість». Низькі значення характеризують замкнутість, байдужість, певну ригідність та надмірну жорсткість в оцінці людей. Високі значення свідчать про відкритість та добросердечність, товариськість та доброзичливість, природність, невимушену поведінку, уважність, доброту, м'якість у стосунках. Відповідно до отриманого значення коефіцієнта кореляції низька товариськість, замкнутість пов'язана з незадоволеністю і, отже, з актуальністю соціальних (міжособистісних) потреб. І, навпаки, соціальні потреби є задоволеними і неактуальними, якщо людина є відкритою, доброзичливою, товариською, доброю та м'якою у стосунках.

Потреба у визнанні негативно корелює з фактором І. Коефіцієнт $r = 0,238$, достовірний на рівні $p < 0,05$. Фактор І за методикою Кеттелла характеризує таку властивість особистості, як «жорсткість – чуттєвість». Потреба у визнанні актуальна для осіб з високою мужністю, впевненістю у собі, розсудливістю, реалістичністю суджень, практичністю, певною жорсткістю, суворістю, черствістю у ставленні до оточуючих. Проте при таких властивостях особистості, як м'якість, залежність, схильність до романтизму, прагнення до заступництва, емпатія, чуттєвість, співчуття потреба у визнанні є неактуальною.

Між потребою у самовираженні та фактором G існує негативний кореляційний зв'язок ($r = -0,258$), достовірний на рівні $p < 0,01$. При низьких

оцінках за фактором G особа, схильна до непостійності, до впливу випадку та обставин, не робить зусиль, щоб виконувати групові норми та вимоги. Людина безпринципна, неорганізована, безвідповідальна, з гнучкими настановами щодо соціальних норм. При таких характеристиках особистості, згідно з результатами кореляційного аналізу, потреба у самовираженні є незадоволеною. Проте потреба у самовираженні є неактуальною, коли в особистості виражені такі властивості, як свідоме дотримання соціальних норм та правил поведінки, точність, відповідальність, ділова спрямованість.

Потреба у схваленні додатньо корелює з факторами F ($r = 0,226$ достовірний на рівні $p < 0,01$) та N ($r = 0,204$ достовірний на рівні $p < 0,01$).

Фактор F діагностує таку властивість особистості, як «стриманість — експресивність». Низькі оцінки за фактором F характеризують людину як розсудливу, обережну, мовчазну особу. Такій людині властиві схильність усе ускладнювати, певна занепокоєність, песимістичність у сприйнятті дійсності. Високі оцінки свідчать про життєрадісність, імпульсивність, веселість, говірливість, енергійність та про те, що соціальні контакти є дуже емоційно значущими. Імовірно саме емоційна значущість для особистості соціальних контактів робить потребу у схваленні актуальною, а стриманість, обережність, розсудливість, схильність все ускладнювати, песимістичність у сприйнятті дійсності – неактуальною.

Фактор N діагностує таку властивість особистості, як «прямолінійність – дипломатичність». При низьких оцінках людині властива прямолінійність, наївність, природність, невимушеність поведінки. Високі оцінки свідчать про обачність, передбачливість, розсудливість, сентиментальність у підході до подій та оточуючих. Таким чином, за результатами кореляційного аналізу потреба у схваленні актуальна при високих оцінках за фактором N при вираженій дипломатичності. При вираженій прямолінійності потреба у схваленні є неактуальною.

Потреба у спілкуванні додатньо корелює з факторами F ($r = 0,240$ достовірний на рівні $p < 0,05$) та Q3 ($r = 0,219$ достовірний на рівні $p < 0,05$). Це

означає, що потреба у спілкуванні корелює з такими властивостями особистості, як життєрадісність, імпульсивність, веселість, говірливість. І, навпаки, при високих оцінках, що свідчать про розсудливість, обережність, мовчазливість, потреба у спілкуванні є неактуальною.

Фактор Q3 діагностує таку властивість, як «самоконтроль». Високі оцінки говорять про розвинутий самоконтроль, точність у виконанні соціальних вимог. Людина поводиться відповідно до уявлень про себе, добре контролює власні емоції та поведінку, завершує будь-яку справу. Вона є цілеспрямованою інтегрованою особою. Також фактор вимірює рівень внутрішнього контролю поведінки. Згідно з кореляційним аналізом, наведені властивості особистості сприяють незадоволеності потреби у спілкуванні. Проте при таких властивостях, як недисциплінованість, внутрішня конфліктність відносно уявлень про себе, відсутність занепокоєння з приводу соціальних вимог потреба у спілкуванні є неактуальною.

На підставі викладу результатів кореляційного аналізу доходимо висновку про таке: а) актуалізована, незадоволена соціально спрямована потреба сприяє закріпленню певних рис особистості, що призводять до її задоволення; б) незадоволеність соціально спрямованої потреби при виражених рисах, що мають сприяти задоволенню, свідчить про її недостатній розвиток, про малу кількість засобів для її задоволення; в) певні властивості особистості сприяють актуалізації соціально спрямованих потреб; г) певні властивості особистості перешкоджають актуалізації соціально спрямованих потреб; д) при наявності певного кола соціально спрямованих потреб не всі з них є актуальними і представленими у свідомості особистості.

З одного боку, представленість у свідомості соціально спрямованих потреб імовірно залежить від виховання дитини, обізнаності про існування таких потреб. З другого боку, формування соціально спрямованих потреб є обов'язковим моментом розвитку людини як члена суспільства. У цьому

випадку представленість соціально спрямованих потреб у свідомості залежить від роботи захисних механізмів, наприклад, усунення, заперечення.

Переслідуючи мету щодо визначення відповіді на питання про те, чи існують достовірні відмінності у вираженості потреб у представників різних курсів навчання, в емпіричному дослідженні ми отримали дані, які представлені у таблиці 2.3.5.

Таблиця 2.3.5

Порівняння вираженості показників соціально спрямованих потреб у студентів різних курсів

Група	Статистичний показник	Матеріальні потреби	Потреба у безпеці	Соціальні (між-особистісні) потреби	Потреба у визнанні	Потреба у самовираженні	Потреба у схваленні	Потреба у спілкуванні	Потреба у досягненні
1 курс	x	16.8	18.1	21.8	20.2	23.3	10.7	22.9	18.3
2 курс	x	20.9	19.8	18.5	20.6	21.2	9.3	20.4	17.5
	t	2.29*	1.15	1.86	0.27	0.99	1.58	2.13*	0.38
2 курс	x	20.9	19.8	18.5	20.6	21.2	9.3	20.4	19.7
3 курс	x	20.0	19.1	17.8	22.6	21.0	7.1	19.8	19.2
	t	0.56	0.40	0.39	1.20	0.08	2.11*	0.43	0.43
3 курс	x	20.0	19.1	17.8	22.6	21.0	7.1	19.8	10.8
4 курс	x	17.8	14.0	22.6	24.0	24.0	7.8	20.0	9.6
	t	0.67	1.95	1.22	0.53	0.70	0.49	0.11	1.62
4 курс	x	17.8	14.0	22.6	24.0	24.0	7.8	20.0	20.5
5 курс	x	19.1	16.6	14.7	21.7	19.2	10.0	19.0	22.5
	t	0.35	1.05	1.94	0.74	1.00	1.24	0.48	1.20

Примітки: x – середнє значення показника у групі досліджуваних;

t – значення t- критерію Стьюдента;

* – відмінності статистично достовірні на рівні $p < 0,05$;

** – відмінності статистично достовірні на рівні $p < 0,01$.

Між представниками 1-х та 2-х курсів існують статистично достовірні відмінності у вираженості матеріальних потреб ($t = 2,29$ на рівні достовірності $p < 0,05$) та потреби у спілкуванні ($t = 2,13$ на рівні достовірності $p < 0,05$).

Між представниками 2-х та 3-х курсів існують статистично достовірні відмінності у вираженості потреби у схваленні ($t = 2,11$ на рівні достовірності $p < 0,05$).

Між представниками 3-х та 4-х і між представниками 4-х та 5-х курсів статистично достовірні відмінності у вираженості соціально спрямованих потреб не виявлені.

Вікова диференціація потреб особистості представлена на рис. 2.3.5. Матеріальні потреби з віком мають тенденцію до посилення, а потреба у безпеці, схваленні та спілкуванні – тенденцію до послаблення. Соціальні потреби знижуються до 19 років, у 20 років – підвищуються і послаблюються у 21. Потреба у визнанні знижується до 18 років, та починає підвищуватися з 19 років, так само як і потреба у самовираженні.

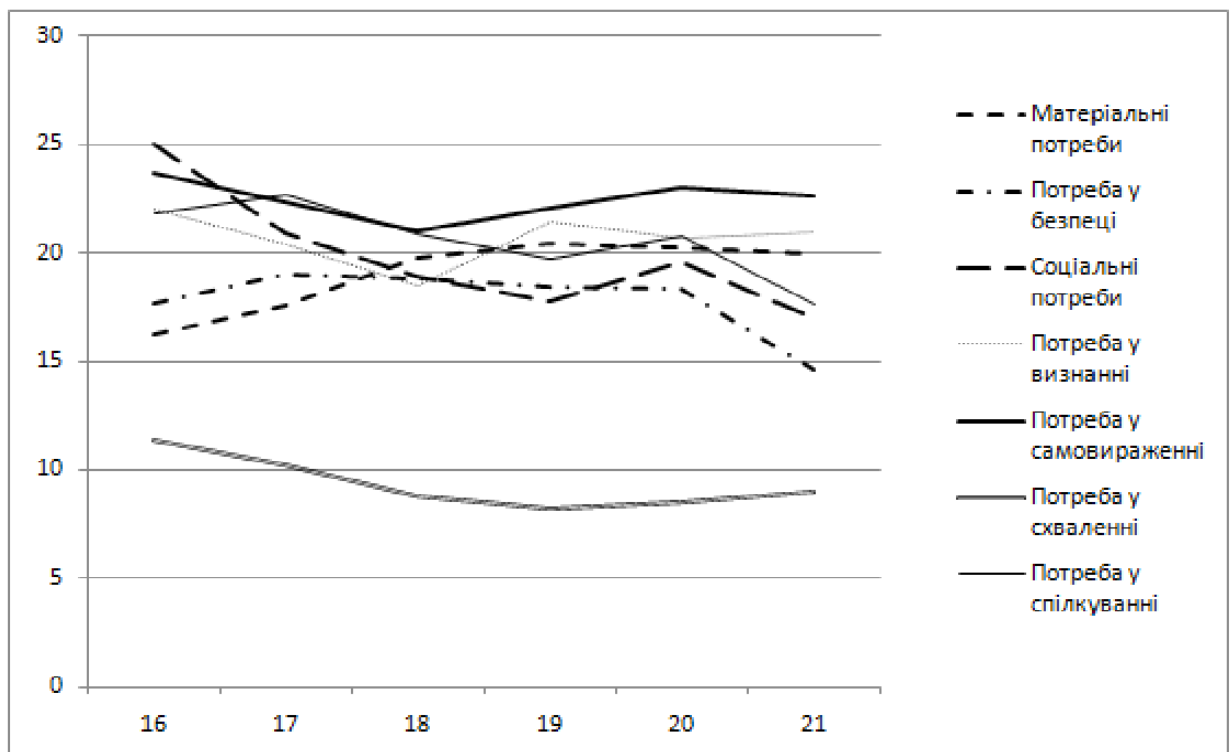

Рис. 2.3.5. Вікова диференціація соціально спрямованих потреб досліджуваних студентів за курсами

При проведенні математичного аналізу вікових відмінностей у вираженості матеріальних потреб, потреби у безпеці, потреби у визнанні, потреби у самовираженні статистично значущих не виявлено.

Виявлені статистично значущі відмінності у вираженості соціальних (міжособистісних) потреб серед представників різного віку:

- між особами 16 та 19 років $t = 2,23$ (показник статистично достовірний на рівні $p < 0,03$);
- між особами 17 та 19 років $t = 2,11$ (показник статистично достовірний на рівні $p < 0,04$).

У дев'ятнадцятирічних представників експериментальної вибірки соціальні потреби нижчі ніж у представників віком 16 та 17 років.

Виявлені статистично значущі відмінності у вираженості потреби у схваленні серед представників різного віку:

- між особами 17 та 19 років $t = 2,43$ (показник статистично достовірний на рівні $p < 0,01$);
- між особами 17 та 20 років $t = 2,25$ (показник статистично достовірний на рівні $p < 0,02$).

У сімнадцятирічних представників експериментальної вибірки потреба у схваленні вища, ніж у представників віком 19 та 20 років.

Як відзначалося вище, юнаки та дівчата 17-літнього віку належать до вікового етапу ранньої юності. У цей період дружні взаємовідносини більш вибіркові, тісні і глибокі. Однак, властиві віку вимогливість і критичність по відношенню до іншого, безкомпромісність, егоцентричність породжують труднощі і напруженість у взаєминах [216].

Ми вважаємо, що високий рівень потреби у схваленні саме у цьому періоді викликаний необхідністю уникнути безкомпромісного осудження з боку значимих осіб, а також бажанням бути прийнятим ними і відчувати підтримку. Надалі (19-20 років) потреба у схваленні зберігається, але, будучи достатньо задоволеною у сприятливих умовах, не виходить на перші позиції.

Якщо ж сильна потреба у схваленні спостерігається і у більш пізні періоди юності, то це свідчить про формування конформної особистості.

Виявлені статистично значущі відмінності у вираженості потреби у спілкуванні серед представників різного віку:

- між особами 17 та 19 років $t = 3,16$ (показник статистично достовірний на рівні $p < 0,002$);
- між особами 17 та 21 років $t = 3,10$ (показник статистично достовірний на рівні $p < 0,003$).

У сімнадцятирічних представників експериментальної вибірки потреба у спілкуванні вища ніж у представників віком 19 та 21 років.

Зростання потреби у спілкуванні у досліджуваних студентів пояснюється, на нашу думку, розширенням інтересів, видів діяльності, появою інтимних стосунків.

Порівняльний аналіз отриманих результатів за ознакою домінування показав таке (див. табл. 2.3.6):

Таблиця 2.3.6

Специфіка вираженості показників соціально спрямованих потреб за ознакою домінування

Група	Статистичний показник	Матеріальні потреби	Потреба у безпеці	Соціальні (між-особистісні) потреби	Потреба у визнанні	Потреба у самовираженні	Потреба у схваленні	Потреба у спілкуванні
СП		14.39	15.72	28.89	19.17	24.56	10.72	22.67
МП		29.16	19.68	16.79	19.68	14.63	8.79	20.53
	t	9.28**	3.05**	6.52**	0.35	6.17**	1.63	1.52
СП		14.39	15.72	28.89	19.17	24.56	10.72	22.67
ПБ		17.88	28.75	20.88	18.00	14.25	10.63	22.13
	t	1.22	7.81**	4.16**	1.19	3.03**	0.05	0.31
СП		14.38	15.72	28.89	19.17	24.56	10.72	22.67
ПВ		20.44	19.89	14.11	28.94	18.50	6.22	19.22
	t	4.05**	2.34**	7.66**	9.88**	3.28**	3.99**	2.37*
СП		14.39	15.72	28.89	19.17	24.56	10.72	22.67
ПСм		15.44	16.71	19.21	21.35	30.59	9.91	21.21
	t	0.69	0.73	6.84**	2.18*	4.50**	0.81	1.36

Примітки: СП – виражені соціальні потреби; МП – виражені матеріальні потреби; ПБ – виражена потреба у безпеці; ПВ – виражена потреба у визнанні; ПСм – виражена потреба у самовираженні.

x – середнє значення показника у групі досліджуваних;

t – значення t- критерію Стьюдента.

* – відмінності статистично достовірні на рівні $p < 0,05$;

** – відмінності статистично достовірні на рівні $p < 0,01$.

Між представниками груп СП та МП виявлено вірогідні відмінності у прояві потреби у безпеці ($t = 3,05$ на рівні достовірності $p < 0,01$), потреби у самовираженні ($t = 6,17$ на рівні достовірності $p < 0,01$), матеріальних потреб ($t = 9,28$ на рівні достовірності $p < 0,01$) та соціальних потреб ($t = 6,52$ на рівні достовірності $p < 0,01$).

Між представниками груп СП та ПБ виявлено вірогідні відмінності у прояві потреби у безпеці ($t = 7,81$ на рівні достовірності $p < 0,01$), потреби у самовираженні ($t = 3,03$ на рівні достовірності $p < 0,01$), та соціальних потреб ($t = 4,16$ на рівні достовірності $p < 0,01$).

Між представниками груп СП та ПВ виявлено вірогідні відмінності у прояві всіх потреб, що досліджувались:

- потреби у безпеці ($t = 2,34$ на рівні достовірності $p < 0,05$);
- потреби у самовираженні ($t = 3,28$ на рівні достовірності $p < 0,01$);
- матеріальних потреб ($t = 4,05$ на рівні достовірності $p < 0,01$);
- соціальних потреб ($t = 7,66$ на рівні достовірності $p < 0,01$);
- потреба у визнанні ($t = 9,88$ на рівні достовірності $p < 0,01$);
- потреби у схваленні ($t = 3,99$ на рівні достовірності $p < 0,01$);
- потреба у спілкуванні ($t = 2,37$ на рівні достовірності $p < 0,05$).

Між представниками груп СП та МП виявлено вірогідні відмінності у прояві потреби у безпеці ($t = 3,05$ на рівні достовірності $p < 0,01$), потреби у самовираженні ($t = 6,17$ на рівні достовірності $p < 0,01$), матеріальних потреб ($t = 9,28$ на рівні достовірності $p < 0,01$) та соціальних потреб ($t = 6,52$ на рівні достовірності $p < 0,01$).

Таким чином, провідна потреба ймовірно зумовлює силу прояву та актуальність інших соціально спрямованих потреб. Це відображається у відмінностях сили вираженості потреб в осіб з домінуванням певної соціально спрямованої потреби.

Результати отримані після проведення кореляційного аналізу та розрахунку t-критерію Стюдента не суперечать один одному. Статистично значущі відмінності у прояві потреб у осіб з різним домінуванням соціально спрямованих потреб практично співпадають з оцінкою зворотних кореляційних зв'язків між показниками, що досліджуються.

Таблиця 2.3.7

Специфіка вираженості досліджуваних показників рис особистості в осіб з домінуванням соціально спрямованих потреб

Група	t	Фактори за методикою Кеттелла																
		MD	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
СП		5,4	4,4	6,1	5,4	5,3	5,7	4,8	4,8	5,2	5,4	5,7	5,7	6,4	6,4	3,6	5,6	5,4
МП		3,2	6,2	5,7	4,4	5,8	6,3	5,8	5,7	6,1	6,7	5,9	4,9	6,2	5,5	4,2	5,5	6,2
	t	2,02*	2,25*	0,44	1,36	0,64	0,86	1,17	1,30	1,37	1,72	0,38	1,02	0,35	1,06	0,75	0,14	1,18
СП		5,4	4,4	6,1	5,4	5,3	5,7	4,8	4,8	5,2	5,4	5,7	5,7	6,4	6,4	3,6	5,6	5,4
ПБ		5,7	5,3	5,1	5,5	5,9	6,0	7,8	5,3	5,8	5,0	5,3	6,5	5,5	7,4	3,0	4,9	5,5
	t	0,09	0,88	1,07	0,12	0,65	0,28	2,30*	0,63	0,54	0,42	0,39	0,97	0,96	1,26	0,70	1,10	0,18
СП		5,4	4,4	6,1	5,4	5,3	5,7	4,8	4,8	5,2	5,4	5,7	5,7	6,4	6,4	3,6	5,6	5,4
ПВ		5,0	6,1	5,7	5,7	6,1	5,5	6,3	5,0	4,7	5,3	5,2	5,0	6,4	4,7	5,2	5,7	5,3
	t	0,36	2,04*	0,53	0,37	1,20	0,38	1,64	0,28	0,97	0,14	0,76	0,91	0,00	2,36*	2,16*	0,09	0,08
СП		5,4	4,4	6,1	5,4	5,3	5,7	4,8	4,8	5,2	5,4	5,7	5,7	6,4	6,4	3,6	5,6	5,4

Група	t	Фактори за методикою Кеттелла																
		MD	A	B	C	E	F	G	H	I	L	M	N	O	Q1	Q2	Q3	Q4
ПС М		4,3	5,6	5,2	4,9	5,2	6,4	5,0	5,7	5,0	6,3	5,5	6,3	5,9	4,9	5,2	5,3	5,5
	t	1,21	1,68	1,25	0,90	0,21	1,11	0,22	1,40	0,49	1,33	0,33	0,93	0,80	2,15	2,37	0,80	0,24

Примітки: x – середнє значення показника у групі досліджуваних;

t – значення t- критерію Стьюдента;

* – відмінності статистично достовірні на рівні $p < 0,05$;

Визначені статистично значущі відмінності у вираженості адекватності самооцінки ($t = 2,02$ на рівні достовірності $p < 0,05$) та «відлюдкуватості – товариськості» ($t = 2,25$ на рівні достовірності $p < 0,05$) між особами, у яких домінують соціальні та матеріальні потреби.

Визначені статистично значущі відмінності у вираженості «схильності до почуттів – високої нормативності поведінки» ($t = 2,30$ на рівні достовірності $p < 0,05$) та «відлюдкуватості – товариськості» ($t = 2,25$ на рівні достовірності $p < 0,01$).

Визначені статистично значущі відмінності у вираженості «відлюдкуватості – товариськості» ($t = 2,04$ на рівні достовірності $p < 0,05$), «консерватизму – радикалізму» ($t = 2,36$ на рівні достовірності $p < 0,05$) та «конформізму – неконформізму» ($t = 2,16$ на рівні достовірності $p < 0,05$). За результатами дослідження гендерних особливостей вираженості соціально спрямованих потреб статистично достовірних відмінностей не виявлено.

Результати методики АССПО, отримані на загальній вибірці, представлені в таблицях 2.3.8. та 2.3.9.

Таблиця 2.3.8.

Результати діагностики соціально спрямованих потреб

у юнаків (у % N=200)

	Повністю задоволена	Частково задоволена	Незадоволена	Актуальна	Частково актуальна	Неактуальна
Потреба у визнанні	10,5	32	7,5	22,5	21,5	6
Потреба у владі	7,5	35	7,5	18,5	26,5	5
Потреба у схваленні	14,5	29	6,5	11	29	10
Потреба у спілкуванні	12	29	9	19,5	25,5	5

Аналізуючи результати, отримані за методикою АССПО, було визначено, що потреба у визнанні є задоволеною у 21%, та незадоволеною у 15%, є актуальною для 45% та неактуальна для 12%. Таким чином, до зони А потрапило 33,5%, що свідчить про високий рівень розвитку потреби. Досліджувані володіють достатнім поведінковим арсеналом для задоволення цієї потреби, усвідомлюють вимоги референтної групи та відповідають критеріям успішності. До зони В потрапило 19,5 відсотків досліджуваних. Це означає, що вони здатні усвідомлювати виникнення потреби та володіють засобами щоб її задовольнити. До зони D потрапили 47%, що свідчить про фрустрацію потреби у визнанні. Депривації потреби у визнанні серед учасників дослідження не виявлено.

Таблиця 2.2.9.

Особливості розвитку соціально спрямованих потреб (у % N=200)

	Зони			
	A	B	C	D
Потреба у визнанні	33,5	19,5	0	47
Потреба у владі	36,5	13,5	0	50
Потреба у схваленні	49	9	0	42
Потреба у спілкуванні	34,5	18,5	1	46

Потреба у владі є задоволеною у 15%, та незадоволеною у 15%, є актуальною для 37% та неактуальна для 10%. Таким чином, до зони А – потрапило 36,5 відсотків досліджуваних. Тобто, рівень потреби у владі співвідноситься з можливостями її задоволення. Ймовірно рівень актуальності досить низький, що досліджуваному не потрібно організовувати певні умови соціальних взаємин або ж вони змогли досягти певного статусу. До зони В потрапили 13,4%, які характеризуються свідомим бажанням влади та керівництва і проявляють активність для її задоволення. Депривація потреби не діагностувалась. До зони D потреба потрапила у 50%. Тобто, або потреба є нерозвинутою (суб'єкт не володіє в достатній мірі засобами задоволення потреби) або у нього присутня низька толерантність до стимулів, що фруструють.

Потреба у схваленні є задоволеною у 29%, та незадоволеною у 13%, є актуальною для 22% та неактуальна для 20%. У 49% потреба потрапила до зони А – потреба задоволена та неактуальна. Це означає, що у досліджених склалися сталі стосунки в референтних групах, де поведінка їх повністю схвалюється. Отже, вживати активних дії, не треба. До зони В потреба потрапила у 9% випробуваних. Тобто в житті досліджуваних існує особа (або група), схвалення якої для них є дуже важливим і вони готові вживати активних дії, щоб його отримати. До зони D потреба потрапила у 42%. Тобто, при сильному бажанні схвалення від значущої особи (групи), досліджувані не володіють засобами, якостями, знаннями, вміннями тощо, щоб отримати його. Тому потреба знаходиться у стані фрустрації. Депривація потреби у схваленні не діагностувалась.

Потреба у спілкуванні є задоволеною у 24%, та незадоволеною у 18%, є актуальною для 39% та неактуальна для 10%. Задоволеною та неактуальною потреба у спілкуванні є у 34,5%. Тобто, або потреба в контактах є досить низькою або коло осіб, з якими є постійний комунікативний зв'язок є досить широким та постійним. До зони В потреба потрапила у 18,5% досліджуваних. Отже потреба є актуальною та задоволеною. Тобто, особи володіють достатнім

арсеналом комунікативних навичок, щоб не бути самотніми. У 1% діагностувалась деривація потреби. Отже, для двох осіб х вибірки або об'єктивно відсутній доступ до об'єкта задоволення потреби (наприклад, заборона спілкування з певною особою або групою осіб), або існує розбіжність ціннісних очікувань (схвалення, похвала, позитивна оцінка та відзначення досягнень тощо), і ціннісних можливостей (наявність у колі суб'єкта референтної групи осіб, які були б здатні активізувати необхідні переживання, надати засоби задоволення потреб). У стані фрустрації потреба у спілкуванні знаходиться у 46% досліджуваних. Потреба у спілкуванні є досить важливою для юнацького віку. І перешкодою для її задоволення можуть бути низька ефективність комунікації, неприйняття референтною групою або особою, гострі переживання стосовно невдачі спілкування тощо.

Висновки до другого розділу

1. Розроблено загальну методика дослідження особливостей розвитку потреб особистості у юнацькому віці, визначено вибірку досліджуваних, підібрано діагностичний комплекс методик та розроблено процедуру емпіричного дослідження. В емпіричному дослідженні використано такі психодіагностичні методики, як «Потреба у спілкуванні» (Ю.М.Орлов) «Оцінка потреби у схваленні» (Ю.Л.Ханін), «Шкала оцінки потреби в досягненні» (Ю. М. Орлов), методика діагностики ступеня задоволеності основних потреб (В.В.Скворцов), методика багатofакторного вивчення особистості Р.Кеттела 16-PF.

2. Розроблено ідею та формулювання цільового призначення методики «Аналіз соціально спрямованих потреб особистості» (АССПО). Методика призначена для діагностики соціально спрямованих потреб та дозволяє виявити особливості розвитку соціально спрямованих потреб осіб юнацького віку.

3. Досліджено особливості розвитку соціально спрямованих потреб осіб юнацького віку. Дослідження рівня розвитку представлених у моделі соціально спрямованих потреб показало наявність неодномірності щодо їх актуальності та задоволеності в осіб юнацького віку. Отримані дані вказують на дійсну важливість та значущість для юнаків комплексу виокремлених соціально спрямованих потреб, їх відповідність провідним мотиваторам у цьому віці. На етапі студентського життя найбільш задоволеною серед них є потреба у схваленні, а найменш – потреба у владі.

4. Підібрано та підготовлено стимульний матеріал: виходячи зі змісту соціально спрямованих потреб, який полягає в знаках приналежності особи до людської спільноти, нами було обрано сюжети, що демонструють прояви соціальних відносин (повага, прив'язаність, любов оточуючих тощо). На кожному малюнку зображена ситуація задоволення однієї з соціально спрямованих потреб, (у якій виражається ставлення до індивіда - головного персонажу).

5. Розроблено інструкції для досліджуваного та алгоритм проведення діагностики; розроблено алгоритм обробки та інтерпретації даних; визначено надійність та валідність тесту. За результатами пілотажного дослідження методики на вибірці стандартизації визначені стабільність, константність, структурна та теоретична валідність.

6. Визначено особливості побудови ієрархії потреб в осіб юнацького віку та ступінь задоволеності основних потреб у них. Встановлено, що у більшості досліджуваних потреби є частково задоволеними. Особливо це стосується потреби у визнанні. Це вказує не тільки на актуальність потреб, але й на те, що досліджувані юнаки та дівчата ще не володіють в повній мірі засобами задоволення цієї потреби. Відсоток осіб, у яких ця потреба є задоволеною або незадоволеною, відносно невеликий.

7. Частково задоволеними у більшості досліджуваних є матеріальні потреби та потреба у безпеці. Потреба у безпеці є задоволеною у найбільшого відсотка досліджуваних порівняно із задоволеністю інших

потреб, і відсоток незадоволених у цій сфері є найменшим порівняно з незадоволеністю інших потреб. Матеріальні потреби є задоволеними приблизно у чверті досліджуваних. Соціальні (міжособистісні) потреби є частково незадоволеними у більш ніж половини досліджуваних та задоволені у чверті досліджуваних.

8. При окремому дослідженні потреб у спілкуванні та схваленні виявлено, що потреба у схваленні є задоволеною у приблизно п'ятій частині досліджуваних, частково незадоволеною у більш ніж половині досліджуваних. Потреба у спілкуванні також є задоволеною практично у п'ятій частині досліджуваних та частково незадоволеною у більшості досліджуваних.

До зони незадоволеності найбільш схиляється потреба у самореалізації, а до зони задоволеності – потреба у безпеці. Проте більшість значень групується у зоні часткової незадоволеності. За середніми вибірковими всі потреби знаходяться у зоні часткової незадоволеності. Якщо розташувати потреби в порядку зростання ступеня незадоволеності, отримуємо таку послідовність: потреба у безпеці, соціальні (міжособистісні) потреби, матеріальні потреби, потреба у визнанні, потреба у самоактуалізації.

9. Виявлено особливості взємозв'язку між матеріально-фізіологічними та між соціально спрямованими потребами особистості у юнацькому віці. За позитивними кореляційними зв'язками виділена група матеріально-фізіологічних потреб (матеріальні потреби, потреба у безпеці) та група соціально спрямованих потреб (соціальні потреби, потреба у спілкуванні, потреба у схваленні, потреба у самоактуалізації). Визначено, що потреба у визнанні та потреба у досягненні лежать окремо, не пов'язані з іншими потребами, проте пов'язані одна з одною. За зворотніми зв'язками - задоволення матеріальних потреб актуалізує потреби у спілкуванні, схваленні, у самоактуалізації та соціальні (міжособистісні) потреби. Задоволеність потреби у безпеці потребує в самоактуалізації та соціальні потреби. Задоволеність потреб у спілкуванні, схваленні та соціальних потреб

актуалізує потребу у визнанні. Згідно з результатами кореляційного аналізу задоволеність матеріальних потреб тягне за собою посилення соціальних потреб. Або, навпаки, задоволеність соціальних потреб актуалізує посилення матеріальних потреб.

10. Проаналізовано особливості взаємозв'язку між потребами та рисами особистості юнацького віку. Кореляційний аналіз зв'язків між показниками, що характеризують потреби та властивості особистості, дозволив виявити значущі показники, які свідчать про наступне:

- а) актуалізована, незадоволена соціально спрямована потреба сприяє закріпленню певних рис особистості, що сприятимуть її задоволенню;
- б) незадоволеність соціально спрямованої потреби, при виражених рисах, що мають сприяти задоволенню, свідчить про її недостатній розвиток, тобто про вузький арсенал засобів її задоволення;
- в) певні властивості особистості сприяють актуалізації соціально спрямованих потреб;
- г) певні властивості особистості перешкоджають актуалізації соціально спрямованих потреб;
- д) при наявності певного кола соціально спрямованих потреб, не всі з них будуть актуальними і представленими у свідомості особистості.

РОЗДІЛ 3

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА ПРОГРАМА РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНО СПРЯМОВАНИХ ПОТРЕБ У ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

3.1 Теоретичні аспекти дослідження соціально спрямованих потреб

Для діалектичної єдності «соціальні потреби – соціально спрямовані потреби» як функціональної системи корисним результатом є їх поєднання в особливому надсистемному конструкті, у якому *соціальні потреби* стають *соціально спрямованими* (мають значення для особистості як соціальної системи, визначаючи її особистісні смисли і, відповідно, її мотиви), а соціально спрямовані мотиви – соціальними (характеризують особливості впливу соціального оточення та, відповідно, прагнення до певної соціумної приналежності, згідно з якими відбувалося їх формування).

Розглядаючи соціальні потреби і соціально спрямовані потреби як протилежності у складі функціональної системи, що забезпечує постійне здійснення інтерактивних відносин суб'єкта із оточенням, ми тим самим не тільки вказуємо на взаємне проникнення цих протилежностей у

функціональній системі, але й на *подібність* будови соціальних та соціально спрямованих потреб.

Виходячи із визначення результативно-процесуального аспекту як провідного у розвитку соціально спрямованих потреб особистості в осіб юнацького віку, ми розробили програму спрямованого впливу, до змісту якої увійшли способи щодо оволодіння стратегією, тактикою, засобами та способами їх задоволення.

На нашу думку, у цьому алгоритмі мали використовуватися відомості про вікові ознаки соціально спрямованих потреб, ступінь задоволеності основних потреб, взаємозв'язки між потребами тощо, а також дані, отримані за допомогою нашої методики «Аналіз соціально спрямованих потреб особистості» (АССПО).

Метою цілеспрямованого впливу у формульованому експерименті було визначення особливостей розвитку соціально спрямованих потреб у юнацькому віці шляхом створення спеціальних умов за допомогою відповідних завдань, суть яких вказував би на зміст психічних явищ, що лежать в основі психологічних закономірностей досліджуваного психічного явища.

Зазначена мета передбачала необхідність: а) з'ясувати основні причини незадоволеності потреб, що призводять до станів фрустрації та депривації; б) проаналізувати відповідні тренінгові програми та вправи для впливу на розвиток потреб особистості; в) обґрунтувати підбір методів корекційної роботи із соціально спрямованими потребами у напрямку подолання станів фрустрації та депривації; г) розробити алгоритми корекційної програми з розвитку соціально спрямованих потреб особистості у юнацькому віці; д) описати особливості роботи з проявами фрустрації та депривації кожної з 4-х виділених соціально спрямованих потреб; е) розробити програму формульованого експерименту (план фіксації результатів, безпосереднє проведення формульованого та контрольного експерименту з наступним аналізом його результатів).

У формувальному експерименті була застосована розроблена нами програма з розвитку соціально спрямованих потреб, основна ідея полягає в активному впливі експериментальної ситуації на досліджуваного з метою: а) сприяння саморозкриттю і усвідомленню індивідом власної потребової сфери; б) профілактики та усунення кризових станів шляхом зменшення рівня незадоволеності соціально спрямованих потреб; в) сприяння розвитку соціально спрямованих потреб, з якими проводиться робота; г) усунення дезадаптивної поведінки і формування нових, адаптивних способів вирішення проблеми незадоволеності потреб шляхом вдосконалення та розширення кола способів задоволення соціально спрямованих потреб; д) формування умінь задовольняти соціально спрямовані потреби суспільно прийнятними та корисними способами; е) формування стану стійкого емоційного піднесення.

Відбір осіб для проведення формувального експерименту проводився серед учасників констатувального експерименту. У вибірку увійшло 60 осіб, з яких було сформовано експериментальна та контрольна групи по 30 осіб у кожній. За результатами методики «Аналіз соціально спрямованих потреб особистості» , було обрано досліджуваних, які мали одну та більше незадоволених соціально спрямованих потреб (потреби із зон D – актуальна незадоволена та C – неактуальна незадоволена). Оцінювання соціально спрямованих потреб проводилось за критеріями: а) задоволеність-незадоволеність потреби (питання «Наскільки не вистачає Вам таких почуттів?»); б) актуальність-неактуальність потреби (питання «Наскільки є важливими для Вас такі почуття?»).

Визначаючи стан соціально спрямованих потреб досліджуваного через поєднання характеристик актуальність та задоволеність, ми отримували можливість віднести виділені соціально спрямовані потреби у спілкуванні, владі, схваленні, визнанні до однієї з чотирьох зон: зона А – потреба неактуальна та задоволена; зона В – потреба актуальна та задоволена; зона С

– потреба неактуальна та незадоволена; зона D – потреба актуальна та незадоволена.

Потрапляння потреби до зон задоволеності А і В вказує на відсутність необхідності втручання в розвиток даної потреби. Потрапляння ж до зон незадоволеності С і D свідчить про труднощі у задоволенні потреби та необхідність впливу. Саме осіб з потребами у зоні незадоволеності С і D ми відібрали для участі у формувальному експерименті.

Формувальний експеримент розпочався у жовтні 2011 р. Робота проходила у формі індивідуальних занять тривалістю 45 хвилин по 2 сеанси на особу. Загалом з учасниками експериментальної групи було проведено 60 занять за розробленою програмою з розвитку соціально спрямованих потреб з урахуванням вікових особливостей потребової сфери учасників. Контрольну перевірку у обох групах було проведено у березні 2012 р.

У формувальному експерименті брали участь студенти Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського та Одеського національного політехнічного університету. Всього у формувальній частині експерименту взяло участь 60 осіб (14 юнаків та 16 дівчат віком 18-19 років).

Для фіксації результатів до формувального експерименту та через п'ять місяців після його проведення була використана розроблена нами методика «Аналіз соціально спрямованих потреб особистості» (АССПО), а також методики діагностики ступеня задоволеності основних потреб (метод парних порівнянь В.В.Скворцова), «Оцінка потреби у схваленні» (Ю. Л. Ханін), «Потреба у спілкуванні» (Ю. М. Орлов).

Програма з розвитку соціально спрямованих потреб у осіб юнацького віку є описом спільної роботи дослідника і досліджуваного з метою допомогти досліджуваному проаналізувати спосіб, яким він зазвичай відповідав на стан потреби, і у подальшому переглянути відповіді таким чином, щоб зробити процес задоволення потреби більш *усвідомленим* і, отже, більш *ефективним*. Розвиток соціально спрямованої потреби у даному

контексті означає «перехоплення» індивідом ініціативи у забезпеченні власних потреб, розширення сфери засобів та способів, контролю за умовами їх виконання.

Перед тим як перейти до обґрунтування способів впливу на потребу сферу, є необхідність проаналізувати основні причини і фактори проблем незадоволеності потреб, на які слід спрямовувати вплив та окреслити шляхи їх подолання.

Незадоволеність потреби суб'єктивно відчувається як певна психічна напруженість. Такий стан, присутній у життєдіяльності практично кожної людини, є не тільки джерелом її активності, але й визначає спрямованість на певні об'єкти як потенційні предмети її задоволення.

Такий стан як «базована напруженість» людини (Г.Г.Ділігенський) детермінується загальним соціально-індивідуальним характером буття та діяльності і проявляється у конкретних, безпосередньо спостережуваних психічних станах, що відображають неблагополуччя, невлаштованість «внутрішнього світу» суб'єкта, викликані протиріччям між бажаним і наявним, які вбачається саме у недостатності, відсутності, недоступності способів та засобів задоволення потреб [75]. Ця недоступність, на нашу думку, може бути спричинена різними факторами, які ми узагальнили у таблиці 3.1.1.

Таблиця 3.1.1

Фактори недоступності досягнення предмета задоволення потреби

Об'єктивні фактори	Суб'єктивні фактори
природне та предметне середовище	невміння чітко визначити предмет потреби
недостатні матеріальні умови	незнання способів та шляху реалізації
недостатні освітні умови	низький рівень знань, умінь, навичок, самооцінки
незадовільна ситуація розвитку	низький рівень домагань

Зазначене вказує на необхідність враховувати умови ситуації як об'єктивний фактор (матеріальна база, сімейний стан, місце перебування індивіда тощо) при роботі з незадоволеними потребами. З цієї причини до змісту нашої програми (див. підрозділ 3.3) було включено пункт «Аналіз наявної унікальної життєвої ситуації досліджуваного», при формулюванні якого були враховані впливи можливої несприятливої соціальної обстановки. Це означає, що нерівний доступ до соціальних ресурсів (освіта, кар'єра тощо) призводить до пошуків альтернативних шляхів задоволення потреби аж до девіантної поведінки [159].

Наведену схему ми можемо перенести й на соціально спрямовані потреби. У разі, коли особі не відомі «легальні» способи задоволення соціально спрямованої потреби, вона може вибирати неконструктивні способи (наприклад, потреба у схваленні референтних осіб задовольняється за допомогою «бунтівної» поведінки).

Виходячи з того, що потреба стає основою поведінкового акту, якщо для її задоволення існують або можуть бути створені засоби і умови, до програми ми включили пункт «Розширення способів та засобів» (див. підрозділ 3.3), сенс якого полягає у розробці досліджуваним більш ефективних засобів, винайдення нових і додаткових способів дій. Чим різноманітніші засоби та способи задоволення потреби, тим вірогідніше, що вони оптимально послужать задоволенню потреби особистості.

У психіці людини відображення потреб зв'язуються з відбитками тих ресурсів, можливостей, які є для їх задоволення. До образу потреби належить не тільки ознака предмета (предметів) потреби [190], але й наявні у людини здатності до їх задоволення [64].

Вище ми зазначали (див. підрозділ 1.4 с. 33), що однією зі стадій розвитку потреби є її опредметнення. Описуючи процес опредметнення, ми зазначали, що предмет, здатний задовольнити певну потребу, у свідомості людини не завжди чітко представлений. Описуючи таку характеристику потреб, як предметність, ми вже звертали увагу на те, що на психологічному

рівні конкретні об'єкти потреб жорстко не визначені. Ці предмети є результатом пошукової діяльності та механізмів поступового вироблення умовних зв'язків та диференціювань.

Це означає, що шлях до предмета задоволення потреби проходить через цілеспрямовану пошукову активність під час практичної діяльності, навчання, через несподіваний інсайт, в процесі яких відбувається «зустріч» (О.М.Леонтьєв) потреби з відповідним їй предметом [129]. Тому ми до програми включили такий пункт, як «Формулювання потреби», який полягає у співвіднесенні клієнтом своїх суб'єктивних уявлень про потребу з її об'єктивним складом, окреслення предмета потреби.

Надалі під час «зустрічі» потреби з імовірним об'єктом задоволення, і у разі задоволення потреби за допомогою даного об'єкта, особа отримує позитивні емоції. Їх виникнення сприяє закріпленню об'єкта як предмета потреби, і спонукає до прагнення отримувати значущий об'єкт у майбутньому. Цей механізм ми розглянемо детальніше у контексті опису чинників розвитку потреб.

Під час сеансу досліджуваний міг визначити свою лінію поведінки, яка допомагала б йому легше досягти задоволення потреби чи знизити інтенсивність напруги потреби шляхом зменшення її значущості. Після сеансу, усамітнівшись, досліджуваний мав можливість усвідомити ті об'єктивні і суб'єктивні зміни, які відбулися внаслідок роботи з потребою, виробляти нове бачення власної потребової сфери, нову стратегію реалізації навіть тих потреб, які не підлягали аналізу, тощо.

Тож, перш за все, потрібно було визначити сили, що впливають на розвиток потреб, які ми вважаємо за необхідне застосувати у роботі. Оскільки наша методика орієнтована на осіб раннього та зрілого юнацького віку, тому важливо було застосувати знання про особливості розвитку соціально спрямованих потреб у даний віковий період. Зазвичай у літературі з вікової психології вказується на розвинутий творчий потенціал особистості у юнацькому віці. Юнаки і дівчата на самоті уявляють себе в тих образах, які

їм найбільш імпонують, програють уявні ролі, які недоступні їм у реальному житті [183]. Отже, при виборі техніки розвитку соціально спрямованих потреб ми врахували цю сприятливу схильність молоді до мрій та фантазій. Було використано техніку відтворення ймовірної «ситуації задоволення потреби» для занурення досліджуваного у ймовірно можливу ситуацію (ніби мрію), у якій він проговорює бажану ситуацію (ситуацію успіху), що можлива в житті, але недоступна йому взагалі або в даний час з яких-небудь об'єктивних або суб'єктивних причин. Суттєвою рисою «ймовірної ситуації задоволення потреби» у умовах експерименту є те, що на відміну від довільних мрій на самоті в умовах проведення експерименту досліджуваний «фантазує» під наглядом і формує такі ситуації, які мають реальний прототип, і можливі в житті. Дослідник мав обов'язково зазначити, що у сюжеті, хоча він і створений в уяві, повинні фігурувати реалістичні персонажі – сам досліджуваний і реальні люди з його оточення. Також не повинно бути над-здібностей, містичних перевтілень – всі засоби та способи, які проговорювались досліджуваним, повинні бути реально втілюваними у житті.

Якщо у роботі йдеться про стан, викликаний фрустрацією потреби, зона D (потреба актуальна та незадоволена), проекція є, з одного боку, компенсацією актуального дефіциту задоволення потреби, який не може бути усунутий зараз, а з іншого – побудова *усвідомлюваної* (свідомої) *структурованої* стратегії задоволення значимої потреби.

Представлений спосіб використовувався також у роботі із зоною C (потреба неактуальна та незадоволена), коли задоволення певної потреби, за словами досліджуваного, не є актуальним для нього, хоча незадоволеність потреби присутня. У даному випадку ми також використовували техніку відтворення ймовірної «ситуації задоволення потреби», зображеної на одному з малюнків. Малюнок у даному випадку обирався відповідно до потреби, на яку була спрямована робота (див. стимульний матеріал методики «Аналіз соціально спрямованих потреб особистості»), згідно з чим відбувалась

«зустріч» (за О.М.Леонтєвим) цільового стану задоволення потреби та емоційних чинників, пов'язаних з нею.

Так як конкретні цілі (вказується термін виконання) у порівнянні із цілями загальними мають значно більший мотиваційний вплив [87], то у нашій програмі загальну мету ми перетворювали на послідовність окремих конкретних кроків.

Виходячи з того, що за результатами попереднього теоретичного розгляду проблеми найбільш важливими психологічними чинниками у технології розвитку потреби є емоції, свідомість, воля, створення нашої програми ми почали саме з того явища, що займає провідне місце в механізмі розвитку потреби, — емоційна регуляція потреб. Оскільки в основу класифікації емоцій може бути покладено співвідношення потреб і цілей (як, наприклад, у класифікації емоцій Б.І.Додонова) і, отже, мотивів, яким служать ті чи інші емоції, то ми вважали, що *актуалізація комунікативних емоцій* (реакція на задоволення або незадоволення прагнення до емоційної близькості, бажання спілкуватися, ділитися думками і переживаннями тощо), *наприклад, повинна актуалізувати потреби у спілкуванні*. Це, у свою чергу, означає, що до механізму розвитку потреб слід додати не тільки *усвідомлення* можливих способів їх задоволення, але й *передбачення* можливих позитивних наслідків у вигляді позитивних емоцій. Через те що передбачення як імовірнісний прогноз щодо подій у майбутньому ґрунтується на минулому досвіді, то минулий позитивний досвід слід вважати основою не тільки конструктивної особистісної поведінки, але й особистісного реагування на передбачувані події.

За аналогічним принципом, який ми назвали принципом *актуалізації*, проводилась робота з розвитку потреби у владі з відповідними конструктивними особистісними наголосами. У даному випадку ми використовували актуалізацію *альтруїстичних емоцій*, які зазвичай виникають на основі потреби в сприянні, допомоги, заступництві іншим людям, у бажанні приносити людям радість і щастя. Альтруїстичні емоції

проявляються в переживанні почуття занепокоєння за долю будь-кого, в турботі, у співпереживанні радості та удачі іншого, в почуттях ніжності, розчулення, відданості, участі, жалю.

Романтичні емоції пов'язані з прагненням до всього незвичайного, таємничого, незвіданого. Вони виявляються в очікуванні «світлого чуда», в почутті особливої значимості або в зловісно-таємничому почутті.

При роботі з розвитку потреби у визнанні використовувались *глицькі емоції*, пов'язані з потребою в самоствердженні, славі, у прагненні завоювати визнання, пошану. Вони виникають при реальному або уявному «здобутті лаврів», коли людина стає предметом загальної уваги та захоплення. В іншому випадку у неї виникають негативні емоції. Проявляють себе ці емоції у почутті ураженого самолюбства і бажанні взяти реванш, у приємному лоскотанні самолюбства, в почутті гордості, переваги, в задоволенні тим, що людина ніби виросла у власних очах.

Практичні емоції виникають у зв'язку з діяльністю, її успішністю чи неуспішністю, з бажанням домогтися успіху в роботі, незважаючи на наявність труднощів. Вони виражаються в почутті напруги, захопленості роботою, в милуванні результатами своєї праці.

Вплив емоцій на поведінку визначається ставленням людини до свого емоційного стану. Це ставлення підпорядковане принципу максимізації позитивних емоцій і мінімізації негативних. Поведінку, яка призводить до позитивних емоцій, хочеться повторювати. Цей зв'язок між емоціями і поведінкою називають підкріпленням. Чим сильнішими виявлялися позитивні емоції, тим сильніше бажання індивіда затратити сили на отримання цих емоцій знову.

Якщо подія є причиною деякого переживання, то саме з цим переживанням вона й зв'язується у психіці суб'єкта: обставини, що породжують страждання, оцінюються негативно, причини, які сприяють появі задоволення, оцінюються позитивно [51]. Механізм «закріплення за

допомогою емоцій» ми використовували у роботі з фрустрованими потребами шляхом створення умов для переживання позитивних емоцій.

Позитивна емоція, пов'язана із задоволенням певної потреби, міцно асоціюється з певними соціальними ситуаціями і потім підкріплює сама себе. Відчуття даного емоційного переживання створює підґрунтя для успіху в тих соціальних ситуаціях, що викликають його, а негативна потреба, яка виникла у разі фрустрації потреби, ще більше підкріплює установку на незадоволення.

Оскільки позитивні емоції і пов'язана з ними поведінка вивчаються, автоматизуються, підтримуються і відтворюються, розповсюджуючись на суміжні соціальні ситуації, то це явище можна використовувати як для актуалізації потреби при її попаданні до зони С (незадоволена і неактуальна), так і для стимулювання на завершальному етапі. Використання сили емоцій на різних етапах роботи з розвитку потреб мало на меті посилити та позитивно забарвити імовірно задоволену потребу за рахунок домінування мотивації досягнення успіху над мотивацією уникнення невдач.

Вважаємо за необхідне наголосити на тому, що розвиток потреб людини нерозривно пов'язаний з розвитком техніки задоволення потреб, які зростають у процесі їх задоволення. Так як реальним шляхом впливу на потреби є озброєння суб'єкта тими засобами і способами, використання яких породжувало б позитивні емоції на базі соціально цінних мотивів [181], то основним чинником впливу на соціально спрямовані потреби є не апеляція до логіки, розуму чи волі, а, в першу чергу, до емоцій.

Зазначимо, що для того щоб вербально визначені «ситуації задоволення потреби», які проговорював досліджуваний, викликали емоції, їх зміст має лежати в контекстній площині цікавих йому подій, станів і дій.

На відміну від чітко стандартизованих тестів перелік питань з використанням нашої техніки впливу на соціально спрямовані потреби не є фіксованим. Для успішного проведення роботи дослідник кожного разу повинен був підбирати і формулювати питання таким чином, щоб викликати

потрібну реакцію у конкретного досліджуваного, а потім зуміти правильно інтерпретувати його емоційну реакцію та направити її у бажаному напрямку.

Звертаючись до свідомого, спрямовуючи вербальний вплив на особистісні смисли, пов'язані з предметом потреби і способами його набуття, які, ймовірно, були присутні в мотивації досліджуваного і викликали у нього позитивні емоції, ми тим самим сприяли *усвідомленню* досліджуваним процесу опредмечування потреби як певного мотиву.

Одним із шляхів впливу на активність свідомості є адресація формулювань особистісним смислам, пов'язаним із почуттями честі, гордості, гідності, самолюбства тощо, які не тільки заохочують особу до певних емоційних реакцій, але й роблять її емоційно сприйнятливою до запитань [188].

Таким чином, ми підійшли до того, що роль свідомості полягає у регулюванні вибору людиною предметів, способів та засобів її задоволення у визначенні змісту діяльності відповідно до особистої мотивації.

Для формування розумних, соціально прийнятних способів задоволення потреби у роботі використовувались такі мовленнєві формулювання, як засіб усвідомлення досліджуваним необхідності у позитивних соціально спрямованих потребах.

Виходячи з того, що чим більше розвинені вищі потреби, тим більшою мірою вони впливають на якісну характеристику нижче розташованих, орієнтуючи їх на все більш олюднене, натхненне споживання, тим більш важливим є підпорядкування гедоністичних потреб у матеріальному споживанні потребам вищим [101]. З цієї причини ми включили на завершальному етапі пункт «Пошук шляхів звеличення потреби», у якому досліджуваному належало окреслити перспективи розвитку власних потреб.

Таким чином, робота за програмою розвитку соціально спрямованих потреб була націлена на те, щоб сформувати у досліджуваних рефлексивне уявлення про власну потребову сферу, і відкрити їй нові способи створення абсолютно нової точки зору на способи та засоби їх задоволення.

Теоретичним підґрунтям слугувало положення про особистість як носія соціально спрямованих потреб у взаємодії із соціумом. Відповідно до цього предметом соціально спрямованих потреб має бути певний соціальний продукт (визнання, схвалення тощо). Отже, потребова напруга у царині соціально-спрямованих потреб викликається не дефіцитом певних благ, а незадоволеністю людини собою і своєю діяльністю, своїм становищем у системі соціальних зв'язків і відносин. Інакше кажучи, умови, що породжують незадоволення потреби, — це ставлення людини до самої себе і її відносини з іншими людьми, із суспільством.

3.2 Змістовні характеристики програми з розвитку соціально спрямованих потреб

Програма з розвитку соціально спрямованих потреб наголошує на активному впливові на свідомість людини з метою послабити або усунути негативні прояви у їх розвитку. Вона може бути складовою частиною системи заходів немедичної психотерапії, спрямованої на подолання психологічних труднощів.

Застосування програми показує хороші результати в умовах обмеженості часу, при відсутності можливості проведення серії з декількох сеансів, і є своєрідним експрес-методом. Тим не менше, обираючи програму з розвитку соціально спрямованих потреб у владі, спілкуванні, схваленні чи визнанні, ми не очікували негайних результатів. Сеанси роботи за запропонованою нами послідовністю були покликані викликати емоційні переживання, давати досвід нового відчуття. Для найкращого ефекту (дійсного задоволення певної соціально спрямованої потреби) необхідно було застосування здобутих у ході сеансу навичок на практиці.

При проведенні роботи з розвитку соціально спрямованих потреб враховувались певні моменти:

1. *Умови тестування.* Робота проводилась винятково в індивідуальному порядку, у спокійній обстановці, у приміщенні з добрим освітленням (природним або штучним), без присутності сторонніх глядачів. Для отримання більш вагомих результатів слід було заручитися довірою досліджуваного.

2. *Особливості пред'явлення інструкції.* Інструкція пред'являлась середнім тоном голосу перед демонстрацією стимульного матеріалу (малюнків). Темп мовлення був помірним, щоб сприяти точності розуміння інструкції.

3. *Наявність стандартного стимульного матеріалу.* Стимульний матеріал являє собою набір чорно-білих графічних малюнків. Матеріал – твердий картон. Поверхня картону повинна бути матовою, для запобігання світлових відблисків.

4. *Обмеження часу проведення.* При проведенні сеансу час обмежувався 45-60 хвилинами. Кількість сеансів 1-2 з інтервалом у тиждень.

Робота за програмою здійснювалась на основі даних про стан задоволеності чи незадоволеності соціально спрямованих потреб у досліджуваного, отриманих за допомогою нашої методики АССПО. Зазначимо, що за результатами діагностичної методики АССПО виділяється чотири зони: задоволеності і незадоволеності потреб, які в свою чергу розрізняються між собою рівнем представленості у свідомості характеристики актуальність-неактуальність.

Розвивальна робота з потребами, що потрапили до зони С (потреба неактуальна та незадоволена) полягала у наступному. Потрапляння певної потреби до цієї зони свідчить про відсутність у полі свідомості цієї потреби. Потреба усунена зі свідомості через захисні механізми або не сформована, через те що людина раніше не мала блага, якого і зараз позбавлена (при депривації).

Недостатність спілкування та емоційного тепла, особливо в перші роки життя, може дуже згубно позначитися на психічному розвитку дитини.

Зазначені обставини свідчать про те, що деприваційні ситуації можуть стати серйозною причиною виражених відхилень у розвитку людини. Деякі варіанти порушеного розвитку самі є причиною виникнення деприваційних явищ, що додатково ускладнює процес розвитку. Це означає, що депривація може виступати одночасно і як причина, і як наслідок порушеного розвитку.

Основне протиріччя, яке ми розглядаємо при роботі із зоною С полягає у невідповідності уявлень досліджуваного про певну потребу та її актуальність у даний момент життя. При роботі з депривацією виникали певні проблеми, а саме: досліджуваний взагалі не міг сформулювати спосіб, який служить задоволенню даної потреби. Його відповіді на запитання дослідника носили занадто абстрактний характер. Таких осіб зазвичай характеризує наявність жорстких табу, підсвідомих заборон, схильність до догматичного мислення, низький рівень усвідомлення власного «Я». Вони погано або зі значними застереженнями формулюють власні мотиви чи бажання. Відповідь на поставлене питання щодо ситуації задоволення потреби не має для них значимого сенсу через існування підсвідомих або усвідомлених заборон. Запитання дослідника зазвичай супроводжується численними коментарями.

Для усунення зазначених проблем використовувались такі дії:

1. *Актуалізація позитивних емоцій* за допомогою відповідних формулювань. Наприклад: «Уявіть, які емоції Ви відчуваєте в момент переживання цієї ситуації?» (позитивні емоції). Необхідно було допомогти досліджуваному згадати будь-які події, переживання яких були пов'язані з можливістю чи реальним задоволенням згаданої потреби з метою її усвідомлення. Позитивні емоції, які пов'язані з успіхами в минулому, використовувались для формування нових мотиваційних відношень.

2. *Усунення стереотипного мислення*, яке заважало досліджуваному вирішувати проблемні питання, що вимагають оригінальних (нових/складних) способів досягнення задоволення потреби. Для цього необхідно було зруйнувати звичні для досліджуваного причинно-наслідкові

зв'язки. Потрібно було довести йому, що його проблеми у задоволенні соціально спрямованих потреб більше пов'язані з його поглядами й уявленнями оточуючих його людей, ніж з матеріальними, речовими обставинами. Багато відповідей повинні були вказати досліджуваному на те, що задоволення потреби залежить від його власних зусиль. Зазначений прийом, у цілому, був спрямований на подолання конфлікту між усвідомленими і неусвідомленими життєвими очікуваннями досліджуваного.

3. *Заохочування до творчої стратегії*, яка дозволяла досліджуваному вирішувати власні проблеми, пов'язані з пошуком шляхів задоволення потреб. Дослідник навчав досліджуваного ставити конкретні питання самому собі: «Що я можу зробити?»; «Якими засобами я володію?»; «Які вміння я маю?». Дослідник звертав увагу досліджуваного на необхідність уникати зосередження на негативних факторах: «Чого не вистачає?»; «Хто винен?»

Однак, якщо вже на етапі тестування у досліджуваного не виникло емоційного ставлення до дій по задоволенню певної потреби, що і послужило згодом приводом для роботи, то і під час проведення вправ емоції також можуть не проявитися, оскільки при довгій та безперспективній депривації певної потреби позитивні емоції від задоволення потреби можуть бути відсутніми у пам'яті завдяки механізму витіснення потреби. Тому питання дослідника були спрямовані на *ймовірні емоційні відгуки*, пов'язані з можливими діями/вчинками досліджуваного по задоволенню потреб, оскільки лише у випадку, коли питання дослідника матимуть для досліджуваного відповідний сенс, можна було розраховувати на відповідну емоційну реакцію. Тому для цього випадку нами була підготовлена достатня кількість варіантів питань, які були покликані відобразити особливості досліджуваного у якнайповнішому обсязі.

Розвивальна робота з потребами, що потрапили до зони D (потреба актуальна та незадоволена), мала такі особливості. Психічний стан, що виникає при неможливості задоволення актуальних потреб, позначається терміном «фрустрація». Якщо у людини зникає можливість своєчасно

задовольняти свої запити, може з'явитися певний сумнів щодо свого становища, норм поведінки тощо. Основне протиріччя у даному випадку полягає у невідповідності домагань особи можливостям реалізувати в соціумі ту чи іншу соціально спрямовану потребу.

Для ситуації фрустрації характерна наявність актуально значущої потреби та перешкоди для її задоволення. Досягнення бажаного вирішення цього протиріччя сприяє наближенню особи до стану задоволення даної потреби та її подальшого розвитку.

У нашій програмі передбачалося вирішення такого протиріччя шляхом аналізу зображеної на малюнку ситуації, ідентифікованої досліджуваним як такої, що відповідає задоволенню певної соціально спрямованої потреби у визнанні, владі, схваленні чи спілкуванні. Ситуації, які зображені на малюнках методики АССПО, завжди протилежні по суті фруструючій/депривуючій ситуації завдяки зображенню моментів задоволення соціально спрямованих потреб.

Тривалість роботи за цим напрямом складала 60 хвилин і розподілялась на два сеанси. Відповідно до уявлення про етапність розвитку потреби всю роботу було поділено на п'ять етапів, які проводились у суворій послідовності. Тривалість роботи збільшувалась тоді, коли це було необхідно, за рахунок розподілення одного сеансу на декілька.

У цілому робота складалась із таких етапів:

1) *включення у роботу*. Досліднику необхідно було створити ситуацію для виникнення у досліджуваного загального позитивного ставлення до пропонованих форм роботи. Для включення у спільну з дослідником роботу ми використовували презентацію результатів попередньої діагностики, які вказували на індивідуальні проблеми потребової сфери досліджуваного самому досліджуваному. Вони також демонстрували досліджуваному здатність дослідника до розуміння цих труднощів. Презентація результатів діагностичної методики «Аналіз соціально спрямованих потреб особистості» є ефективною і простою, оскільки їх схематичне зображення не складне

(квадрат поділений на зони), що дозволяє досліджуваному самостійно дати оцінку кожній з потреб, відповідно до того, до якої із зон незадоволеності вони потрапили.

На даному етапі розвивальної роботи при використанні зазначеного прийому спостерігались такі проблеми, як низька рефлексія, неможливість або невіра в персональну відповідальність за події власного життя. Вирішення проблеми контакту в даному випадку полягало у необхідності зміцнювати власну позицію досліджуваного, підкреслюючи його власну спроможність самому впливати на події життя.

Робота спрямовувалась на потреби, що потрапили до зон незадоволеності з різною актуальністю для досліджуваного. За умов потрапляння потреби до зони D (актуальна незадоволена) досліджуваний був самим своїм станом мотивований до пошуку засобів та способів задоволення цієї потреби. Тому процес включення у роботу був легкий і не потребував додаткового мотивування на початковому етапі. Демонстрація результатів діагностичної частини методики слугувала для створення почуття відповідальності і зацікавленості в плідній спільній роботі досліджуваного і дослідника.

У випадку роботи з потребою, що потрапила до зони C (неактуальна незадоволена), досліджуваний був не завжди зацікавлений в аналізі та роботі з даними потребами, оскільки він не усвідомлював їх актуальності та важливості для себе. В даному разі процес включення до роботи полягав, зокрема, у додатковому мотивуванні.

Мотивування досліджуваного на початковому етапі нашої роботи здійснювалося за допомогою таких спонукань: а) актуалізація попередніх досягнень (наприклад, «Ми отримали цікаві результати під час діагностики сфери Ваших потреб»); б) аналіз інших потреб в їх актуальній і перспективній ієрархії; в) посилення здивування, виклик допитливості (наприклад, «Результати показали, що у Вас існує незадоволеність певних потреб у соціальній сфері»); г) акцентуація на відносній незадоволеності

(наприклад, «Певна потреба не усвідомлюється Вами, що заважає її задоволенню», «Певну потребу Ви не вважаєте актуальною, проте відчуваєте дискомфорт, пов'язаний з її незадоволенням»); д) апеляція до актуальних для клієнта соціально спрямованих потреб із зони задоволених (наприклад, «Невміння ефективно задовольнити цю потребу може перешкоджати задоволенню інших важливих для Вас потреб» (дослідник повинен був апелювати до актуальних за результатами діагностики потреб (спілкування з близькими, просування в кар'єрі тощо); е) посилення мотивів орієнтації на майбутню роботу (наприклад, «Корекційна робота допоможе Вам знайти способи ефективного досягнення задоволення потреб»).

Ефективна цільова комунікація між дослідником і досліджуваним здійснювалася відповідно до того сенсу, емоційного забарвлення, яке досліджуваний надавав ситуації задоволення потреби. Поведінкові реакції залежали від контексту роботи. Тому модель минулої чи майбутньої поведінки могла бути проявлена реакціями досліджуваного тільки у разі попадання до значимих смислів. Його реакції залежали від внутрішнього стану зацікавленості і від обсягу сформованого ним контексту.

Часткове повідомлення досліджуваному результатів тестування було спрямовано не те, щоб збільшити його рефлексію, оскільки в цьому випадку він мав можливість пізнавати нові для нього риси власної особистості.

Виходячи з того, що запорукою успіху у зміні зон незадоволеності на зони задоволеності потреб є активний запит досліджуваного як стійке усвідомлене бажання щось змінити у своїй психіці та поведінці, наприклад, позбутися надлишкової інтенсивності потреби, придбати нові способи задоволення потреб тощо. Ми намагалися використувувати його рефлексію, яку ми спрямовували на пошук досліджуваним способів виходу, наприклад, із кризового стану, для відновлення соціальних функцій.

Як у роботі із станами фрустрації, так і в роботі із станами, викликаними депривацією потреб, перехід до наступного етапу програми

відбувався за умови усвідомлення актуальності потреби, з якою мала проводитись робота.

2) *аналіз вихідних даних*. Досліджуваному демонструвався малюнок, що відповідає фрустрованій чи депривованій потребі, з якою ми збиралися проводити роботу, та повідомлялась усна інструкція: «Перед Вами малюнок із зображенням людей у певній взаємодії. Погляньте на малюнок та уявіть, які почуття, емоції переживають персонажі. Уявіть себе у подібній ситуації. Вам потрібно буде скласти розповідь за цим малюнком».

Суттєвою складовою процесу стимулювання була мета — прогнозована модель майбутнього задоволення потреби. Стимулюючим об'єктом виступав малюнок, на якому було зображено значиму для досліджуваного ситуацію задоволення потреби. Йому пропонувалось уявити себе на місці головного персонажа ситуації задоволення потреби, що зображена на малюнку.

Зазначена робота містила такі складові: а) формулювання потреби; б) уточнення розуміння соціальної потреби, задоволення якої зображено на малюнку; в) співвіднесення своїх суб'єктивних уявлень про потребу з її об'єктивним складом, окреслення предмета потреби; г) уточнення розуміння досліджуваним того, що, на його думку, дає персонажа зображена ситуація (наприклад, «Назвіть ситуацію своїми словами з позиції головного персонажа», «Що несе за собою ця ситуація?»).

Ми орієнтували досліджуваних на те, щоб у своїх відповідях вони використовували термінологію методики. Наприклад, «Ця ситуація несе визнання, успіх серед людей, популярність» (потреба у визнанні); «Ця ситуація зображує владу, силу, впливовість» (потреба у владі); «Ця ситуація зображує похвалу, схвалення, гарне ставлення групи» (потреба у схваленні); «Дружні чи романтичні відносини, комунікацію» (потреба у спілкуванні).

Задача даного етапу полягала у тому, щоб підтримати здатність досліджуваного виділяти окрему потребу як основну, відокремлювати її від несуттєвого, з тим, щоб надалі можна було б її розгортати і трансформувати.

3) *цілепокладання*. Даний етап виконувався на основі результатів попередніх етапів. Досліджуваний, враховуючи рекомендації дослідника та власні висновки, приймав рішення щодо власної мети - задовольнити потребу (знайти шляхи її задоволення) чи зменшити інтенсивність потреби (шляхом зниження її актуальності та важливості у власному житті).

На даному етапі відбувалося суб'єктивне усвідомлення мети як потреби, формування упевненості, що задоволення потреби можливе через досягнення цілі. Далі слідувало планування перспективних і конкретних дій на основі сформованої цілі. Цілі даного етапу полягали у розвитку уміння: а) самостійної постановки мети діяльності; б) прагнення до досягнення самостійно поставленої високої та реально досяжної мети.

4) *планування*. У разі прийняття рішення про зміну інтенсивності (актуальності) потреби відбувалась психотерапевтична бесіда з включенням окремих технік. До них належала, зокрема, техніка спрямування енергії напруги на іншу потребу (компенсація). Особливо це стосувалось роботи з потребами у схваленні (див. підрозділ 3.3).

У разі прийняття рішення про побудову стратегії задоволення потреби питання дослідника спрямовувалися на пошук шляхів та способів, а також на окреслення кола існуючих засобів та пошук імовірних засобів задоволення актуальної потреби:

а) аналіз наявної унікальної життєвої ситуації досліджуваного (наприклад: «Якими корисними ресурсами Ви володієте — це може бути освіта, фінансова підтримка батьків, широке коло друзів, розвинута інтуїція тощо»). Досліджуваний мав аналізувати наявність ресурсів, корисних для досягнення цілі, наприклад, спеціальні знання, особистісні якості. За певних умов використовувались вправи «Резюме» (див. Додатки);

б) уточнення місця (наприклад, «Назвіть місце, сферу життя/діяльності, де б Ви хотіли пережити ці почуття, якщо такого місця немає, то ймовірно»);

в) аналіз способів задоволення цієї потреби (наприклад, «Перерахуйте всі можливі способи, які Ви знаєте»). Опис способів задоволення даної

потреби слід було виконувати якнайдетальніше – всі мислимі (реальні і ймовірні) способи задоволення потреб цієї категорії.

Коли досліджувані скаржились на неможливість насичення потреби, на відсутність засобів її задоволення, ми намагалися переконати їх у тому, що людина відповідальна за створення засобів для досягнення та пошук способів відповідно до існуючої системи норм щодо способів задоволення потреб;

г) виділення очевидних на даному етапі труднощів та перешкод (нестача знань, умінь, матеріально-технічної бази тощо) у реалізації задоволення потреби, а також виявлення недоліків існуючих способів;

д) описання існуючих засобів, за допомогою яких можуть бути усунені труднощі та перешкоди (отримання додаткових знань на факультативах ВНЗ, залучення резервів у вигляді матеріальної допомоги, прихованих ресурсів);

е) аналіз фактів сторонньої участі у задоволенні потреб досліджуваного – вираження очікувань, цілей, адресованих досліджуваним не самому собі, а оточуючим людям (членам сім'ї, товаришам і друзям, викладачам тощо) (наприклад, «Чи маєте Ви звичку делегувати свої обов'язки іншим?», «Чи вважаєте Ви правильним, корисним залучати якомога більше людей до участі у Ваших справах?», «Назвіть людей, які можуть Вам допомогти?», «Як Ви плануєте їх залучити до роботи?»);

ж) розширення способів, описаних у пункті «г», а також усунення недоліків, описаних у пункті «д», уточнення способів самовдосконалення. Розширення здійснювалось і за рахунок вигадкування нових способів і засобів, що забезпечують ці способи, наприклад, розробка та використання більш вдалих способів. Досліджуваному пропонувалось розглянути варіанти оптимізації, наприклад, скорочення витрат часу і коштів на задоволення потреб шляхом: одночасного задоволення кількох потреб; задоволення декількох потреб за рахунок використання одного ресурсу; задоволення нових потреб за рахунок наявних ресурсів (існуючих систем, процесів, послуг тощо). Дослідник допомагав питаннями: «Як можна скоротити час?», «Чи можна залучити допомогу?», «Що, якщо Ви зробите так?»

На даному етапі доцільне підкріплення і посилення початкової мотивації. Тому дослідник повинен був звертати увагу, викликати інтерес до варіативності досягнення задоволення потреб і їх зіставлення шляхом порівняння кількох способів, наприклад, «Цей спосіб продуктивний, але матеріально затратний (займає багато часу, нечесний, аморальний тощо), а інший спосіб таких недоліків немає».

5) *стимулювання*. За допомогою позитивного стимулювання відбувалась актуалізація потреб шляхом уявного виведення потреби у зону задоволеності та побудови стратегії задоволення потреби. До такого стимулювання ми залучали пошук шляхів звеличення потреби (перспективи розвитку потреб), а також підкріплення результату позитивними емоціями, що виникають при сприятливому прогнозуванні досягнення задоволення потреби, при суб'єктивному позитивному почутті від імовірної реалізації потреби, що виникала під час бесіди.

Оскільки даний етап був спрямований на сприяння саморозкриттю і усвідомленню своїх мотивів, почуттів, конфліктів і цінностей, то важливо було, щоб досліджуваний отримав позитивний особистий досвід з установкою на подальшу роботу з розвитку власних потреб за рахунок посилення оцінювання самого досліджуваного у поєднанні з оцінкою дослідника.

Враховуючи призначення формувального експерименту як такого, що через створення спеціальних ситуацій забезпечує об'єктивні умови для розкриття психологічних закономірностей розвитку того чи іншого психічного явища, вважаємо за необхідне наголосити на тому, що саме зміст наданої допомоги досліджуваному відповідно до розробленої нами програми є вказівкою на основні тенденції у розвитку соціально спрямованих потреб, які, на нашу думку, полягають у виокремленні та усвідомленні засобів та способів їх задоволення.

Згідно із принципом усвідомлення, суть якого полягає у формуванні рефлексивного ставлення досліджуваного до власної потребової сфери,

можливості усунення стереотипного мислення, заохочування до творчої стратегії, а також принципом актуалізації, який передбачає використання минулого емоційного досвіду особи для створення позитивного емоційного підґрунтя при формуванні відповідних потреб, розвиток соціально спрямованих потреб визначається самосприйняттям суб'єкта (усвідомлення себе і значущих потреб) у системі соціальних відносин та їх переживанням як значущих для нього (механізм «закріплення за допомогою емоцій»).

3.3 Особливості роботи психолога з розвитку соціально спрямованих потреб юнацького віку.

За нашою теоретичною позицією, алгоритм роботи із соціально спрямованими потребами є сталим для всіх виділених нами потреб. Проте кожна із соціально спрямованих потреб має свої особливості, які, на нашу думку, слід було враховувати при роботі з ними. Посилаючись на дані, отримані при дослідженні особливостей розвитку соціально спрямованих потреб у юнацькому віці, ми повинні окреслити основні особливості роботи з кожною потребою.

1. *Потреба у владі* полягає в тому, що людина прагне контролювати дії людей, впливати на їх поведінку, брати на себе відповідальність за їх дії тощо.

За нашими даними, у разі неможливості особи встановити владу (у тому вигляді, у якому вона її розуміє) виникає мотиваційна напруга. Особа характеризує рівень задоволення потреби як незадовільний (нижче середнього, тобто від 0 до 5,5 балів), а актуальність потреби як високу (від 5,5 до 10 балів). У випадку такої комбінації потреба вважається фрустрованою і потрапляє до зони D (потреба актуальна та незадоволена). Головне бажання особи у такому випадку полягає у прагненні збільшити рівень контролю над ресурсами впливу на інших, на процеси, що протікають в її оточенні, тобто заволодіти засобами задоволення потреби.

Якщо необхідність виконувати дії, що представляють собою засоби задоволення потреби у владі, викликає в особи негативні емоції, то потреба у владі буде неактуальною для неї. У такому разі немає необхідності у розвитку даної потреби за виключенням випадку потрапляння до зони С (потреба неактуальна та незадоволена). Потрапляння до цієї зони побічно свідчить про депривацію, оскільки потреба хоча і характеризується досліджуваним як неактуальна, проте рівень її незадоволеності означається ним як високий.

Ми вважаємо, що така комбінація складається у результаті пригніченого розвитку потреби у владі на попередніх вікових етапах. Розвиток потреби у владі відбувається за умов її задоволення, що призводить до значимих результатів, супроводжується підтримкою дорослих, позитивними емоціями. Якщо намагання дитини реалізувати вплив на оточуючих з раннього віку ігнорується, жорстко присікається, вона не отримує досвіду задоволення потреби та її активного розвитку з подальшою депривацією потреби у владі.

При роботі з потребою у владі ми вказували досліджуваним на те, що потреба у владі є нормальною потребою людини, але дослідник повинен внести певну корекцію, враховуючи те, що певні прояви потреби у владі можуть бути деформованими (бути гіпертрофованими, задовольнятися неприйнятними способами тощо).

Звернімося до найсуттєвіших ознак. Існують два види стратегії задоволення потреби у владі: а) «для себе»; б) «для інших». Потреба у владі «для інших», що орієнтована на досягнення загальносуспільних цінностей, завжди більш корисна для суспільства. Адже індивідуальне самоствердження в такому разі стає чинником психологічно позитивних для себе та корисних для суспільства дій.

Ще одним негативним проявом особи з високою потребою у владі є бажання обов'язково очолити яку-небудь групу, часом байдуже яку. У своїй роботі ми враховували також такі можливі негативні наслідки задоволення

потреби у владі, як відсутність емоційної близькості з тими особами, над якими встановлена влада.

Вторинними цілями у формуванні потреби у владі були цілі, спрямовані на розвиток потреби у владі відповідно прийнятих соціальних вимог, легітимних способів досягнення задоволення цієї потреби.

2. *Потреба у схваленні.* Основною спрямованістю особи з високим рівнем цієї потреби є прагнення отримати схвалення та уникнути осуду (відкритого чи прихованого). Потреба у схваленні виступає першоосновою додержання суспільних норм і є однією з найважливіших соціальних потреб. Проте суть потреби у схваленні не однозначна, оскільки прагнення заслужити схвалення з боку оточуючих може послужити основою конформної поведінки.

Наші дослідження показали, що актуальна потреба особистості у схваленні відноситься до факторів, які інтенсивно впливають на її схильність до просоціальної поведінки. При порівнянні даних у вибірці досліджуваних з низьким та високим рівнем потреби у схваленні встановлено, що її високий рівень суттєво впливає на вираженість показників, які свідчать про схильність особи до конформної поведінки [152]. Це, у свою чергу, змушує людину сліпо слідувати загальноприйнятим стандартам, пасивно поступатися власною думкою на користь інших, піддаватися тиску групових норм тощо.

З огляду на це, ми вважаємо недоцільним сприяти розвитку потреби у схваленні. Але жодна потреба не може бути названа «поганою». Оскільки негативними є лише її надмірні/недостатні прояви або антисоціальні деформовані способи задоволення, то робота з досліджуваними, які через недостатню задоволеність при високій актуальності відчували фрустрацію потреби у схваленні, проводилась за дещо зміненою схемою. Вона була спрямована на зниження напруги не шляхом задоволення потреби, як у випадках з іншими потребами, а шляхом зменшення її актуальності для особистості.

Сильна потреба у схваленні зумовлює пасивне дотримання суспільної думки, безініціативність, неможливість прийняття самостійного рішення, тому розвивальну стратегію ми зосредили на трьох напрямках:

1. Позбавлення від прагнення сподобатися будь-кому в меті, способах і результатах діяльності.

Вправа з малюнком. Пропонується поглянути на малюнок, на якому зображено декілька людей (або мається на увазі присутність людей у залі).

«Подивіться на групу людей, серед них присутні ваші родичі, найстарші покоління. Ви розповідаєте історію про участь у науковому семінарі. Ви знаєте, що подробиці їм сподобаються. Як вони сприймають цю історію?» (Досліджуваний відповідає, що слухачі сприймають схвально, заохочують, не критикують).

«Уявіть, що Ви розповідаєте цю ж саму історію у колі друзів по секції боксу. Уявіть, як Ви розповідаєте їм історію. Як вони сприймають цю історію?» (Досліджуваний відповідає, що слухачі не зацікавлені, можуть осуджувати, насміхатися).

Висновок, який слід було зробити: «Скільки існує людей – стільки існує точок зору і неможливо подобатися усім». «Те, чим Ви займаєтеся (не порушуючи закон), чому присвячуєте час та сили — це справа Ваших уподобань». Якщо слідувати лише схваленню оточуючих, то існує ризик, що у іншому колі отримаєш осуд. Звичайно, ми звикли дослухатися до думки осіб із референтних кіл, проте на етапі юнацького віку особа повинна виробити власну систему цінностей та моральних принципів та бути стійкою до маніпуляцій з боку оточення.

Для підкріплення цієї думки ми приводили слова Л.М.Толстого: «У тому, щоб робити те, що робиш, - не для свого тіла, не для своєї душі, а тільки для того, щоб отримати схвалення людей, - в цьому одна з головних причин дурного життя людей».

3. *Підвищення відповідальності та самостійності.* При наявності у досліджуваного напруги, пов'язаної з нестачею схвалення, неможливістю

виконувати дії без схвалення референтної групи чи особи, потрібно було зосередитися на підвищенні усвідомлення ним своєї самостійності та відповідальності за своє життя. При наданні допомоги у взятті на себе цієї відповідальності ми використовували техніку, згідно з якою, якщо досліджуваний скаржився на несприятливу ситуацію в його житті, дослідник цікавиться тим, як досліджуваний сам створив цю ситуацію. Разом із досліджуваним ми аналізувати його відповідальність за власні нещастя і власні досягнення: «Пригадайте, коли Ви змушені були діяти певним чином через те, що не хотіли розчаровувати когось? Через те, що хотіли догодити комусь? Як часто це траплялося? Як ви себе відчували? Як це відбилось на вашому житті?»

Як додаткову ми використовували вправу «Похвала самому собі», мета якої полягала в тому, щоб навчитися схвалювати, підбадьорювати і надихати самого себе, із такими завданнями: 1. Пригадайте подію, коли Ви досягли успіху, проявивши наполегливість, цілеспрямованість, кмітливості і т.п. Пригадайте емоційний стан (задоволення, підйом), у якому перебували в ситуації успіху і перемоги. 2. Похваліть себе. Скажіть самому собі декілька приємних слів. Наприклад: «Молодець! Чудова робота! Так тримати далі!». 3. Зобов'яжіть себе і далі так працювати (наприклад, виявити наполегливість, цілеспрямованість тощо) [95].

4. *Розвиток комунікативної сміливості.* Основним страхом людей з високою потребою у схваленні є соціальний осуд. Вони, як правило, остерігаються викладати свою точку зору. Якщо ситуація вимагає висловлення відмінної від опонента точки зору, вони відчують дискомфорт, у їх висловлюваннях переважають слова невпевненості («я можу помилятись», тощо). У зв'язку з цим досліджувані пропонувались такі завдання: а) перерахувати авторитетних осіб, назвати, у чому клієнт принципово не згоден з їх позицією, сформулювати цю думку з тим, щоб надалі озвучити її, якщо в житті виникне така необхідність (наприклад,

необхідність заперечити у чомусь); б) поставити за мету брати активну участь у дискусіях, що розгортаються, наприклад, у його колі спілкування.

Дана робота з потребою у схваленні хоча і проводилась за загальною схемою, проте була спрямована не на підвищення мотивації задоволення цієї потреби, а на досягнення стійкості до маніпуляцій та критики інших людей. Виходячи з вищенаведеного, первинна мета роботи з потребою у схваленні полягла у зменшенні інтенсивності напруги потреби шляхом зменшення її актуальності для особистості.

5. *Робота з потребою у спілкуванні.* Так як фрустрація потреби у спілкуванні не тільки ускладнює участь в міжособистісних стосунках, але й суттєво впливає на здоров'я. У разі виникнення розбіжності між домаганнями на спілкування і реальними можливостями індивіда спілкуватися з оточуючими виникає напруга. В осіб, які мають високий рівень потреби у спілкуванні, але позбавлені можливості задовольнити її через свою низьку позицію в соціометричній структурі, у результатах діагностики ця потреба виявляється у зоні фрустрації. Незадоволення при високому рівні актуальності викликає почуття дискомфорту, напруженості і прагнення привести ситуацію до збалансованого виду.

У випадку, коли особа характеризує рівень задоволення потреби як задовільний (середній або вище середнього, тобто від 5,5 до 10 балів), а актуальність потреби як невисоку (від 0 до 5,5 балів), потреба потрапляє до зони А (потреба неактуальна та задоволена). Низький рівень актуальності потреби у спілкуванні може свідчити про наявність у індивіда на даному етапі тенденції до усамітнення, що є зворотним боком потреби у спілкуванні.

У ранній юності наявність потреби в усамітненні є нормою. Вважається, що відсутність цієї потреби свідчить про те, що особистість розвивається недостатньо інтенсивно для свого віку. З іншого боку, різке переважання потреби в усамітненні у деяких випадках може бути тривожною ознакою [200]. чіііі

У роботі використовувалась додаткова вправа із такими завданнями: «Запишіть п'ять своїх позитивних та негативних рис, які допомагають чи заважають Вам у спілкуванні з людьми. (Наскільки Ви здатні любити? Наскільки добре вмієте вислуховувати співрозмовників і розкривати себе? Яким чином Ви утримуєте людей на відстані? Чи часто Ви ухиляєтеся від реальних стосунків з іншими людьми і чому?)».

6. *Потреба у визнанні.* Основною спрямованістю особистості з високою потребою у визнанні є прагнення отримати публічне визнання власних досягнень. Задоволення потреби у визнанні сприяє збільшенню впевненості у собі, росту мотивації досягнення.

При роботі з розвитку цієї потреби ми пам'ятали, що негативними її сторонами є марнославство. Визнання враховується тоді, коли хто-небудь відзначає або нагороджує іншого (інших) за хорошу роботу або досягнення позитивних результатів. Визнання враховується також, коли хто-небудь констатує хорошу якість, акуратність, оригінальність роботи іншої людини.

У нашій роботі ми використовували таку вправу: «Пригадайте свій успіх у минулому? Які емоції Ви відчували? Як він вплинув на Ваше життя і діяльність?».

До визнання належать твердження, у яких передбачається можливість винагороди, що характеризує визнання як позитивне досягнення. Особливу увагу ми звертали на те, якщо досліджуваний у розповіді про ситуацію досягнення задоволення потреби у визнанні виказував тільки можливість похвали або винагороди з боку оточення, то це трактувалось нами як потреба у схваленні.

3.4 Аналіз результатів формульовального експерименту

У ході експерименту передбачвся розвиток досліджуваних умінь та навичок, спрямованих на: а) аналіз власної потребової сфери; б) пошук існуючих та ймовірних шляхів задоволення потреб та їх закріплення; в) пошук та вибір серед існуючих та альтернативних засобів задоволення соціально спрямованих потреб.

До досліджувальної вибірки увійшло 60 осіб з однією або більше незадоволеними соціально спрямованими потребами (зони С та D). Дана вибірка була розділена на дві частини - експериментальну та контрольну групу по 30 осіб у кожній.

Учасникам експериментальної групи в індивідуальному порядку пропонувалося розглянути стимульний матеріал (малюнок, що за результатами діагностики відповідає незадоволеній потребі індивіда), та проаналізувати ситуацію, зображену на малюнку відповідно до завдань програми.

З боку дослідника необхідний був високий ступінь втручання і контролю над основними етапами роботи з потребою. Кожен учасник експериментальної групи пройшов два індивідуальних сеанси тривалістю 45 хвилин з інтервалом в один тиждень.

Після формувального експерименту була проведена повторна (контрольна) діагностика рівня задоволеності соціально спрямованих потреб. Інтервал між початком формувального експерименту та контрольною діагностикою становив 5 місяців.

На момент початку формувального експерименту за допомогою методики АССПО у групі Е (експериментальна) та К (контрольна) ми діагностували таку кількість випадків задоволеності / незадоволеності у поєднанні з актуальністю / неактуальністю потреб. Відповідно до поєднання цих факторів потреби потрапляли до однієї з чотирьох зон (Таблиця 3.4.1) :

Таблиця 3.4.1

Результати діагностики рівня соціально спрямованих потреб за методикою АССПО (експериментальна та контрольна групи)

Гру	Зони	Кількість випадків потраплянь потреб до зон
-----	------	---

па					
		(досягнення) Визнання	(домінування)Влада	Схвалення	Спілкування (приналежність)
Експериментальна	Зона А «неактуальна та задоволена»	6	16	14	4
	Зона В «актуальна та задоволена»	10	4	2	8
	Зона С «неактуальна та незадоволена»	0	0	0	2
	Зона D «актуальна та незадоволена»	14	10	14	16
Контрольна	Зона А «неактуальна та задоволена»	6	18	16	4
	Зона В «актуальна та задоволена»	8	2	2	8
	Зона С «неактуальна та незадоволена»	0	0	0	0
	Зона D «актуальна та незадоволена»	16	10	12	18

Нагадаємо, що потрапляння до кожної зони зумовлено певною комбінацією критеріїв задоволення/незадоволення у поєднанні з критерієм актуальності/неактуальності соціально спрямованої потреби.

В експериментальній групі Е встановлено таке:

- Потреба у визнанні: задоволена неактуальна – 6 осіб, задоволена актуальна – 10 осіб, незадоволена актуальна – 14 осіб, незадоволена неактуальна – немає.

- Потреба у владі: задоволена неактуальна – 16 осіб, задоволена актуальна – 4 особи, незадоволена актуальна – 10 осіб, незадоволена неактуальна – немає.
- Потреба у схваленні: задоволена неактуальна – 14 осіб, задоволена актуальна – 2 особи, незадоволена актуальна – 14 осіб, незадоволена неактуальна - немає.
- Потреба у спілкуванні: задоволена неактуальна – 4 осіб, задоволена актуальна – 8 чол., незадоволена актуальна – 16 осіб, незадоволена неактуальна – 2 особа.

В групі К (контрольна) ми діагностували таку кількість випадків:

- Потреба у визнанні: задоволена неактуальна – 6 осіб, задоволена актуальна – 8 осіб, незадоволена актуальна – 16 осіб, незадоволена неактуальна – немає.
- Потреба у владі: задоволена неактуальна – 18 осіб, задоволена актуальна – 2 особи, незадоволена актуальна – 10 осіб, незадоволена неактуальна - немає.
- Потреба у схваленні: задоволена неактуальна – 16 осіб, задоволена актуальна – 2 особи, незадоволена актуальна – 12 осіб, незадоволена неактуальна - немає.
- Потреба у спілкуванні: задоволена неактуальна – 4 особи, задоволена актуальна – 8 осіб, незадоволена актуальна – 18 осіб, незадоволена неактуальна – немає.

Також перед початком експерименту, ми діагностували рівні потреби у схваленні за методикою «Оцінка потреби у схваленні» в групі Е (експериментальна) та в групі К (контрольна) (таблиця 3.4.2).

Таблиця 3.4.2

**Результати діагностики рівня потреби у схваленні
експериментальної та контрольної групи**

за методикою «Оцінка потреби у схваленні» Ю. Л. Ханіна

Групи	Рівні потреби у схваленні		
	Низький (0-5 балів)	Середній (6-12)	Високий (13 і вище)
Е	10 осіб	8 осіб	12 осіб
К	10 осіб	12 осіб	8 осіб

Далі перед початком експерименту ми діагностували рівні потреби у спілкуванні в учасників групи Е (експериментальна) та групи К (контрольна) за методикою «Потреба у спілкуванні» (таблиця 3.4.3)

Таблиця 3.4.3

**Результати діагностики рівня потреби у спілкуванні
експериментальної та контрольної груп
за методикою «Потреба у спілкуванні» Ю. М. Орлова**

Групи	Рівні потреби у спілкуванні		
	Низький (0-16 балів)	Середній (17-25 балів)	Високий (26 балів і вище)
Е	8	12	10
К	10	12	8

Через п'ять місяців після проведення роботи з розвитку соціально спрямованих потреб обидві групи – контрольна та експериментальна – взяли участь у контрольній діагностиці. При проведенні повторної (контрольної) діагностики були використані зазначені вище методики.

Імовірно, сприйняття своєї потребової сфери у досліджуваних юнаків та дівчат після експерименту та тих, хто не брав участі у експерименті, можуть значно різнитися між собою. Це пов'язано з тим, що бачення одного і

того ж явища різними людьми залежить від їхнього минулого досвіду. Загалом ми визначили, що у результаті роботи з соціально спрямованими потребами із зони незадоволеності, рівень задоволеності соціально спрямованих потреб значно зріс, при збереженні первинно високого рівня актуальності. Це дозволило вказаним потребам у переважній більшості випадків потрапити до зони В (потреба актуальна та задоволена).

За методикою «Аналіз соціально спрямованих потреб особистості» (АССПО) були отримані такі дані (див. табл.3.4.4).

Таблиця 3.4.4

**Порівняння результатів контрольної діагностики
(зміни зон потреб в експериментальній та контрольній групі)
за методикою АССПО**

Група	Зони	Кількість випадків потраплянь потреб до зон			
		Визнанні Потреба у	Владі Потреба у	Схваленні Потреба у	Спілкуванні Потреба у
Експериментальна	Зона А «неактуальна та задоволена»	4	14	26	6
	Зона В «актуальна та задоволена»	22	12	4	24
	Зона С «неактуальна та незадоволена»	0	0	0	0
	Зона D «актуальна та незадоволена»	4	4	0	0
	Зона А «неактуальна та задоволена»	6	18	16	4

Контрольна	Зона В «актуальна та задоволена»	8	2	2	8
	Зона С «неактуальна та незадоволена»	0	0	0	0
	Зона D «актуальна та незадоволена»	16	10	12	18

Потреби розподілялись по зонам за двома критеріями: а) рівень задоволеності (незадоволеності); б) актуальність (неактуальність). Результати контрольної діагностики після завершення роботи в експериментальній групі свідчать, що кількість випадків з: а) незадоволеною актуальною потребою у визнанні зменшилась, кількість випадків із задоволеною (актуальною та неактуальною) потребою збільшилась; б) незадоволеною актуальною потребою у владі зменшилась, кількість випадків із задоволеною (актуальною та неактуальною) потребою збільшилась; в) незадоволеною актуальною потребою у схваленні зменшилась, кількість випадків із задоволеною неактуальною потребою збільшилась; г) незадоволеною актуальною потребою у спілкуванні зменшилась, кількість випадків із задоволеною (актуальною та неактуальною) потребою збільшилась.

Як бачимо, в експериментальній групі кількість осіб з незадоволеними потребами у зоні С (незадоволена-неактуальна) та D (незадоволена-актуальна) зменшилась, відповідно зросла кількість осіб з потребами в зоні А (задоволена-неактуальна) та в зоні В (задоволена-актуальна).

Результати контрольної діагностики свідчать про чисельну зміну зон, і, отже, про суттєві зміни показників задоволеності/незадоволеності та актуальності/неактуальності потреб в експериментальній групі.

Результати контрольної діагностики у контрольній групі (К) представлені у таблиці 3.4.4. свідчать про незначну зміну зон у контрольній групі у порівнянні з експериментальною, отже, про несуттєві зміни показників задоволеності/незадоволеності та актуальності/неактуальності соціально

спрямованих потреб у осіб, які не брали участі у формувальному експерименті.

Розглянемо детальніше, які саме зміни у задоволеності та актуальності соціально спрямованих потреб відбулися в експериментальній групі після експерименту.

Після підрахування t-критерію Стьюдента між результатами діагностики експериментальної групи за методикою «Аналіз соціально спрямованих потреб особистості» були отримані такі коефіцієнти:

- потреба у визнанні: задоволена / незадоволена $t = 2,19$; актуальна / неактуальна $t = 0,02$; показник t-критерію свідчить про такі статистично достовірні зміни, як ріст рівня задоволеності потреб та відсутність змін у актуальності даної потреби для досліджуваних. Ми вважаємо, що ріст задоволеності даної потреби у досліджуваних експериментальної групи поряд зі збереженням рівня актуальності є показником успішного засвоєння та використання на практиці стратегій задоволення потреби, побудованих у ході роботи;
- потреба у владі: задоволена / незадоволена $t = 2,32$; коефіцієнт Стьюдента значущий за критерієм задоволеності/незадоволеності і свідчить про те, що статистично достовірні зміни відбулися у бік збільшення задоволеності потреби. Актуальна / неактуальна $t = 0,23$; коефіцієнт за критерієм актуальності/неактуальності свідчить про те, що статистично значущих змін в актуальності даної потреби у досліджуваних не зафіксовано.

Такі результати свідчать про досягнення цілей роботи з розвитку потреби у владі, за умовами якої переміщення потреби у зону задоволеності повинно відбутися шляхом досягнення її задоволення через використання оптимальних способів та засобів, спрямованих на збільшення рівня контролю досліджуваного над ресурсами впливу на інших, на процеси, що протікають у

його оточенні, тобто на оволодіння засобами задоволення потреби без зменшення її значимості (актуальності) для досліджуваного;

- потреба у схваленні: задоволена / незадоволена $t = 3,67$; актуальна / неактуальна $t = 3,91$; показники t-критерію Стьюдента свідчать про позитивні зміни, що відбулися як за рахунок збільшення задоволеності потреби (статистично значущі зміни), так і за рахунок зниження актуальності потреби (статистично значущих змін). Дані показники t-критерію Стьюдента свідчать про відповідність результатів цілям роботи щодо потреби у схваленні, за умовами якої переміщення потреби в зону задоволеності повинно відбутися переважно через досягнення зменшення її значення для досліджуваного, а не через досягнення її задоволення;
- потреба у спілкуванні: задоволена / незадоволена $t = 3,94$; актуальна / неактуальна $t = 0,21$; статистично достовірні зміни відбулися за рахунок збільшення задоволеності потреби у спілкуванні (коефіцієнт Стьюдента значущий), при збереженні актуальності потреби (статистично значущих змін не зафіксовано). Встановлено, що зростання рівня задоволення потреби у спілкуванні відбулося завдяки окресленню стратегій, спрямованих на оптимізацію комунікації, що полягали в усуненні існуючих розбіжностей між домаганнями на спілкування і реальними можливостями індивіда спілкуватись з оточуючими. Стратегії полягали у пошуку можливостей задовольнити потребу через зростання своєї позиції в соціометричній структурі референтної групи.

Порівняємо дані, які ми отримали від досліджуваних у контрольній групі на початку проведення експерименту і через п'ять місяців після експерименту за t-критерієм Стьюдента для залежних вибірок:

- потреба у визнанні: задоволена / незадоволена $t = -0,3$;
актуальна / неактуальна $t = 0,61$;
- потреба у владі: задоволена / незадоволена $t = 1,07$; актуальна /
неактуальна $t=0,37$;
- потреба у схваленні: задоволена / незадоволена $t = 1,57$;
актуальна / неактуальна $t = 0,76$;
- потреба у спілкуванні: задоволена / незадоволена $t = 1,59$;
актуальна / неактуальна $t = - 0,46$.

Коефіцієнти не є значущими. Отже, вагомих змін у задоволеності чи актуальності соціально спрямованих потреб особистості в учасників контрольної групи не відбулось.

Отже, ми можемо підсумувати, що соціально спрямовані потреби у досліджуваних в експериментальній групі перейшли до зон задоволеності через збільшення рівня задоволення або шляхом зменшення актуальності (у випадку потреби у схваленні). Це означає, що стан потребової сфери соціально спрямованих потреб у визнанні, владі, схваленні, спілкуванні можна вважати стабільним та позитивним.

За методикою «Діагностика ступеня задоволеності основних потреб» (метод парних порівнянь В.В.Скворцова) порівняння результатів, отриманих в експериментальній групі до та після формувального експерименту мають такі коефіцієнти t-критерію Стьюдента:

- потреба у спілкуванні $t = -5,68$, що є значимим показником і свідчить про зростання ступеня задоволеності цієї потреби;
- потреба у визнанні $t = - 2,45$, що також є значимим показником і свідчить про зростання ступеня задоволеності цієї потреби.

Порівняння результатів, отриманих за методикою «Діагностика ступеня задоволеності основних потреб» у контрольній групі до та після формувального експерименту, дало можливість отримати такі коефіцієнти t-критерію Стьюдента:

- потреба у спілкуванні показник $t = -1.07$ свідчить про те, що зміни у ступені задоволеності цієї потреби не є статистично значимими;
- потреба у визнанні показник $t = 1$ свідчить про те, що зміни у ступені задоволеності цієї потреби не є статистично значимими.

Результати контрольного експерименту експериментальної та контрольної груп за методикою «Оцінка потреби у схваленні» Ю. Л. Ханіна представлено у таблиці 3.4.5.

Таблиця 3.4.5

**Результати контрольного експерименту
експериментальної та контрольної груп
за методикою «Оцінка потреби у схваленні» Ю. Л. Ханіна**

Групи	Рівні потреби у схваленні		
	Низький (0-5 балів)	Середній (6-12)	Високий (13 і вище)
Е	16 осіб	14 осіб	0 осіб
К	8 осіб	8 особи	4 особи

При порівнянні результатів даної методики у осіб в експериментальній групі до і після експерименту було з'ясовано, що існують статистично достовірні зміни рівня потреби у схваленні за t-критерієм Стьюдента $t = 3,21$.

Такий показник свідчить про зниження рівня потреби у схваленні у членів експериментальної групи. Ми вважаємо, що такі зміни відбулися в результаті проведення роботи з потребою у схваленні у напрямку зниження її важливості для особи.

Критерій Стюдента для контрольної групи $t = 0.22$ свідчить, що в контрольній групі після формувального експерименту за період з жовтня по квітень значимих змін рівня потреби у схваленні не відбулося.

Результати контрольного використання методики «Потреба у спілкуванні» Ю. М. Орлова в експериментальній та контрольній групах представлено у таблиці 3.4.7

Таблиця 3.4.6

**Результати контрольного зрізу
в експериментальній та контрольній групі
за методикою «Потреба у спілкуванні» Ю. М. Орлова**

Група	Рівні потреби у спілкуванні		
	низький (0-16 балів)	середній (17-25 балів)	високий (26 балів і вище)
Е	8	18	4
К	10	12	18

Коефіцієнт Стюдента $t=1,51$ для експериментальної групи та для контрольної групи $t = -0.16$ не є значущими. Отже, вагомих змін у значущості

потреби спілкуванні у учасників обох груп не відбулось. Даний результат слід трактувати з оглядом на параметри, які визначаються в методиці Ю. М. Орлова. Рівень потреби у спілкуванні в даному випадку — це рівень значущості цієї потреби для досліджуваних. Нагадаємо, що розвивальна робота з потребою у спілкуванні не полягала у зниженні значущості цієї потреби для досліджуваних та зниженні її сили (як, наприклад, у випадку з потребою у схваленні).

Загалом же, оцінюючи зміни у соціально спрямованих потребах у владі, схваленні, спілкуванні та визнанні, які відбулися в учасників програми, можна стверджувати, що ці зміни є значущими. Дане твердження засвідчується порівнянням результатів експериментальної групи до та після експерименту (t-критерій Стьюдента для залежних вибірок). У результаті участі у формульованому експерименті в якості учасників експериментальної групи у досліджуваних юнаків та дівчат виробилось нове бачення самих себе через призму власних соціально спрямованих потреб. Внаслідок цього у ході роботи вони визначили свою лінію поведінки, яка допомогла їм краще контактувати з оточуючими, виконувати ефективні дії оптимальними способами задля задоволення власних соціально спрямованих потреб.

Протягом п'яти місяців після участі у формульованому експерименті ці юнаки та дівчата мали змогу осмислити нові стратегії, реалізувати їх на практиці, усвідомити ті об'єктивні і суб'єктивні зміни, які відбуваються в їхній потребовій сфері. Тому в експериментальній групі після проходження сеансу у більшості учасників експерименту показники рівня задоволеності потреб зросли, потреби перейшли із зон незадоволеності зона С (неактуальна та незадоволена) та зони D (актуальна та незадоволена) у зони задоволеності. Проте у контрольній групі за період між первинною та повторною діагностикою на відміну від експериментальної групи значущих змін не відбулось.

У зв'язку з цим слід зазначити, що досліджувані обох груп перебували в однакових умовах навчального процесу як під час первинної діагностики та

роботи, так і протягом 5 місяців до повторної діагностики. Учасники не змінювали місця навчання та проживання.

Випадки зниження рівня актуальності потреби у схваленні ми розглядаємо як окремих випадок, адже дана потреба була виключення стосовно стандартних цілей корекції, і робота була спрямована не на пошук способів та засобів її найкращого задоволення, а на зменшення важливості даної потреби для досліджуваної особи. До вибірки групи для формуального експерименту обиралися досліджувані, зокрема, з незадоволеною потребою у схваленні. Цим досліджуваним притаманна була така комбінація: коли потреба у схваленні була актуальною, то високим був і рівень її незадоволеності. На питання «Наскільки Вам не вистачає даної потреби?» досліджувані з високим рівнем цієї потреби ставили високий бал, і одночасно на питання «Наскільки для Вас важлива ця потреба взагалі?» теж виставлявся високий бал. Таким чином, потреба у схваленні потрапляла до зони D (незадоволена та актуальна).

Після проходження сеансу роботи на питання «Наскільки Вам не вистачає даної потреби?» досліджувані з початковим високим рівнем цієї потреби ставили низький бал. На питання «Наскільки для Вас важлива ця потреба взагалі?» теж виставлявся низький бал. Таким чином, усі досліджувані з високим рівнем потреби у схваленні у ході формуального експерименту зрушували дану потребу із зони D (незадоволена актуальна) до зони A (потреба неактуальна та задоволена). Потрапляння даної потреби до зони A відповідало прямій меті роботи з потребою у схваленні. Рідше потреба потрапляла до зони B (задоволена та актуальна), що є небажаним результатом виключно для потреби у схваленні, адже задоволеність і актуальність потреби у схваленні свідчить про те, що досліджуваний знайшов способи підлаштовуватися під думку оточуючих, має слабку орієнтацію на власні внутрішні бажання.

У цілому робота за нашою програмою з розвитку соціально спрямованих потреб сприяла: а) саморозкриттю, усвідомленню особою

власної сфери потреб; б) профілактиці та усуненню кризових станів, спричинених потребою напругою; в) зменшенню рівня незадоволеності соціально спрямованих потреб; г) зменшенню значимості соціально спрямованої потреби у схваленні.

Висновки до третього розділу

1. Задоволенню потреби заважають такі суб'єктивні фактори: а) відсутність навичок аналізувати потреби та пов'язана з цим неможливість чітко визначити предмет потреби; б) відсутність знань про легітимні, оптимальні та ефективні способи та шляхи реалізації соціально спрямованої потреби; в) низька самооцінка та пов'язане з нею спотворення прогнозів ймовірності задоволення потреби; г) низький рівень домагань.

2. Описано особливості впливу емоцій на поведінку, який визначається ставленням людини до свого емоційного стану та відзначається принципом максимізації позитивних емоцій і мінімізації негативних. Підтверджено вельми значну роль емоцій у трансформації потреб людини, в організації її особистісної ієрархії.

3. Описано особливості проявів фрустрації та депривації потреби у визнанні, владі, схваленні та спілкуванні як основних соціально спрямованих потреб у юнацькому віці, а також рекомендації щодо розвитку цих потреб. Розроблено та апробовано програму з розвитку соціально спрямованих потреб особистості у юнацькому віці. Дана програма є розробкою послідовності впливів на незадоволені соціально спрямовані потреби відповідно до таких етапів: а) включення до корекційної роботи; б) аналіз вихідних даних (формулювання потреби) з доданням цілепокладання, планування, аналізу способів задоволення цієї потреби та описання існуючих засобів, виділення очевидних на даному етапі труднощів та перешкод, аналізу фактів сторонньої участі, розширення способів; в) стимулювання; г) завершення роботи.

4. Розвивальна робота розширює уявлення особистості про власну потребу сферу і відкриває нову точку зору на способи та засоби задоволення соціально спрямованих потреб, навчає самостійному аналізу потребової сфери, розвитку потреб. Вона призводить до збільшення рівня задоволеності незадоволених потреб, усунення станів депривації та фрустрації. Відбувається зростання кількості випадків потрапляння потреб до зони А (задоволена неактуальна) та до зони В (задоволена актуальна) при зменшенні випадків з незадоволеними потребами у зоні С (незадоволена неактуальна) та D (незадоволена актуальна).

5. Підрахунок t-критерію Стьюдента між результатами діагностики експериментальної групи за методикою «Аналіз соціально спрямованих потреб особистості» до та після експерименту показав статистично достовірні зміни, що відбулися у досліджуваних, які брали участь у роботі, за рахунок збільшення задоволеності потреби, при збереженні актуальності потреби (і збільшення задоволеності потреби при зменшенні актуальності, у випадку роботи з потребою у схваленні). Потреба у схваленні, висока актуальність якої викликана прагненням отримати похвалу, а незадоволеність, спричинена неможливістю повністю уникнути осуду оточення, підлягала дії методів зниження потребової напруги (позбавлення прагнення сподобатися будь-кому, підвищення відповідальності та самостійності, розвиток комунікативної сміливості). Виявлено ріст задоволеності даної потреби при одночасному суттєвому зниженні рівня її актуальності. За результатами формувального експерименту відбулися статистично достовірні зміни у показниках потреби у владі (домінуванні) у бік збільшення її задоволеності при цьому зміни актуальності даної потреби виявилися статистично несуттєві. Зафіксовано зростання задоволеності потреби у приналежності (спілкуванні) при збереженні її актуальності.

У контрольній групі, що не брала участі у розвивальній роботі, суттєвих змін показників задоволеності/незадоволеності та актуальності/неактуальності не відбулося.

6. У ході експерименту відкореговано процес розвитку соціально спрямованих потреб студентів шляхом розширення їх уявлень про власну потребу сферу і відкриття нової точки зору на способи та засоби задоволення потреб, посилення рефлексії. У досліджуваних розвинулось прагнення до самостійності, з одночасним прийняттям відповідальності за свої потреби, рішення та дії, посилювалося устремління до власного благополуччя та добробуту оточуючих, доброзичливих стосунків з ними, що свідчить про загальну позитивну динаміку просоціального розвитку потребової сфери. Порівняльний аналіз результатів контрольної та експериментальної груп показав стійкість досягнутих змін, чим підтвердив ефективність апробованої програми розвитку соціально спрямованих потреб особистості..

ВИСНОВКИ

У висновках дисертації наведено теоретичне узагальнення та нове наукове вирішення проблеми розвитку соціально спрямованих потреб у юнацькому віці. Розробка цієї проблеми включала в себе уточнення поняття «соціально спрямовані потреби» та виокремлення їх видів, домінуючих у юнацькому віці; розробку та апробацію діагностичної методики; дослідження особливостей соціально спрямованих потреб у ранньому та зрілому юнацькому віці; розробку та апробацію програми їх розвитку.

1. Теоретичні підходи до вивчення соціально спрямованих потреб ґрунтуються на ідеях нужди, відносин між суб'єктом та об'єктом потреби, станів психічної напруги та суспільно корисних способів її зниження. Сутність соціально спрямованих потреб розглядалась нами як система спонукання індивіда до здійснення відповідних цільових дій, як навчання засобам їх задоволення з огляду на категорії мотивації, причини та наслідку,

явища та його сутності, змісту та форми, що уможлиблює їх розуміння в особистісно-діяльнісній парадигмі як виду вищих потреб.

Відповідно до цього соціально спрямовані потреби розглядаються як інтернальний регулятор соціального буття людини, що допомагає відновити порушену рівновагу між нею і середовищем, усвідомити необхідність досягти бажаних умов їх реалізації у відповідності з власним баченням себе, своїх соціальних ролей та успішності їх виконання, що надалі визначає особливості поведінкових реакцій у відповідь.

2. Соціально спрямовані потреби, як внутрішній організуючий принцип соціального функціонування індивіда, суб'єктивно переживаються людиною як протиріччя між власними уявленнями про належне та реальним станом речей. Вирішення цього протиріччя відбувається шляхом постановки мети на основі усвідомленої мотивації, освоєння засобів реалізації соціально спрямованої потреби, активації механізмів пошуку, мобілізації енергії з метою оволодіння предметом потреби. Розуміння предмета потреби, дійових засобів відновлення порушеної рівноваги між Я і соціальним довкіллям вказує на особливості уявлень індивіда юнацького віку про себе та власну соціальну значущість.

У соціально спрямованих потребах представлено зміст і функцію спрямованості особистості щодо інструментальної активності у соціальному та предметному середовищі. В особистості юнацького віку це виражається у таких взаємовідносинах із соціальним довкіллям: а) вплив суб'єкта на соціум у реалізації *потреби у владі (домінуванні)*; б) вплив соціуму на суб'єкт, що сприймається відповідно до *потреби у схваленні*; в) встановлення реципрокних відношень між суб'єктом і соціумом як реалізація *потреби у спілкуванні (приналежності, міжособистісної взаємодії)* та *потреби у досягненні (визнанні, успішності, повазі)*.

Доведено, що період юності є сензитивним для розвитку потребової сфери особистості, зокрема соціально спрямованих потреб.

3. Створено та апробовано оригінальну методику діагностики соціально спрямованих потреб, яка дозволяє виявити особливості стану їх усвідомлення, задоволеності та актуальності.

Визначено, що при високому рівні розвитку потреб незалежно від значущості (актуальності) даної потреби для індивіда у поточний момент її оцінка знаходиться у межах зон задоволеності, якщо суб'єкт володіє достатнім арсеналом засобів її задоволення, вміє своєчасно їх застосовувати, залежно від зміни ситуації, швидко розпізнає та усвідомлює виникнення нової актуальної потреби. Потрапляння потреби до зон фрустрації свідчить про готовність особистості юнацького віку вживати активні дії, щоб отримати моральну підтримку, схвалення оточуючих, досягти визнаної успішності у виконанні будь-яких дій чи зайняти домінуючу позицію у групі, що відповідає провідним соціально спрямованим потребам, проте вони не володіють необхідними засобами, якостями, знаннями, вміннями для реалізації успішних стратегій задоволення даного виду потреб на новому онтогенетичному етапі.

4. Експериментально доведено значущість для сучасного юнацтва комплексу виокремлених соціально спрямованих потреб, їх відповідність провідним мотиваторам у цьому віковому періоді. При цьому на етапі студентського життя найбільш задоволеною серед них є потреба у схваленні, а найменш – потреба у владі, що віддзеркалює вікові особливості розвитку юнаків та юнок: особистісне та професійне самовизначення, усвідомлення себе суб'єктом власної життєдіяльності, встановлення позиції активного суб'єкта суспільства, пошук сенсу життя. Виявлено, що у соціально спрямованих потребах представлено зміст і функцію спрямованості особистості щодо інструментальної активності у соціальному та предметному середовищі.

5. Виявлено такі *вікові* особливості розвитку потребової сфери сучасного юнацтва: часткове задоволення основних потреб; висока актуалізованість соціально спрямованих потреб у свідомості; низька

осмисленість засобів та способів їх задоволення. Особливістю *динаміки* змін потребової сфери у юнацькому віці є: зниження з віком показників міри актуальності потреби у безпеці; зниження показників актуальності соціально спрямованих потреб у спілкуванні, а також у схваленні; загальна тенденція до налагодження частоти та емоційного тону соціальних контактів, зменшення соціальної дистанції між індивідом та іншими особами в групі до рівня бажаності; посилення актуальності матеріальних потреб, потреби у визнанні (досягненні успіху) та самореалізації з переходом до зрілої юності.

6. Виявлено зв'язки між потребами особистості та рисами особистості в осіб юнацького віку, що вказують на можливість таких узагальнень. Актуалізована незадоволена соціально спрямована потреба сприяє закріпленню певних рис особистості, що призводять до її задоволення. Незадоволеність соціально спрямованої потреби при виражених рисах, що мають сприяти задоволенню, свідчить про її недостатній розвиток, а саме – про невелику кількість засобів її задоволення. Певні властивості особистості сприяють або перешкоджають актуалізації соціально спрямованих потреб.

7. Доведено, що під час апробації програми підвищення рівня задоволення потреб у досягненні успіху (визнанні), владі (домінуванні) та спілкуванні (приналежності), при збереженні високого рівня їх актуальності, відбулося за умови оволодіння стратегією, тактикою, ефективними засобами та способами задоволення, шляхом їх цілеспрямованого усвідомлення. Одночасно перехід потреби у схваленні із зони фрустрації та депривації відбувся за зміненим алгоритмом, що спрямований на зменшення її загальної значимості. Отримані результати свідчать про загальну позитивну динаміку просоціального розвитку потребової сфери особистості юнацького віку та ефективність розробленої розвивальної програми.

Перспективи подальшого дослідження проблеми розвитку соціально спрямованих потреб особистості полягають в уточненні його механізмів у гендерному, віковому та соціально-економічному аспектах, дослідженні

змісту та форми прояву інших соціогенних проблем студентів різного напрямку професійної освіти, шляхів їх активізації.

Додаток А

Стимульний матеріал методики “Аналіз соціально спрямованих потреб особистості”

Таблиця А.1

Малюнки для діагностики соціально спрямованих потреб

Рисунок 1

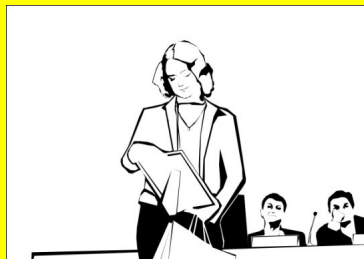

Рисунок 2

Рисунок 3

Рисунок 4

Рисунок 5

Рисунок 6

Рисунок 7

Рисунок 8

Додаток В

Бланк для фіксації відповідей випробуваного

«Анализ социально ориентированных потребностей»

Ф.И.О.: _____

Пол: _____ Возраст: _____ Дата: _____

Инструкция: «Перед Вами набор рисунков с изображением людей, которые находятся в определенном взаимодействии. Рассмотрите рисунки и представьте, какие чувства, эмоции переживают персонажи. Представьте себя в подобной ситуации. Ответьте на вопросы:

1. Какая ситуация, на Ваш взгляд, изображена на рисунке: признание и уважение; влияние / власть; похвала и одобрение; душевное общение и отношение?
2. Насколько Вам не хватает подобных переживаний? (оцените по шкале от 1 до 9, где 1 – все хватает, а 9 – сильно не хватает)
3. Насколько для Вас важны подобные переживания? (оцените по шкале от 1 до 9, где 1 – переживания не важны, а 9 – переживания очень важны)

Свои оценки впишите в соответствующую клетку таблицы.

		Рис. 1	Рис. 2	Рис. 3	Рис. 4	Рис. 5	Рис. 6	Рис. 7	Рис. 8
Признание и уважение	Не хватает								
	Важно								
Власть и влияние	Не хватает								
	Важно								
Одобрение и похвала	Не хватает								
	Важно								
Душевное отношение и общение	Не хватает								
	Важно								

Додаток Д

Журнал корекційної роботи за методикою

“Розвиток соціально спрямованих потреб” (РССП)

Досліджуваний: студент 2 курсу, Степан, 18 років

Вихідних дані: фрустрація потреби у визнанні, робота з малюнком № 5 (зображено аплодисменти людей). Поняття “визнання” визначає як успіх, завоювання авторитету компетентної людини, гарна оцінка досягнень у сфері навчання. Визнання у цій сфері для нього значиме з боку референтних осіб — перш за все викладачів (окрім того, батьків та однокурсників), засобом для досягнення є вдале написання курсової роботи.

Цілепокладання та планування:

Обрано мету корегуючого процесу — знайти шлях задоволення потреби.

Опис ситуації: для написання курсової роботи є можливість безкоштовно користуватися фондами бібліотеки свого ВНЗ, вільний час між парами (“вікна”), можливість безкоштовних консультацій спеціалістів кафедри (наукового керівника), наявність технічних засобів для швидкого написання (комп'ютер).

Перешкоди: обсяг літератури в бібліотеці ВНЗ недостатній, відсутність навичок написання подібного виду робіт, нестача часу у зв'язку з занятістю на додатковій роботі у вільний від навчання час.

Опис існуючих способів подолання: поїздка до обласної бібліотеки (робота в фондах бібліотеки, в каталогах періодичних видань давніх років потребує часу), написання курсової методом “проб і помилок” (займає багато часу та сил), частіші консультації з науковим керівником (займають багато часу, не завжди можливі з боку викладача), взяття відпустки на роботі на час написання Курсової (неможливе, загрожує звільненням), використання бази курсових (є шахрайством).

Розширення способів та оптимізація: як бачимо з попереднього пункту, способи подолання перешкод існують, але вони нерациональні. Головний недолік існуючих способів подолати проблему — це їх трудозатратність, неекономність, матеріальна затратність (аж до збитків). Нестача часу на їх реалізацію, вимагає у студента пошуку шляхів оптимізації: він згадує про можливість дистанційного використання

електронних каталогів та навіть фондів бібліотеки (що суттєво економить час, який мав бути затрачений на поїздки, замовлення книжок та періодики, відбір підходящих) — це є прогресивним способом подолання перешкоди; також він згадує про те що тема входить до загального напрямку роботи кафедри і курсові роботи інших студентів раніших років могли б послужити прикладом (звернення до прикладу, шаблону написання — суттєво продуктивніше ніж написання “наосліп”)

Проговорення можливого ланцюгу:

“На тижні у нас є декілька днів з вікнами посеред пар, я можу піти до комп'ютерного залу, зайти на сайт Обласної бібліотеки та за короткий проміжок часу роздрукувати собі список першоджерел, з якими треба ознайомитись по моїй темі. На великій перерві я можу зайти на кафедру та спитати дозволу на користування курсовими, або запитати курсові роботи у наукового керівника, взяти їх додому. Після робочого дня ввечері я витрачу трохи часу на прочитання найбільш підходящих і знатиму схему, як слід писати роботу. На вихідних я поїду до бібліотеки замовлю одразу ті необхідні першоджерела, які обрав за допомогою електронних каталогів. Попрацюю з ними і вже наступного тижня матиму достатньо теоретичного матеріалу для надання науковому керівнику! Спитаю чи має він час для проведення консультації між парами або одразу після пар — можливо в розкладі наші перерви збігаються! Це так зручно витратити час раціонально!”

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г.С. Возрастная психология : учеб. пособие для студентов вузов /Абрамова Г.С. — М. : Акад. Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. — 624 с.

2. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Наука, 1980. – 335 с.
3. Алтунина И.Р. Структура и развитие мотивов социального поведения : учеб. пособие / Инна Робертовна Алтунина // – М. : Изд-во Моск. психолого-социал. ин-та, 2006. – 112 с.
4. Алтунина И.Р. Мотивация социального поведения в разные эпохи и на разных этапах детства / Инна Робертовна Алтунина. // Мир психологии. – 2006. – №1(45). – С. 116 – 132.
5. Алтунина И.Р. Структура и развитие мотивов социального поведения / Инна Робертовна Алтунина. – М. : Изд-во Моск. психолого-социал. ин-та, 2006. – 112 с.
6. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания / Борис Герасимович Ананьев. – СПб. : Питер, 2001. – 263 с.
7. Актуальні проблеми формування системи потреб : матеріали конф. – Ростов, 1986 р. - 46 с.
8. Анастаси А. Психологическое тестирование / А.Анастаси, С.Урбина. – 7-е изд. – СПб. : Питер, 2007. – 688 с.
9. Андреева Г.М. Психология социального познания / Галина Михайловна Андреева. – М. : АСПЕКТ-ПРЕСС, 2000. – 288 с.
10. Анцыферова Л.И. Принцип связи сознания и деятельности и методология психологии / Л.И. Анцыферова // Методологические и теоретические проблемы психологии / Л.И. Анцыферова. – М., 1969. – С. 57—117.
11. Анцыферова Л.И. Методологические проблемы психологии развития / Л.И.Анцыферова // Принцип развития в психологии : сб.ст. / под ред. Л.И.Анцыферовой. – М. : Наука, 1978. – С. 3 – 20.

12. Арзамасцев А.М. Что понимается под разумными потребностями / А.М. Арзамасцев // Науч. коммунизм. – 1980. – № 1. – С.78-85
13. Асеев В.Г. Об истоках человеческой мотивации / В.Г. Асеев // Проблемы формирования социогенных потребностей : материалы I Всесоюз. конф. (4-6 нояб. 1974 г.). – Тбилиси, 1974. – С. 8
14. Асеев В.Г. Мотивация поведения и формирование личности / Владимир Георгиевич Асеев. – М. : Мысль, 1976. – 241 с.
15. Балыкина О.С. Особенности социальной и личностной идентификации в юношеском возрасте (в условиях вариативной системы образования) : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Балыкина Ольга Сергеевна. – Курск, 2004. – 128 с.
16. Бандура А. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс ; пер. с англ. Ю. Брянцева, Б. Красовский. – М. : Апрель-Пресс : ЭКСМО-Пресс, 2000. – 508 с.
17. Бауэр Т. Психическое развитие младенца / Т. Бауэр. – М. : Прогресс, 1985. – 318 с.
18. Бегматов А.С. Стимулы: сущность и место в структуре деятельности (филос. анализ) : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.01 / А.С. Бегматов ; Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. – М., 1990. – 40 с.
19. Белинская Е.П. Социальная психология личности : учеб. пособие для вузов / Е.П. Белинская, О.А. Тихомандрицкая. – М. : Аспект-Пресс, 2001. – 300 с.
20. Березин Ф.Б. Психическая и психофизиологическая адаптация человека / Феликс Борисович Березин. – Л., 1988 – 269 с.
21. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Роберт Бернс; пер. с англ. – М. : Прогресс, 1986. – 420 с.

22. Бестужев-Лада И.В. Прогнозирование изменений в системе социальных потребностей / И.В. Бестужев-Лада // Проблемы формирования социогенных потребностей: материалы I Всесоюз. конф. (4-6 нояб. 1974 г.). – Тбилиси, 1974. – С. 58-60
23. Бинсвангер Л. Феноменология и психопатология / Л. Бинсвангер // Логос : филос.-лит. журн. – 1992 (1). – № 3. – С. 125-135.
24. Божович Л.И. Проблемы формирования личности : избр. психол. тр. / Л.И. Божович ; Рос. акад. образования, Моск. психолого-социол. ин-т ; под ред. Фельдштейн Д. И. – 3-е изд. – М. : Моск. психолого-социол. ин-т ; Воронеж : Модэк, 2001. – 352с.
25. Божович Л.И. Возрастные закономерности формирования личности ребенка : автореф. дис. ... д-ра пед. наук. – М., 1966. – 40 с.
- 26 . Божович Л.И. Психологический анализ значения отметки как мотива учебной деятельности школьников / Л.И. Божович, Н.Г. Морозова, Л.С. Славина // Изв. АПН РСФСР. – М., 1952. – Вып. 36. – С.105-130.
- 27 . Бойко В.В. Энергия эмоций / Виктор Борисович Бойко. – СПб. : Питер, 2004. – 474 с.
- 28 . Боровиков В.П. Статистика и анализ данных / В.П. Боровиков. – 2-е изд. – СПб. : Питер, – 688 с.
- 29 . Бреслав Г.М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве. Норма и отклонения / Гершон Моисеевич Бреслав. – М.: Педагогика, 1990. – 140 с.
- 30 . Буева Л.П. Человек: деятельность и общение / Л.П. Буева. – М., 1978. – 216 с.
- 31 . Бурлачук Л. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Л. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПб. : Питер, 2000. – 528 с.

- 32 . Бурлачук Л.Ф. Психотерапия: психол. Модели : учебник для вузов / Л.Ф. Бурлачук, А.С. Кочарян, М.Е. Жидко. – СПб. : Питер, 2003. – 472 с.
- 33 . Буянов М. И. Системные психоневрологические расстройства у детей и подростков : (руководство для врачей и логопедов) / Михаил Иванович Буянов. – М. : Рос. о-во медиков-литераторов, 1995. – 192 с.
- 34 . Бьюдженталь Дж. Книга о главном, или Путешествие в Мир Субъективного // Искусство психотерапевта / Дж. Бьюдженталь. – СПб., 2001. – 304 с.
- 35 . Бьюдженталь Дж. В поисках сущности бытия: диалоги между терапевтом и пациентами в гуманистической психотерапии / Дж. Бьюдженталь. – М., 1999. – 245 с.
- 36 . Бьюдженталь Дж. Искусство психотерапевта / Дж. Бьюдженталь. – СПб. : Питер, 2001. – 304 с.
- 37 . Вальдман А. В. Фармакологическая регуляция эмоционального стресса / А.В. Вальдман, М.М. Козловская, О.С. Медведев. – М., 1979. – 360 с.
- 38 . Вартанов А. В. Эмоции, мотивация, потребность в филогенезе психики и мозга / А. В. Вартанов, И. И. Вартанова // Вестн. Моск. ун-та. Серия 14. Психология. – 2005. – № 3. – С. 20 – 34.
- 39 . Вартамян Г. А. Эмоции и поведение / Г. А. Вартамян, Е. С. Петров / АН СССР, Ин-т физиологии им. И.П. Павлова, Науч. совет АН СССР и АМН СССР по физиологии человека. – Л. : Наука, 1989. – 145 с.
- 40 . Вердербер Р. Психология общения / Р. Вердербер, К. Вердербер. – СПб. : Прайм Еврознак, 2003. – 320 с.
- 41 . Величковский Б.М. Современная когнитивная психология / Б.Г. Величковский. – М., 1982. – 336 с.

- 42 . Велитченко Л.К. Педагогічна взаємодія: теоретичні основи психологічного аналізу : монографія / Леонід Кирилович Велитченко. – Одеса : ПНЦ АПН України, 2005. – 355 с.
- 43 . Выготский Л.С. Вступительная статья к русскому переводу книги К.Бюлера "Очерк духовного развития ребенка" // Собр. соч. : в 6 т. – М., 1982. - Т.1. – С. 196-209.
- 44 . Выготский Л. С. Структура высших психологических функций // Собр. соч. : в 6 т. – М., 1983. – Т.3 : Проблемы развития психики. – С. 114 – 133.
- 45 . Выготский Л.С. История развития высших психических функций // Собр. соч. : в 6 т. – М., 1984. – Т.3 : Проблемы развития психики. – С. 6-58, 302-313.
- 46 . Выготский Л.С. Проблема возраста // Собр. соч. : в 6 т. – М., 1984. – Т.4 : – С. 244-268.
- 47 . Выготский Л.С. Орудие и знак в развитии ребенка // Собр. соч. : в 6 т. – М., 1984. – Т. 6 : – С.5-90.
- 48 . Выготский Л.С. // Собр. соч.: в 6 т. - М., 1983. - Т.4.
- 49 . Выготский Л.С. Мышление и речь // Собр. соч. : в 6 т. – М., 1984. – Т.2.
- 50 . Выготский Л.С. Игра и ее роль в психическом развитии ребенка // Вопр. психологии. – 1996. – № 6. – С. 62–68.
- 51 . Вилюнас В.К. Психология эмоциональных явлений / Витис Казиса Вилюнас. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1976. – 142 с.
- 52 . Вилюнас В.К. Психологические механизмы биологической мотивации / Витис Казиса Вилюнас. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1986. – 208 с.
- 53 . Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека / Витис Казиса Вилюнас. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 288 с.

- 54 . Вилюнас В.К. Психология развития мотивации / Витис Казиса Вилюнас. - СПб. : Речь, 2006. – 458 с.
- 55 . Винославська О.В. Психологія : навч. посіб. / О.В. Винославська . – К. : ІНКОС, 2005 – 390 с.
- 56 . Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці : щокв. наук. зб. № 3. – Чернігів : Черніг. держ. ін-т права, соц. технологій та праці, 2009. – 302 с. – (Серія: Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки).
- 57 . Волошина А.П. Стимулирование экологической активности младших школьников (на материале уроков языка и чтения) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. / А.П. Волошина – Умань, 1995. - 199 с.
- 58 . Гарбузов В. И. От младенца до подростка: Размышления о развитии и воспитании ребенка / Вилен Николаевич Гарбузов. – 2-е изд., – СПб. : Респекс, 1996. – 432 с.
- 59 . Гальперин П.Я. Актуальные проблемы возрастной психологии / П.Я. Гальперин, А.В. Запорожец, С.Н. Карпова. – М., 1978. – 120 с.
- 60 . Гальперин П.Я. К вопросу об инстинктах у человека / П.Я. Гальперин // Вопр. психологии. – 1976. – № 1. – С. 28-37.
- 61 . Гальперин П.Я. Метод "срезов" и метод поэтапного формирования в исследовании детского мышления / П.Я. Гальперин // Вопр. психологии. – 1966. – № 4. – С. 15-25.
- 62 . Гальперин П.Я. К анализу теории Ж.Пиаже о развитии детского мышления : послесловие к книге Д.Флейвелла "Генетическая психология Ж.Пиаже" / П.Я. Гальперин, Д.Б. Эльконин, А.В. Запорожец. – М., 1967.
- 63 . Гамезо М.В. Возрастная и педагогическая психология : учеб. пособие для студентов всех специальностей пед. вузов / М.В. Гамезо, Е.А. Петрова, Л.М. Орлова. – М. : Пед. о-во России, 2003. – 512 с.

- 64 . Гербачевский В. К. Уровень притязаний и характеристики интеллекта / В.К. Гербачевский // Эксперим. и прикладная психология. – 1973. – Вып. 5. – С. 101-106.
- 65 . Головатый Н.Ф. Социология молодежи : курс лекций / Н.Ф. Головатый. – К. : МАУП, 1999. – 224 с. – Библиогр. в конце лекций.
- 66 . Головин С.Ю. Словарь психолога-практика / С.Ю. Головин. - Минск ; М. : Харвест, 2001. – 278 с.
- 67 . Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
- 68 . Горбаков А. А. Является ли эмоционально-оценочная сфера негативно-асимметричной? / А.А. Горбаков // Вопр. психологии . – 1996. – № 4. – С. 82 – 95.
- 69 . Гордон А.А. Потребности и интересы / А.А. Гордон // Сов. педагогика. – 1939. – № 8-9. – С. 129 - 143.
- 70 . Григоричева И.В. Мотивация достижения у людей с разной субъективной оценкой успешности самореализации : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 / Григоричева Ирина Викторовна. – Барнаул, 2003. – 210 с.
- 71 . Гримак Л.П. Резервы человеческой психики: введение в психологию активности / Л.П. Гримак. - 2-е изд., доп. – М. : Политиздат, 1989. – 319 с.
- 72 . Данилова Н.Н. Физиология высшей нервной деятельности / Н.Н. Данилова, А.Н. Крылова. – М. : Учеб. лит., 1997. – 432 с.
- 73 . Дилигенский Г.Г. Социально-политическая психология : учеб. пособие для высш. учеб. заведений. – М. : Наука, 2001. – 585 с.
- 74 . Дилигенский Г.Г. Проблемы теории человеческих потребностей / Г.Г. Дилигенский // Вопр. философии. – 1999. – № 2 – С. 3 – 5.

- 75 . Дилигенский Г.Г. Проблемы теории человеческих потребностей / Г.Г. Дилигенский // Вопр. философии. – 1976. – № 9. – С. 30 – 43.
- 76 . Дерябин В.С. Чувства, влечения, эмоции / Викторин Сергеевич Дерябин ; под ред. В. М. Смирнова, А. И. Трохачева. – Л. : Наука, 1974. – 258 с.
- 77 . Додонов Б. И. Эмоции как ценность / Борис Игнатьевич Додонов. – М., Политиздат, 1978. – 272 с.
- 78 . Дружинин В.Е. Психология эмоций, чувств, воли / Владимир Николаевич Дружинин. – М. : Сфера, 2003. – 96 с.
- 79 . Дробницкий О. Г. Мир оживших предметов / О.Г. Дробницкий. – М., 1967. – 351 с.
- 80 . Дусавицкий А. К. О структуре потребностей учебно-профессиональной деятельности. Проблемы формирования социогенных потребностей. Тбилиси, 1981 с. 167—171.
- 81 . Дюк В.А. Компьютерная психодиагностика. – СПб : "Братство", 1994. – 364 с.
- 82 . Дьяченко М.И. Краткий психологический словарь. Личность, образование, самообразование, профессия / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович. – Минск : Хелтон, 1998. – 399 с.
- 83 . Дьяченко М.И. Психологический словарь-справочник / М.И. Дьяченко, Л.А. Кандыбович . – Минск : Харвест ; М. : АСТ, 2001. – 576 с.
- 84 . Елизаров А.Н. Роль духовных ценностных ориентаций в процессе интеграции семьи / А.Н. Елизаров // Вестн. моск. ун-та. Серия 14, Психология. – 1997. – № 3. – С. 59 – 67.
- 85 . Жилина Л.Н. Проблемы формирования разумных потребностей в материальных благах / Л.Н. Жилина, В.М. Соколов // Социол. исследования. – 1980. – № 1. – С. 52 – 57.

- 86 . Забродин Ю.М. Мотивационно-смысловые связи в структуре направленности человека / Ю.М. Забродин, Б.А. Сосновский // Вопр. психологии. – 1989. – № 6. – С. 100 - 108.
- 87 . Занюк С. С. Психологія мотивації та емоцій / Сергій Степанович Занюк. – Луцьк : Ред.-вид. від. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1997. – 180 с.
- 88 . Занюк С.С. Психологічні закономірності керування мотивацією учіння студентської молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 "Педагогічна та вікова психологія" / С.С. Занюк. – К., 2004. – 20 с.
- 89 . Занюк С.С. Психология мотивации. Теория и практика мотивирования. Мотивационный тренинг. – К. : Эльга-Н, 2001. – 352 с.
- 90 . Зарицька В.В. Мотивація досягнення та мотивація схвалення як детермінанти формування у старшокласників здатності до самореалізації / В.В. Зарицька // Социальные технологии: актуальные проблемы теории и практики : междунар. межвуз. сб. науч. тр. – К. [и др.] , 2004. – Вып.22. – С. 108 - 117.
- 91 . Здравомыслов А.Г. Потребности. Интересы. Ценности / А.Г. Здравомыслов. – М. : Просвещение, 1988. – 288 с.
- 92 . Зейгарник Б.В. Теория личности Курта Левина / Блюма Вульфовна Зейгарник. – М. : Изд-во МГУ, 1981. – 117 с.
- 93 . Иваненко Е.А. Духовные потребности личности как фактор её самореализации : автореф. дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / Е.А. Иваненко ; Киев. гос. ун-т им. Т.Шевченко. – К., 1989. – 16 с.
- 94 . Иванников В.А. Психологические механизмы волевой регуляции / В.А. Иванников. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М. : Изд-во УРАО, 1998. – 144 с.

- 95 . Иванников В.А. Потребности как жизненные задачи / В.А. Иванников // Вестн. МГУ. Серия «Психология». – 1997. – № 1. – С. 14-20.
- 96 . Изард К. Эмоции человека : пер. с англ. / Кэрролл Е. Изард. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1980. – 439 с.
- 97 . Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Евгений Павлович Ильин. – СПб. : Питер, 2001. – 752 с.
- 98 . Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Евгений Павлович Ильин. – СПб. : Питер, 2000. - 502 с.
- 99 . Ильясов Ф.Н. Соотношение структуры потребностей и структуры цен / Ф.Н. Ильясов. – М. : Ин-т социологии РАН, 1993. - с.
100. Ильясов Ф.Н. Статусная теория цены (базовые подходы к формированию концептуальной модели цен / Ф.Н. Ильясов. – М. : Ин-т социологии РАН, 1993. – 118 с.
101. Каверин С.Б. О психологической классификации потребностей / С.Б. Каверин // Вопр. психологии. – 1987. - № 6. – С. 87 – 94.
102. Каган М.С. Человеческая деятельность / М.С. Каган. – М., 1974. – 82 с.
103. Камынин И.И. Потребности – побудительная сила активности личности // Актуальные проблемы формирования потребностей личности : межвуз. сб. науч. тр. / И.И. Камынин, Ю.С. Борцов. – Ростов н/Д : РГПИ, 1984. – 96 с.
104. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство / А. Камю ; пер. А. М. Руткевича. – М., 1990.
105. Карандашев Ю.Н. Психология развития, введение / Ю.Н. Карандашев. – Минск, 1997. – 240 с.

106. Кемпински А. Экзистенциальная психиатрия / Антон Кемпински ; пер. с пол. Боричева А.А. – М. ; СПб. : Совершенство, 1998. – 268 с.
107. Кинг М. Экзистенциальная гипнотерапия / М. Кинг, Ч. Цитренбаум. – М., 1998. – 348 с.
108. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. Ростов н/ Д : Феникс, 1996. – 512 с.
109. Кобильнік Л.М. Особливості самоактуалізації в процесі соціалізації молодого покоління / Л.М. Кобильнік // Зб. наук. праць Бердянського держ. пед. ун-ту. Сер.: Психол. науки. – 2006. - № 3. – С. 150 - 155.
110. Кокурина И.Г. Социально-психологический анализ смыслообразующей функции мотивации жизнедеятельности социального индивида / И. Г. Кокурина // Вест. Моск. ун-та. : науч. журн. Сер. 14, Психология. – 2007. – № 1. – С. 73 – 86.
111. Колот А.М. Мотивация, стимулирование и оценка персонала / А.М.Колот. – К. : КНЕУ, 1998. – 112 с.
112. Кон И.С. В поисках себя : Личность и ее самосознание / Игорь Семенович Кон. – М. : Политиздат, 1984. – 335 с.
113. Кон И.С. Социологическая психология / Игорь Семенович Кон. – Воронеж : МОДЭК, 1999. - 560 с.
114. Кон И.С. Психология ранней юности : кн. для учителя / Игорь Семенович Кон. – М. : Просвещение, 1989. – 255 с.
115. Костюк Г.С. Развитие и воспитание // Общие основы педагогики / Г.С. Костюк ; под ред. Ф.Ф.Королева и В.Е. Гурмана. – М. : Просвещение, 1967. – Гл.3. – С. 391.
116. Котлер Ф. Основы маркетинга / Ф. Котлер ; пер. с англ. В.Б. Боброва. – М. : Бизнес-книга ; М. : ИМА-Кросс, 1995. – 699 с.

117. Коттлер Дж. Совершенный психотерапевт : работа с трудными клиентами : пер. с англ. / Дж. Коттлер. – СПб. : Питер, 2002. – 352 с.
118. Кравченко А.И. Социология : словарь : учеб. пособие для студентов вузов. - М. : Изд. центр «Академия», 1997. – 240 с.
119. Крайг Г. Психология развития / Грэйс Крайг, Дон Бокум. - 9-е изд. – СПб. : Питер, 2005 – 940 с.
120. Круз К. Компания мечты. Почему в успешных компаниях говорят «мы» / Кевин Круз, Карсан Руди. – Манн, Иванов и Фербер, 2012. – 248 с.
121. Куделин Е.Г. Диалектика производства и потребностей / Е.Г. Куделин. – М. : Политиздат, 1977. – 174 с.
122. Кулагина И.Ю. Возрастная психология : полный жизненный цикл развития человека / И.Ю. Кулагина, В.Н. Коллюцкий . – М. : ТЦ Сфера, при участии «Юрайт», 2002. – 464 с.
123. Кьеркегор С. Страх и трепет / Серен Кьеркегор ; вступ. ст., пер. с нем. и примеч. И.С. Нарского // Филос. науки. - 1991. - № 6. - С. 112-127.
124. Кьеркегор С. Наслаждение и долг / Серен Кьеркегор. - Ростов-н/Д. : Феникс, 1998. – 298 с.
125. Лазоренко Б.П. Проблемна молодь : шляхи самоздійснення. – К. : Пед. думка, 2007. – 274 с.
126. Лангмейер Й. Психическая депривация в детском возрасте / Й. Лангмейер, З. Матейчек. – Прага, 1985. - 302 с.
127. Ліпич Л.Г. Прогнозування та регулювання індивідуального споживання продовольчих товарів : монографія / Л.Г. Ліпич, О.В. Коцкій. – Луцьк : Ред.- вид. від. ЛДТУ, 2002. – 208 с.

128. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
129. Леонтьев А.Н. и современная психология / под ред. А.В. Запорожца, В. П. Зинченко, О.В. Овчинниковой, О.К. Тихомирова. - М. : Изд-во Моск. ун-та, 1983. – 288 с.
130. Леонтьев А.Н. Потребности и мотивы деятельности / А.Н. Леонтьев // Психология. – М. : Учпедгиз, 1956.
131. Леонтьев А.Н. Единицы и уровни деятельности / А.Н. Леонтьев // Вестн. МГУ. Сер. № 14, «Психология». - 1978. – № 2. – С. 3 – 13.
132. Леонтьев В.Г. Мотив как интегральный побудитель и регулятор деятельности / В.Г.Леонтьев, С.А.Банков // Мотивация учебной деятельности. – Новосибирск, 1983. – С. 40 – 48.
133. Леонтьев А.А. Общение как объект психологического исследования // Методологические проблемы социальной психологии / А.А. Леонтьев. – М., 1975. – С. 123.
134. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии / Б.Ф. Ломов. – М., 1984, – 242 с.
135. Ломов Б.Ф. Личность в системе общественных отношений / Б.Ф. Ломов // Психол. журн. – 1981. – Т. 2, № 1. – С. 3-17.
136. Ломов Б.Ф. Категории общения и деятельности в психологии / Б.Ф. Ломов // Вопр. философии. – 1979. – № 8. – С. 37–38, 45.
137. Ломов Б.Ф. Общение как проблема общей психологии / Б.Ф. Ломов // Методологические проблемы социальной психологии / под ред. Е.В. Шороховой. – М., 1975. – С. 127.
138. Ломов Б.Ф. Общение и социальная регуляция поведения индивида / Б.Ф. Ломов // Психологические проблемы социальной

- регуляции поведения / под ред. Е.В. Шороховой. – М., 1976. – С. 77–78.
139. Лучинин А.С. История психологии : конспект лекций / А.С. Лучинин. – М. : Эксмо, 2008. – 415 с.
140. Магомед-Эминов М.Ш. Анализ когнитивного подхода в зарубежных теориях мотивации / М.Ш. Магомед-Эминов, И.А. Васильев // Вопр. психологии. – 1986. - № 5. – С. 161 - 167.
141. Магун В.С. Жизненные притязания ранней юности и стратегии их реализации : 90-е и 80-е годы / В.С. Магун, А.З. Литвинцева. – М., 1993. – 256 с.
142. Магун В.С. Понятие потребности и его теоретико-психологический контекст / В.С. Магун // Вопр. психологии. – 1985. – № 2. – С. 118 - 126.
143. Магун В. С. Потребности и психология социальной деятельности личности / В. С. Магун. – Л. : Наука, 1983. – 176 с.
144. Майданюк О.О. Вплив соціальної потреби у схваленні на формування конформності // “Психологія особистості: теорія, досвід, практика”. – Наука і освіта. – 2009. – № 8 (жовт.) : спецвип. проект Саннікової О.П. – С.30 – 34.
145. Майданюк О.О. Розвиток соціально спрямованих потреб як кризовий чинник у юнацькому віці / О.О. Майданюк // Актуальні проблеми психології. Психологія особистості. Психологічна допомога особистості / за ред. С.Д. Максименка, М.В. Папучі. – К., 2011. – Т. 11, вип. 4, ч.2. – С. 2 – 5.
146. Майерс Д. Социальная психология / Дэвид Майерс. – СПб. : Питер, 2000. – 688 с.
147. Макклелланд Д. Мотивация человека : пер. с англ. / Дэвид Макклелланд. – СПб. : Питер, 2007. – 672 с.

148. Малкина-Пых И.Г. Возрастные кризисы : справочник практ. психолога / Ирина Германовна Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 896 с.
149. Маслоу А. Мотивация и личность. – СПб. : Евразия, 1999. – 478 с.
150. Матюхина М.В. Возрастная и педагогическая психология : учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. № 2121 «Педагогика и методика нач. обучения» / М.В. Матюхина, Т.С. Михальчик, Н.Ф. Прокина [и др.]; под ред. М.В. Гамезо [и др.]. – М. : Просвещение, 1984. – 256 с.
151. Мелихова И.А. Духовные ценности современного студента / И. А. Мелихова // Виховання і культура. – 2007. – № 1 – 2 (11 – 12). – С. 227 – 229.
152. Меліхова І.О. Формування конформності в педагогічній взаємодії / І.О.Меліхова, О.О. Майданюк // Наука і освіта : наук.-практ. журн. Півд. наук. центру АПН України. – 2008. – № 3. – С. 58.
153. Меліхова І.О. Взаємозв'язок домінуючих мотивів з мотивами афіліації у студентів / І.О. Меліхова // Наук. вісн. ПДПУ ім. К.Д. Ушинського ; матеріали міжнар. наук.-практ. конф. «Пріоритетні напрямки розвитку професійної освіти». Ч. II. Збірник наукових праць. – Одеса, 2002. – Вип. 10. – С. 135 – 140.
154. Меліхова І. О. Особливості мотиваційної сфери юнацтва в сучасних соціокультурних умовах / І. О. Меліхова // Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., присвяченої 35-річчю наук. та пед. діяльності акад. С.Д. Максименка (17 – 18 груд. 2001р., м. Київ).– К. : Міленіум, 2002. – Т. 3. – С. 138 – 143.
155. Меліхова І.О. Формування професійної мотивації самоактуалізуючої особистості у вищій школі / І.О. Меліхова // Наук.

- вісник ПДПУ ім. К.Д. Ушинського «Теорія та практика управління педагогічними процесами» : зб. Наук. праць. – Одеса, 2002. – С. 190 – 195.
156. Меліхова І. О. Особливості мотиваційної сфери студентів / І. О. Меліхова // Актуальні проблеми психологічної підготовки в системі вищої школи : матеріали міжнарод. наук.-практ. конф. 29 квіт. 2005 р. / упоряд. Козакова Г.О. – Одеса: ПДПУ ім. К.Д. Ушинського, 2005. – С. 67 – 72.
157. Меліхова І. О. Мотивація влади і мотиваційна сфера особистості / І. О. Меліхова // Наука і освіта. – 2007. - № 1 – 2. – С. 27 – 29.
158. Мертон Р. Социальная структура и аномия / Р.Мертон // Социология преступности : соврем. буржуаз. теории. / пер. с фр. Е.А.Самарской ; ред. пер. М.Н. Грецкий. – М. : Прогресс. – 1966. – С. 299 – 313.
159. Мигашова А. Формирование разумных материальных потребностей личности в условиях строительства развитого социализма : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01. – К., 1982. – 201 с.
160. Москвичов С.Г. Мотивація, діяльність і управління (як взаємопов'язані категорії) : автореф. дис. ... д-ра психол. наук / Ін-т психології АПН України. – К., 2004. – 36 с.
161. Мясищев В.Н. Психология отношений / В.Н. Мясищев. – М. : Воронеж, 1995. – С. 169.
162. Немов Р.С. Психология. – 4-е изд. – М. : ВЛАДОС, 2003. – 298 с.
163. Обухова Л.Ф. Возрастная психология / Людмила Филипповна Обухова. – М., 1999. – 372 с.
164. Обуховский К. Галактика потребностей. Психология влечений человека / Казимеж Обуховский. – СПб. : Речь, 2003. – 296 с.

165. Огірок С.С. Потреби і стимули як системоутворюючі фактори особистості (на матеріалах педагогічної спадщини А.С. Макаренка та сучасних педагогів-новаторів) : дис. ... канд. пед. наук. / Станіслав Сергійович Огірок. – К. – 2000. – 204 с.
166. Парыгин Б.Д. Основы социально-психологической теории / Б.Д. Парыгин. – М. : Мысль, 1971. – 352 с.
167. Патяева Е.Ю. Ситуативное развитие и уровни мотивации / Е.Ю. Патяева // Вестн. МГУ. Сер. № 14, «Психология». – 1983. – № 4.
168. Петровский А.В. Психология : учебник для студентов высш. пед. учеб. заведений / А.В. Петровский, М.Г. Ярошевский. – М. : Академия, 1998. - 512 с.
169. Пиаже Ж. Психология интеллекта / Ж. Пиаже // Избр. психологические тр. – М., 1994. – 198 с.
170. Потребности и мотивы учебной деятельности студентов медвуза. Проблемы оптимизации учебного процесса : сб. науч. тр. – Москва, 1976. – 115 с.
171. Проворотов В.Д. Полиграф и сознание. На чем основано взаимодействие / В.Д.Проворотов // Мир и безопасность. – 2008. – ч.1 (июнь) ; 2009. – ч.2 (дек.).
172. Психология детей и подростков : справ. для учителей и воспитателей. – М. : Ин-т психотерапии, 2004. – 480 с.
173. Психология личности : словарь-справочник / [П. П. Горностай, Т.М. Титаренко, С.В. Васьковская [и др.]; под ред. П. П. Горностай, Т.М. Титаренко ; ред. С. Атаманенко]. – К. : Рута, 2001. – 320 с.
174. Психология личности в трудах отечественных психологов / [сост. Л.В. Куликов ; гл. ред. В. Усманов]. – СПб. : Питер, 2000. – 480 с.

175. Психология мотивации и эмоций / [под ред. Ю.Б. Гиппенрейтера и М. В. Фаликман]. – М. : ЧеРо, 2002. – 752 с.
176. Радина Н. К. Возрастные и социокультурные аспекты гендерной социализации подростков / Н. К. Радина, Е. Ю. Терешенкова // Вопр. психологии. – 2006. – № 5. – С. 49 – 59.
177. Развитие коммуникативных функций и их нарушения при аутизме и органических поражениях головного мозга И.А.Скворцов, В.М.Башина// Вопр. психологии. – 2006. – № 5. – С. 49 – 59.
178. Ривин В. М., (On the Endocrine Mechanisms of Conscious and Unconscious Stages of Motivation Development. V. M. Rivin, I. V. Rivina) Об эндокринном механизме осознаваемых и неосознаваемых стадий развития мотивации. Ривин В. М., Ривина И. В. – Тбилиси, Мецниереба, 1978. – С. 751–759.
179. Рогова Н.В. Потребность помощи и сочувствия и психологические закономерности ее развития в школьном возрасте / Н.В. Рогова // Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей. – Тбилиси, Мецниереба, 1974. – 56 с.
180. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание // Основы онтологии, логики и психологии : Избр. философско-психологические тр. / Сергей Леонидович Рубинштейн. – М. : Наука, 1997. – 173 с.
181. Саннікова О. П. Феноменологія особистості : вибрані психологічні праці / Ольга Павлівна Саннікова. – Одеса : СМІЛ, 2003. – 256 с.
182. Сапогова Е.Е. Психология развития человека : учеб. пособие / Е.Е. Сапогова. – М. : Аспект Пресс, 2001. – 118 с.
183. Семенюк Л.М. Хрестоматия по возрастной психологии : учеб. пособие для студентов / Л.М. Семенюк ; под ред. Д.И. Фельдштейна. – Изд. 2-е, доп. – М. : Ин-т практ. психологии, 1996. – 304 с.

184. Симонов П.В. Междисциплинарная концепция человека: потребностно-информационный подход // Вопр. психологии. – 1988. – № 6. – С. 94 – 100.
185. Симонов П.В. Избранные труды. В 2т. Т.1. Мозг: эмоции, потребности, поведение / П.В. Симонов ; отв. ред. И.А. Шевелев ; Ин-т высш. нервной деятельности и нейрофизиологии. – М. : Наука, 2004. – 437 с.
186. Симонов П. В. Темперамент. Характер. Личность / П.В. Симонов, П.М. Ершов. – М. : Наука, 1984. – 163 с.
187. Симонов П. В. Мотивационный мозг. Высшая нервная деятельность и естественнонаучные основы общей психологии / П.В. Симонов ; [отв. ред. В.С. Рутинин ; АН СССР, Секция хим.-технол. и биол. наук]. – М. : Наука, 1987. – 266 с.
188. Социология : курс лекций. Ч.1 / под ред. Е.М. Черняк. – М. : Изд-во Рос. экон. акад., 1996.
189. Славина Л. С. Роль поставленной перед ребенком цели и образованного им самим намерения как мотивов деятельности школьника / Л.С. Славина // Изучение мотивации поведения детей и подростков / под ред. Л.И. Божович, Л.В. Благоннадежной. – М., 1972. – С. 45—80.
190. Слободчиков В. И. Психологические особенности знаний ребенка о предметном мире в младшем школьном возрасте : автореф. дис. ... канд. пед. наук / В.И. Слободчиков. – М., 1976. – 23 с.
191. Собкин В.С. Жизненные ориентации старшеклассников // Жизненные ориентации учащихся и проблемы современного образования / В.С. Собкин ; под ред. В.С. Собкина. – М., 1990.

192. Собкин В.С. Жизненные ценности и отношение к образованию: кросскультурный анализ / В.С. Собкин, П.С.Писарский. – М.; Амстердам, 1994.
193. Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А.М. Прохоров. – 4-е изд. – М. : Сов. энцикл. 1986. – 1600 с.
194. Тараткевич М.В. Человек. Среда. Потребности : динамика формирования разумных потребностей / М.В. Тараткевич. – Минск : Беларусь, 1980. – 271 с.
195. Терещенко Ю. Нова доба – нові ідеали / Юрій Терещенко. – К. : Освіта, 1994.
196. Тих Н.Н. Задачи воспитания личности в рамках детства и процесс формирования ее потребностей / Н.Н. Тих // Доклады на совещании по вопросам психологии личности. – М. : АПН РСФСР, 1956. – С. 33-37.
197. Тихомиров О. К. Структура мыслительной деятельности человека / О.К. Тихомиров. – М., 1969. – 304 с.
198. Узнадзе Д.Н. Психологические исследования / Дмитрий Николаевич – М. : Наука, 1966. – 451 с.
199. Усова Е. Б. Возрастная психология / Е.Б. Усова. – Минск : Изд-во МИУ, 2009. - 298 с.
200. Франкл В. Человек в поисках смысла / Виктор Франкл. – М. : Прогресс, 1990. – С. 54—69.
201. Фрейджер Р. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Р. Фрейджер, Дж. Фейдимен. — СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. – С. 487 – 494.
202. Фромм Э. Автоматический конформизм / Эрих Фромм // История зарубежной психологии, тексты / под ред. П.Я.Гальперина [и др.]. – М., 1986. – С. 172-84.

203. Фрэнкин Р. Мотивация поведения : биологические, когнитивные и социальные аспекты / Р. Фрэнкин. – 5-е изд. – СПб. [и др.]: Питер, 2003. – 650 с.
204. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность / Х.Хекхаузен. – М., 1986. — 322 с.
205. Хьелл Л. Теория личности: основные положения, исследования и применение / Ларри Хьелл, Дэниел Зиглер / пер. С. Меленевской, Д. Викторовой. – СПб. : Питер Пресс, 1997. – 608 с.
206. Чебикін О.Я. Теорія і методика емоційної регуляції навчальної діяльності / Олексій Якович Чебикін. – Одеса : Астропринт, 1999. – 158 с.
207. Чудинова И.М. Развитие потребностей личности в условиях социализма : дис. ... д-ра филос. наук: 09.00.1 / И.М. Чудинова. – М., 1977. – 364 с.
208. Чхартишвили Ш.Н. Роль и место социогенных потребностей в учебно-воспитательной деятельности / Ш.Н. Чхартишвили // Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей / под ред. Чхартишвили Ш.Н. – Тбилиси : Мецниереба, 1974. – С. 5-32.
209. Чхартишвили Ш.Н. Потребность, движущая развитием, и социальная среда // Некоторые вопросы психологии и педагогики социогенных потребностей / под ред. Чхартишвили Ш.Н. - Тбилиси: Мецниереба, - 1974. - С. 83 – 90.
210. Шаров Ю.В. Связь духовных потребностей и интересов / Ю.В. Шаров // Сов. педагогика, 1966. – № 12. – С. 89 – 100.
211. Швырков В.Б. Об общечеловеческих ценностях с позиций системно-эволюционного подхода (глазами психофизиолога) / Вячеслав Борисович Швырков // Психол. журн. – 1993. – Т. 14, № 6.

212. Шорохова Е.В. Психологический аспект проблемы личности. / Екатерина Васильевна Шорохова // Теоретические проблемы психологии личности. – М., 1974. – С. 3 – 33.
213. Шустова Н.Е. Социально-психологическая адаптация молодежи и отношение к социальным нормам / Н. Е. Шустова, В. В. Гриценко // Психол. журн. – 2007. – Т. 28. - № 1. – С. 46 – 57.
214. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды / Даниил Борисович Эльконин. – М., 1989. – С. 25-77, 177-199, 212-220, 258-280.
215. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Эрик Г. Эриксон. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
216. Ялом И. Екзистенціальна психотерапія / І.Ялом ; пер. з англ. Т.С. Дрaбкін. – М. : Клас, 2000. - 576 с. - (Бібліотека психології та психотерапії).
217. Ямницький В.М. Розвиток життєтворчої особистості : теорія та експеримент : монографія / В.М. Ямницький. – Одеса : ПНЦ АПН України : СВД Черкасов М.П., 2006. – 362 с.
218. Ямницький В.М. Розвиток життєтворчої особистості : практикум / В.М. Ямницький. – Одеса : ПНЦ АПН України : СВД М.П.Черкасов, 2008. – 249 с.

